

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

25-I-3

СУСПІЛЬНІ ВЕРСТВИ
ГАЛИЦЬКОЇ РУСИ
В ХІУ — ХУ В.

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

75 00

ВИДАЄ
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ VII.

СУСПІЛЬНІ ВЕРСТВИ

ГАЛИЦЬКОЇ РУСИ XIV—XV В.

У ЛЬВОВІ, 1899.

НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА
під зарядом К. Беднарського.

DK
511
G14
L9
1899

При видаванні Руської Історичної Бібліотеки давній редактор її проф. Ол. Барвіньський проминув VII і VIII т., відложивши їх на пізніше та призначивши на них (як сказано в передмові до IX т., 1888 р.) монографії про церковну унію М. Костомарова, О. Левицького і В. Антоновича та розвідку про початки козаччини, що мав видати проф. Антонович; з огляду, що ця розвідка проф. Антоновича не вийшла, замість неї подаємо розвідку проф. Линниченка „Черты из истории сословий въ Юго-западной (Галицкой) Руси XIV—XV в.“ (Москва, 1894, ст. VI + 240, відбитка з XX т. вид.; Ученья, Записки Московскаго университета, отд. историко-филологическій). Сим розпочинаєть ся в Руській Історичній Бібліотеці, як було заповіджено торік, серія монографій з внутрішньої суспільно-культурної історії українсько-руських земель; почато від праці д. Линниченка як з огляду на обнятий нею час (XIV—XV в.) так і через те, що ця праця для галицьких читачів мусить мати особливий інтерес.

Головну вартість праці д. Линниченка, як помітить певно й сам читач, надає розділ про селянство, що займає більшу частину книги; він цінний тим, що тут вперше зведений до купи й упорядкований актовий матеріал друкований, а дещо й із недрукованого. Перший розділ дає теж цікавий погляд на історію Галичини в XIV—V ст. і долю боярсько-шляхетської верстви, хоч погляд автора, що рецепцією західнього феодалізма пояснює нормованне шляхетських обов'язків у Галичині XIV в., не певний і можна сю рецепцію обмежити тільки самим іменем, об'яснюючи те нормованне впливом потреб краєвої оборони.

Третій розділ, про міщанство — не йде в рахунок, бо містить тільки бібліографію й кілька уваг до історії Вірмен і Жидів на Русі; сю прогалину надіємо ся заповнити перекладом монографій про міський устрій проф. В. — Буданова і Антоновича в дальших томах.

Переклад книги Линниченка зладив М. Павлик, показчик до неї М. Крушельницький.

Вступне слово автора.

Оця праця не є ніщо цільне. Автор не думав писати повної історії внутрішніх відносин у Галицькій Русі XIV до XV ст. Три окремі глави отсеї книжки присвячені розглядові різних питань в історії трьох станів — шляхетського, селянського та міщанського. Зв'язані нариси (окрім зв'язи хронологічної) одною спільною всім цілю: автор старався дослідити в історії кожного з трьох станів процес переходу від старих руських порядків до нових, витворених тут польським правительством, і зазначити останки давнього руського права, що жили ще тут у XIV—XV ст. Студії сих питань в історії Галицької Русі особливо важні через те, що в Червоній Русі нові порядки заведені були двома століттями (коли числити початок їх від епохи завоювання Польщею спадщини Романовичів) швидше, ніж в інших частинах південно-західної Русі; ось чому вияснене процесу заміни старих руських порядків новими в Галицькій Русі може бути гарним пропедевтичним способом для виясненя розуміння такого-ж процесу в історії інших західно-руських країн. Автор держався в своїм досліді головню метода описуючого. За метод порівняний (за порівняннє інституцій галицько-руських з аналогічними західно-руськими або північно-руськими) автор брався рідко, бо задля порядного прикладення порівняного метода в отсім досліді авторови треба би було зробити потрійну роботу (два описуючі досліді та одно порівнянє).

На решті автор горяче дякує всім тим, що саяк або так помагали ему в яго праці і поперед усього шановним приятелям: доктору Антонію Прохасці, віцедиректору Львівського Бер-

надинського Архива, що був автору незамінним порадником при читаню рукописних судових книг XV ст., та бібліотекарю петербургської публичної бібліотеки П. А. Соколовському, невичерпана доброта котрого добре звісна всім тим, що працювали в історичнім відділі сеї ліпшої книжної збірки на Руси.

Коли результати отсеї праці не відповідають масі страченої на неї доброти приятелїв і знакомиць автора, то... „non eorum erit id damnum, sed meum“.

З М І С Т.

	Стор.
Вступне слово редакції	III—IV
Вступне слово автора	V—VI
Друкарські помилки	IX

Г л а в а I.

Політика польських королів і доля давнього руського боярства у Галицькій Русі XIV — XV ст.	1—73
--	------

Г л а в а II.

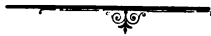
Доля селянської людности у Галицькій Русі XIV—XV ст.	74—216
--	--------

Г л а в а III.

Міщанство в Галицькій Русі XIV—XV ст.	217—247
Показчик	249—268

Друкарські помилки.

Стор.	3	ряд.	10	з	низу	надрук.	за	свої	має	б.	свої	
"	99	"	3	"	"	"	"	вживаю	ся	"	вживають	ся
"	152	"	17	"	"	"	"	І		"	У	
"	165	"	10	"	"	"	"	Глумича		"	Глумича	

ГЛАВА I.

Політика польських королів і доля давнього руського боярства у Галицькій Русі XIV—XV ст.

В половині XIV ст. Галицько-Володимирське князівство втрачає свою самостійність. Під кінець XIV, після багаторічної боротьби трьох сусідніх держав із-за спадщини Романовичів, більша частина його до решти забезпечує ся Польщі.

Не будемо слідити за перипетіями боротьби із-за спадщини Романовичів — на сю справу звернено вже не мало уваги в історичній літературі ¹⁾. Ми звернемо увагу на дослід тих

¹⁾ Про остатні часи самостійного існування Галицько-Володимирського князівства див. твори Д. Зубрицького, Анонимъ Глизнаенскій и Янъ Длугошъ, і особливо J. Režabek, Jiří II poslední knize veškeré Malé Rusi, Časopis Musea Království Českého, 1883, та рецензію на сей твір А. В. Лонгінова, Грамоты малорусскаго князя Юрія Даниловича Холмскаго XIV в. Москва, 1887.

Історією боротьби Польщі, Литви та Угорщини за Галицько-Володимирське князівство займають ся: Іван Матіів, Der polnisch-ungarische Streit um Galizien und Lodomerien, Lemberg, 1886; Huber, Ludwig I. von Ungarn und die ungarischen Vassallenländer (Archiv für österr. Gesch. B. 66, I); K. Górzycski, Połączenie Rusi Czerwonej z Polską przez Kazimierza Wielkiego. Lwów, 1889; Ern. Breiter, Władysław książę Opolski, pan na Wieluniu, Dobrzyniu i Kujawach, palatyn węgierski i wielkorządca Polski i Rusi. Lwów, 1889; И. Филевичъ, Борьба Польши и Литвы Руси за Галицко-Володимирское наследство, С-Пб. 1890; рецензія на сей твір: Czuczynski (Kwart. Hist. 1891 nr. I), Antoni Prochaska, W sprawie zajęcia Rusi przez Kazimierza Wielkiego; наша стаття: Критическій обзоръ новѣйшей литературы по исторіи Галицкой Руси (Журн. Мин. Нар. Просв. 1891, яри 5, 6, 7, де розглянені вказані вище праці Лонгінова, Брайтера, Іуржицького і по часті д. Филевича); відповідь д.

перемін, які внесло до внутрішнього устрою Галицько-Руського князівства нове панованє ¹⁾.

Та ми не можемо не доторкнутися тут дипломатичної долі Червоної Русі. Особливости устрою Галицько-Руського князівства в першу епоху польського панованя в значній степени вияснюють ся его особливими відносинами до Польщі, результатом договорів Польщі з сусідніми державами що до спадщини Романовичів.

Запросини на Галицько-Володимирський трон мазовецького князя то була велика політична помилка з боку галицько-руського боярства. Дбаючи про свої особисті інтереси, галицько-руське боярство поступило в сій пригоді крайне недалекоглядно, бо наслідки сего необдуманого кроку впали поперед усього на его-ж голову. Результати запросин чужоземного князя були ще сумніщі для долі усеї країни. По дуже імовірним увагам Прохаски, заповзята Болеславом-Юрієм реформа, та перехід его на католицизм, мали на оці зовсім певну ціль — втягнути Галицьку Русь у загальний устрій європейської політики і, додамо від себе, відорвати її від загально-руського тіла. Приняттям католицизму, на думку д. Прохаски, Болеслав Юрій хотів скріпити становище Червоної Русі яко самостійного князівства, спинити претенсії до неї сусідніх держав, збавивши релігійної санкції їх завоювні проби, забезпечити Галицькій Русі підмогу в справі визволу від татарського ярма ²⁾.

Філевича критикам (в тім числі й нам) в Ж. М. Н. П. 1891, нр. 12; В. Милькович, Студія критичні надъ исторією руско-польскою, часть I, 1340 — 1387, Львів, 1893; Иванов, Картка з исторіи Волині на початку XIV віку. (Записки Наукового Товариства імени Шевченка, т. II, у Львові, 1893; див. й загальні твори: Саго, Geschichte Polens, II, Із. Шараневич, Исторія Галицько-Володимирской Русі, Львів 1863.

²⁾ Питання, розбирані в отсій главі, по части вже розглянені нами у двох статях: Критическій обзоръ новѣйшей литературы по исторіи Галицкой Русі (Журн. Мин. Нар. Просв. 1891, нри 5, 6, 7) та Юридическія формы шляхетскаго землевладѣнія и судьба древне-русскаго боярства въ юго-западной Русі XIV—XV в. (Юрид. Вѣст. 1892, нри 6 і 7). Див. те-ж Alex. Stadnicki, Ziemia lwowska za rządów polskich w XIV i XV wieku we względzie społecznych stosunków rozpoznana (Bibl. Ossolińskich, poczet nowy t. III, Lwów, 1863), Ізидор Шараневич, Rys wewnętrznych stosunków Galicyi wschodniej w drugiej połowie piętnastego wieku. Lwów, 1869

¹⁾ В статі А. Прохаски (W sprawie zajęcia Rusi przez Kaz. W.) є скілька цікавих доповнень до звістних уже фактів початку XIV ст. Так він перший

Що Болеслави могли вижити ся подібні веселкові образи — дуже можливо, хоть ми дуже сумніваємо ся, аби вони повстали в его голові самостійно.

Хоть папа й представляє, що намір Болеслава перейти на католицизм вийшов з его особистого почину, але се звичайна манера римської куриї. Більше ніж імовірно, що почин до сего вийшов від самої куриї, і образ користей прийняття католицизма розстелив перед галицько-володимирським князем який-небудь явний або тайний папський делегат. Нічого було просити підмоги Локетка для навернення Болеслава, як би почин навернення ішов від самого галицько-володимирського князя ¹⁾.

вказав мало звістне жерело—генеалогію мазовецьких князів, надруковану Нарбутом (*Pomniejsze pisma*). В тій генеалогії жінка Тройдена названа руською княжною, сестрою галицького короля Льва. Про жінку Болеслава-Юрія в ній читаємо: Болеслав, син Тройдена, що дістав княжене в Червоній Русі як спадок матери і був отровний Русинами у 1340 р., мав за жінку Офку, у християнстві Марію, доньку в. к. лит. Гедимина, кинену під лід у Вислу коло Завихоста, 5 лютого 1342 р. (*Pomniejsze pisma histor. Wilno*, ст. 296). Звістку сю Нарбут наводить із рукописної генеалогії мазовецьких князів, зладженою в XVI ст.; оригінал писаний по латині, але Н. наводить его в польському перекладі). А в тім, із сих слів годі вивести, як се робить шановний учений, що буцім-то Марія була западеною прозеліткою католицизма і за те погубила насильною смертю. Згідно з А. В. Лонгіновим, А. Прохаска, на підставі ріжнородности титулів у грамотах Юрія-Болеслава, каже, що его власть розширяла ся мало-по-малу, але не в ширину так сказати, а в глибину, в відносинах до боярства, бо Болеслав натискає на те, що він став князем Русі не з волі боярства, а з ласки Божої і яко син руської княгині. Але зараз після сего шановний автор не міг не вказати на безперечні проби боярства обмежити власть князя і думає навіть, що звернений проти Татар параграф у перших договорах з хрестовниками пропущено в остатніх договорах на домагане боярства, котре в гарних відносинах с Татарами бачило запоруку за своєї сили. Яким чином так упала власть князя, шановний учений не старає ся вяснити. В справі отровня Болеслава, на думку автора, можна підозрівати спілку боярства с Татарами.

¹⁾ До папи дійшли тільки чутки про бажане Юрія перейти на католицизм (*audivimus*), у папських булах нема ніякісного натяку на просте обернене Юрія до папського престола (здаємо при сему справу про навернене на католициство Гедимина, де папа мав справді підставу покликати си на почин литовського князя: папа раз-у-раз покликає си на листи Гедимина і наводить їх докладний зміст). По всій імовірности, до папи дійшли тільки непевні чутки

А втім, примір Данила міг бути для остатнього галицько-руського князя ясным доказом минучости надій на підмогу папи в справі визволу від татарського ярма. Головна політична користь навернення Руси була би в обмеженю релігійної санкції для завойовних плянів сусідніх держав. Але коли сим актом скріпляло ся становище Галицько-Володимирського князівства з боку Заходу, то за те основно змінiali ся й відносини до Сходу — католицька Червона Русь переставала бути своєю, рідною, стала би такою-ж ворожою країною инчевірців, як Угорщина та Польща.

Сего мало. Вдатність або невдатність плянів Болеслава мусіла би на решті довести до впадку самостійности Галицької Руси. Хоть би Болеславови-Юрiєви і повело ся укріпити ся в Червоній Русі, становище его князівства, окруженого із трьох боків сильними і давно завидючими на богату руську країну державами, могло бути тільки дуже непевне. З огляду на претенсії могутчої Литовсько-Руської держави на спадщину Романовичів, на заложене допусканих прав на ту-ж країну з боку Угорщини, Галицькій Русі на решті лишалось би пристати до одної з сусідніх держав, і ледви чи можна сумнівати ся, що з огляду на свояцькі звязи мазовецький князь на решті пристав би до Польщі.

Як би воно не було, але смерть Болеслава отворила дорогу всім претендентам на Галицьку Русь. Звістно, на погляд руського державного права князівської Руси, спадщина Романо-

про бажанє Юрія перейти на католицизм, вірніше, що хтось із місіонерів або сумежних з Русю польських єпископів показав папі на руського князя, що родив ся від католицьких родичів і потім перейшов на православіє, яко на гарний предмет для пропаганди. Що якісь католицькі місіонери появили ся в Галицько-Володимирському князівстві в перші роки панованя Юрія, доказ на се бачимо в твердженнях любуського єпископа, що *sedes episcopalis Lubusensis in partibus minoris galathe, que Ruscia nuncupatur, in loco videlicet Flandemiria* (в инчому місці Flademiria) *ab antiquo extitit situata, et adhuc ibi patent plura episcoporum sepulchra...* Цікаво, що се твердженє і жалоба на різні перепони, що заставили любуського єпископа втекти з Володимира і навіть утратити в сій стороні юрисдикцію (вірність такого твердження инче питанє) йдуть власне до року обервеня папи до Юрія-Болеслава (1327) і випереджують скількома місяцями папські булі до Локетка й Юрія (Theiner, н-ри 376, 383, 384).

вичів не переходила ні на одного з претендентів. Давнє руське державне право не признавало переходу княження у спадщині: Ольговичевъ не хочеть быти, аки въ задничи, кажутъ Київляне. Князь вибирав ся і потверджував ся на троні громадою. В Галицькій Русі, де громада була рано придушена, вибір князя *de facto* перейшов у руки боярства, а від половини XIII ст. нового князя ще потверджував і татарський ярлик¹⁾.

Але, з другого боку, зовсім зрозуміло, що нікому з претендентів не було діла до руського державного права: в дипломатичних питаннях право значить лише на стільки, на скільки за ним стоїть сила, змога оборонити його. А в Галицькій Русі одинокою справдішньою силою, с котрою треба було поразувати ся, були Татаре, при дуже імовірній участі котрих і стала ся катастрофа 1340 року.

Кожному з претендентів, що вважали своє право на Русь найслухняншим, треба було для успіха справи оборонити його перед инчими і, не вважаючи на те, забезпечити собі підмогу Татар, *de facto* верховних панів Русі. Найясніше порозумів справу Казимір; він прекрасно з'уважив, що самою дипломатичною дорогою ему не поведе ся оборонити своїх допускаючих прав на Червону Русь. Утекти від боротьби із-за такого ласого кусника вее одно не було змоги. По справедливій замітці Прохаски, було ще инче право, на підставі котрого тоді можна було забезпечити собі володінє країною поганською або схизматичською — *ius prius occupantis*. Папи, крайне щедрі на роздаванє того, що до них не належало, звичайно дарували католицьким володарям усі ті поганські або схизматичські країни, котрими вони заволодують. А піддержка папи значила тоді не мало.

Усіма сими з'увагами вьяснює ся незвичайно швидкий і сьмільвий наїзд Казиміра на Червону Русь. Тоді як Червона Русь іще не встигла отямити ся від катастрофи 25 марта, коли звістка про неї тільки що дійшла до сусідів, Казимір уже стоїть під стїнами Львова.

¹⁾ Іп. 591 — слова Володимира Васильковича Мстиславови Дашиловичеві: „я даю тобѣ, брату своему, землю свою всю и города, по своему животѣ; а се ти даю при царѣхъ и при его рядѣцахъ“.

Коли сей перший успіх міг бути лише дуже мінучим при тих незначних силах, якими міг орудувати Казимір, що так неймовірно швидко зробив свій похід на Червону Русь, то значіна сего кроку, звістно, мусіли порозуміти на Угорщині. Ми не можемо згодити ся з Прохаскою, аби вже в першому наїзді на Червону Русь Казимір поступав спільно з Уграми. Ми думаємо, що похід Кароля-Роберта на Русь, про котрий зберігло ся свідoctво у грамоті з 15 мая 1340 р.¹⁾ був викликаний або тими самими з'увагами, що й похід Казимира²⁾, або навіть просто був відповідю на наїзд польського короля на Червону Русь. Важко те-ж згодити ся з сям же шановним ученим, аби ще в 1338 р., то б то за життя Болеслава склала ся згода меж польським і угорським королем що до Червоної Русі. Коли в трактаті 1350 р. і є натяк на якусь передущу згоду обох королів, то нема ніяких серіозних підстав не допустити, аби згода ся склала ся вже після наїзду Казимира.

Хоть своїм сміливим наїздом Казимір і придбав нове, з дипломатичного погляду, право на Червону Русь, але факти показують, що Угорщина зовсім не бажала зректи ся своїх допусканих прав на Галицьку Русь. Піддержати свої старі й нові права на Червону Русь можна було тільки силою, причому приходило ся боронити їх із двох боків — від Литви й Угорщини. Видержати боротьбу з двома сильними претендентами Казимірови було не під силу. Треба було помирити ся з одним із претендентів. Цілий ряд обставин, свояцькі відносини і передущі договори звязували Казимира з Угорщиною. З сего й вийшов звістний договір польського та угорського короля в справі за Червону Русь. Заключений він був іще меж Казиміром і королем Робертом і повторений в договорі Казимира з Людвиком 1350 р.³⁾ По сему договорови Червона Русь лишає ся в доживотньому володіню Казимира; після єго смерті, коли польський король лишить потомка мужеського полу, Червону Русь ви-

¹⁾ Cod. dipl. Hung. Andegav. IV, ст. 26.

²⁾ Тай нападами Татар на Угорщину, що стали ся зараз після катастрофи 25 марта.

³⁾ Договір не раз надрукований під ріжними датами: у Стадніцького, Synowie Gedymina, II, ст. 231, відки єго передрукував Матіїв, Der poln.-ung. Streit, ст. 45. З копії Нарушевича — Смоляка (Rok 1386, ст. 135) і з копії Арх. Міа. Загр. Справ — Прохаска (W sprawie zaj. R. przez K. W. ст. 30). Приймаємо дату остатнього (див. у него ст. 23).

купляє Угорщина за 100 т. фльоренів у наступника польського короля, коли-ж Казимір умре не лишивши потомків мужеського роду, то Галицька Русь разом з Польщею переходить до Людвика Угорського (питане про спадковство Польщі на Людвика було рішене ще раніше трактатом 1338 р).

Договір сей показує ясно, що Казимір зовсім признає права Угорщини на Червону Русь, котра лишає ся в его руках тільки до живота на правах *wiederkauf'a*, як вірно завважує Прохаска.

Таким чином на підставі сего договору, Червона Русь виходить не державною власністю, не провінцією Польщі, навіть не королівщиною, а особистою і при тому лише на доживотньому праві власністю Казимира. Ясне розумінє сих відносин Червоної Русі до Польщі має велике значінє для нашого дальшого викладу.

Суть договору зовсім ясна, але декотрі пункти его з дипломатичного боку виложені трохи неозначено, в усякому разі не докладно юридично (та, як бачить ся, договір сей був тайний), що і довело потім до неоднакового его розуміння у обох заінтересованих сторін.

Після смерті Казимира Червона Русь разом з Польщею перейшла на Людвика, але після смерті Людвика мусіло повстати питанє, по якому праву володів Людвик Червоною Русю: яко король польський чи король угорський? В першому разі Червона Русь переходила до Польщі, в другому — до Угорщини.

Коли в договорі 1350 р. Людвик просто називає Червону Русь *regnum nostrum, ad nos iure successorio devolutum* і яко таке віддає его в доживоте Казимірови, то з другого боку в договорі проскочила фраза, що в разі безпотомної смерті Казимира *regnum Russie tanquam ius nostrum proprium eodem modo sicut regnum Poloniae ad nostras manus devolvetur*. А в тім, ледви чи потрібно хапати ся за такі дипломатичні тонкості при осуді договору 1350 р. — є підстави думати, що документ сей не був призначений до загальної відомости ¹⁾.

¹⁾ На документі нема печаток і підписів ані польських ані угорських панів. І потім документ сей був дипломатичною тайною, через що й не попав у збірник Dogiel'a (Prochaska, l. c., ст. 23).

Що договір 1350 р. не був опублікований, показують *роста conventa* Людвика з польською шляхтою, коли він займав польський трон. У них находимо тільки загальне з'обовязане не цурати ся земель, належних польській короні, але ніяких спеціальних пунктів що до Галицької Русі нема. Як би договір покійного короля з Людвиком був звістний польським панам, вони певно підняли би при коронації угорського короля питане про будучину Червоної Русі.

Наміри свої що до Галицької Русі Людвик ховає якийсь час. Аж у два роки після занятя польського трону він показує свої карти, віддавши Червону Русь в ленно Владиславу Опольському, одному з найвірніщих своїх помічників.

Передане Червоної Русі в ленно такому чоловікови, як Владислав Опольський, чоловікови крайне несимпатичному польській шляхті, звістному своїми угорськими симпатіями, муїло ясно показати польським панам, що Людвик дивив ся на Червону Русь як на свою власність, а не як на провінцію польської держави. Що Людвик передав Червону Русь опольському князеві яко угорський, а не польський король, показує ясно напись на монетах Владислава, битих на Русі: L з написю *Ludovicus rex Hungariae* (на другім боці образ льва, що стоїть на задніх лапах, — герба Червоної Русі, і напись *Vladislaus Dux*).

Що польська шляхта, своєю дорогою, дуже добре порозуміла значіне сего кроку, показує одна постанова Кошицького з'їзду 1374 р., по котрій Людвик обовязує ся не віддавати польських замків і кріпостей в орудоване або в ленно особам княжого роду. Дедви чи можна сумнівати ся, що ся постанова звернена просто проти Владислава Опольського. Але-ж, давши подібне з'обовязане, Людвик не признає его сили що до Русі, і Владислав і після Кошицького з'їзду ще скілька років володїє Русю.

Що Владислав дістав Червону Русь не на власність, а лише в ленно, доказує ясно грамота Людвика, котра звіщає людність Польщі й Угорщини про передане Червоної Русі опольському князеві *ad gubernandum et conservandum*, при чому людність Червоної Русі не виходить з під верховної власти

Людвика (homines ac mercatores... tanquam nostros subjectos fideles ac dictioni nostre subjectos... habeatis ¹⁾).

Яко руський князь (Опольський зве себе Dominus et haeres Russie, Dux Russie) Владислав лишає ся коло шістьох років ²⁾ В кінці 1378 р. Владислав дістає за Русь землю Добринську, а Русь передає Людикови.

Ян Чарниковський поясняє відмову Владислава від багатого ленна миролюбним характером опольського князя, котрий утомив ся надсильною працею, держачи в послузі несупокійну країну, і на котрого окрім того нападали часто вороги ³⁾. Длугош, котрий гарно розумів значіне відступлення Владиславом Людикови Руси, досить наївно поясняє се відступлене тим, що Людвик, переїжджаючи Червоною Русю, очарував ся багатством і красою незвісної ему раніше країни. Длугош порозумів добре, що Людвик узяв у Владислава Червону Русь яко угорський, а не польський король, і картає із-за сего польських панів ⁴⁾.

На думку одного дослідника Червоної Руси ⁵⁾, Людвик переданем Червоної Руси опольському князеві міркував

¹⁾ Akta gr. III, nr. 20.

²⁾ Грамота Людвика, що звіщає людність Польщі й Угорщини про передане Червоної Руси Владиславови, датована 30 жовтня 1372 (А. гр. III, nr. 20). Грамота Людвика землі Добринській (оповістка про заміну за неї Руси опольському князеві) 8 грудня 1378 р. (А. гр. V, nr. 14). Грамота Опольського людности Руси, що визволяє їх від присяги ему на вірність, 13 січня 1379. (А. гр. III, nr. 27).

³⁾ L. X. ad a. 1377, ed. Przeddziecki, t. XII, st. 374. При сему Длугош забуває своє оповідане під 1351 р. про спільний похід Казимира і Людвика на Русь.

⁴⁾ I. c. Terrarum Russiae Ludovicus Hungariae et Poloniae Rex anno superiori glebam uberem et situm contemplatus, quorum sibi antea ignotus erat conspectus cum esset in Hungaros magis quam Polonos tam affectione quam largitione propensior, applicare illos et subiicere Hungariae Regno et a Polonis Regno sequestrare, in cuius ditione eas fuisse repererat, in animum inducit. Wladislaum itaque Opoliensem Ducem... ex terris Russiae et districtibus atque castris sibi inscriptis, quo facilius Regno Hungariae illarum accedat successio, amovet... castraque, districtus, oppida et villas Russiae Hungaris, Polonis documento esse potest, ne propriis iuxta ponant exteros, cum ad Regni sui Poloniae integritatem scindendam tot pestes viderint peregrinum Regem excivisse.

⁵⁾ Breiter, Wladyslaw, książę Opolski, Lwów, 1889.

підготувати остаточний перехід сеї країни до Угорщини. Завдачею діяльності Владислава у Червоній Русі було, на думку автора, заведення тут управи на угорський лад і внутрішнє підготовлене спірної країни до переходу під безпосередню владу Угорщини. Ми вже докладно розбирали сю думку і прийшли до висновку, що порядки, заведені Опольським у Червоній Русі, ні в чому властиво не визначалися від порядків, заведених тут Казиміром: Владислав тільки вів далі діло Казиміра, не заводячи нічого особливо оригінального.¹⁾ На нашу думку, епоха управи Владислава на Русі мала значіне підготовлення переходу Русі до Угорщини, головнo з дипломатичного боку. Віддаючи Русь у ленно чоловікови, звістному своїми угорськими симпатіями, та полишаючи її в його власті і після вказаної нами згоди 1374 р. с польськими панами, Людвик заявив отверто, що вважає Червону Русь своєю власністю і може нею орудувати, як захоче. Після відходу Владислава, Червона Русь переходить під оруду угорського старости, і важніші уряди в ній обсаджують ся Уграми.

Від 1378 до 1387 р. Червона Русь лишає ся під властю Угорщини, хоть питає про вернення її Польщі і було підняте польськими панами зараз після смерти Людвика²⁾.

Але аж у 1387 р., після походу Ядвиги, Червона Русь переходить остаточнo до Польщі, при чому Ягелло дав обіцянку, що не віддасть Русі нікому з князів, а лишає її собі, Ядвигі, дітям і Короні Польській³⁾. Ми вже вказували в инчому

¹⁾ Журн. Мин. Народн. Пр. 1891, пр. 7.

²⁾ Подобиці див. у Матієва, Der poln.-ung. Streit.

³⁾ Akta gr. II, 17. Promittimus et spondemus quod districtum ac terram nec non civitatem nostram Lemburgensem nulli ducum aut cuiquam hominum dabimus aut quomodolibet conferemus, sed eundem districtum ac civitatem Lemburgensem pro nobis ac inclita principe domina Hedvige, Regina Poloniae, consorte nostra carissima, nec non liberis nostris et Corona Regni nostri Poloniae tenebimus, habebimus et habere volumus temporibus perpetuis et in evum (30 вересня 1388 р.) Те-ж повторено ще ясніше в акті I жовтня 1389 р.: dictam civitatem nostram Lemburgensem ipsiusque cives et incolas Corone Regni nostri Poloniae unimus, aggregamus perpetuis temporibus adiungentes, eandemque civitatem Lemburgensem et ipsius cives et incolas sub protectione nostra et Corona Regni nostri predicti volumus iugiter respirare. (Akta gr. III, пр. 50). Фактичний перехід Червоної Русі до Польщі не спляив, правда, претенсій Угорщини до спадщини Романовичів, але ті претенсії виражали ся тільки на ґрунті дипломатичнім і mutuo consensu замовкли коло середини XV ст. (див. подобиці у Матієва, Der poln.-ung. Streit)

місці ¹⁾ що обіданка ся, по всій імовірности, була дана Ягеллом на домаганя польської шляхти, котра бояла ся можливости повторного відцураня Червоної Руси. І Ягелло, як і Людвик, стояв на чолі двох держав, що претендували на Галицьку Русь, і він, як і Людвик, більше симпатизував з батьківщиною, як із новопридбаюю Короною.

Наш передущий виклад мав на ціли доказати, що до кінця XIV ст. Червона Русь була в особливих відносинах до Польщі: вона не була її складовою частиною, провінцією польської держави, але особистою власністю спершу Казимира, потому Людвика, і через те оба володарі вважали себе в праві орудувати нею самовільно, не вважаючи на представителів польської шляхти.

Тільки що вказаним фактом, таї особливими умовами Червоної Руси, яко новозавойованої країни, виясняють ся питоменности її внутрішніх порядків протягом другої половини XIV ст. і перших десятиліть XV.

1435 р. уважають звичайно за епоху заведеня польського права в Червоній Руси та остаточну (юридичну) переміну руської країни в польську провінцію. Думка ся не зовсім справедлива.

З одного боку, польське право почало ширити ся в Червоній Руси ще від перших років польського панованя, з другого — і після 1435 р. воно не стало тут одиноким активним правом. По правді, 1435 роком значить ся тільки заведене в Червоній Руси адміністрації та судівництва на польський лад, бо до того часу обі сї сфери управи в Червоній Руси дуже визначали ся від заведених у Польщі порядків. 1435 р. не був одночасно й епохою спиненя живучости всіх инчих прав, окрім польського: вони (в тім числі й польське) живуть і значать далі ще довго після 1435 р.

Діло в тім, що польське право, *jus Polonicum*, і після 1435 р. розширяло ся в Червоній Руси тільки на тих, хто був під ним, а не на всіх людей давнього Галицько-Володимирського князівства. Але і перед 1435 р. у Червоній Руси було чимало людей, що стояли *in jure Polonico*, таї після 1435 р. в ній було чимало людей на инчому праві. 1435 р.

¹⁾ Журн. Мин. Нар. Пр. 1891, вр. 7.

розширив польське право тільки на вищі класи Червоної Русі, при чому се розширення мало для них характер давно бажаної привилеї. Інчі класи туземців, тай усякі чужинці, що заселяли Червону Русь, і після 1435 р. жили по своїм старим правам і на підставі старих своїх звичаїв відповідали перед адміністрацією й судом, сформованими на польський лад.

Факт сей (доказом котрого буде увесь наш дослід) важний для нас тим, що, дякуючи йому, зберігли ся останки стародавніх звичаїв і давнього руського, і декотрих инчих прав, що були ще живучі у XIV—XV ст. Від 1435 р. круг людей, що стояли під польським правом, тільки звузив ся, але далеко не щез.

Обернім ся тепер до нарису зверхнього устрою Червоної Русі в перехідну від руських до польських порядків епоху. Постараймо ся по зможі відтїнити визначні риси управи Червоної Русі, за той період, відносини того тимчасового устрою до старої руської системи управи та порядків в адміністрації й управи, що панували в чисто-польських країнах.

Система управи в Галицькій Русі княжого періода звісна нам дуже зле. Ми знаємо те величезне значінє, яке мало боярство в Галицькій Русі *de facto* не тільки в епоху межикняжя або малолїтности князїв, але і за дорослих князїв: доля Червоної Русі була в руках всемогучого боярства. Яке велике було значінє боярства в Галицькій Русі, видно напр. із того факту, що бунтівничий боярин Судислав, котрий утік на Угорщину, приймає ся с честю Мстиславом і дістає від него в управу Звенигород ¹⁾.

Як і в решті Русі, боярство чинило в Галицькій Русі думу коло князя; юридичного значіня така дума, звістно, не мала, але практичне її значінє було велике — воно стояло на солідарности інтересів усього боярства. В самому боярстві розрізняємо дві верстви — бояре велици і рядове боярство. Чимало важких мінут і особистих образ пережив Данило від боярства; як бачить ся, незалежніщий від Данила в відносинах до боярства був Василько і син його Володимир на Волині. Мало довірляючи боярству, остатній в усяких присудах волїє

¹⁾ Іп. 493. Найліпша характеристика галицького боярства у Н. П. Дашкевича, Данила, король галиції.

користувати ся яко послами людьми духовного стану ¹⁾. Перед смертю він передав землю Волинську Мстиславові Даниловичеві, при царях і при його рядьцах, не питаючи згоди бояр ²⁾.

Але боярство зі своїми змаганнями не щезло і в Волинській землі, його здержувала тільки сила та популярність Владислава Васильковича— може на оборону від боярської самоволі вказує плач Володимирців по Володимирі: „добро бы ны, господине, с тобою умрети, створшему толикую свободу, якоже и дѣдъ твой Романъ свободилъ бяшетъ отъ всеѣхъ обидъ“ ³⁾.

Але вже Мстиславові прийшло ся знов рахувати ся з боярством — він іще за життя Володимира входить з ними в зносини і старає ся прихилити їх до себе ⁴⁾.

Від кінця XIII ст. до часу Юрія-Болеслава значіне боярство росте ще більше. Грамота Андрея видана *ex Consilio baronum ac nobilium nostrorum* ⁵⁾. Завважаємо, що від середини XIII ст. місцеве галицьке боярство зміцняє ся припливом нової течії службових князів, котрі втратили через що небудь свої уділи. Становище їх мало визначало ся від становища инчих бояр, галицько-володимирський князь називає ся супроти них господином ⁶⁾, вони служать у него воеводами, намісниками ⁷⁾.

За Юрія-Болеслава ми находимо коло князя вже щось немов сенат на польський або угорський лад, з безперечним характером обмеження княжої власти. Розглядаючи склад сеї боярської ради, ми бачимо, що вона в сути визначає ся від складу руської боярської думи — остатню чинили усї бояре, що були коло князя, в складі ради Юрія є тільки воеводи найголовніщих міст, надворний княжий судя та єпископ.

¹⁾ Іп. 592, 593, 600, 611.

²⁾ Іб. 591.

³⁾ Іб. 605.

⁴⁾ Іб. 592. Тогда же повѣдаша: „братъ (Мстиславъ) ти даєть городъ Всеволожь бояромъ и села роздаваєть“. Мстислав чув, що єму прийде ся почати боротьбу за спадщину Володимира Васильковича з инчими претендентами до сеї спадщини і дбав за-годі про підмогу бояр. Инчими претендентами були Лев і син его Юрій, що почали інтригувати проти Мстислава ще за життя Володимира. Зараз після Володимира Юрій, за-годі умовивши ся з Берестянами, займає їх місто (Іп. 610—13).

⁵⁾ Supplementum ad hist. Russiae Monum. nr. 38.

⁶⁾ Іп. 584.

⁷⁾ Василько, князь Вословіський. Іп. 583—4; Юрій, князь Пороський, Іб. 612; Данило Острозький.

За їх згодою видають ся найважніщі акти. Очевидячки, Юрій-Болеслав остатніми роками управи задумав ряд реформ у Галицькій Русі, і реформа боярської думи звязана з реформою всеї управи на польський лад.

У XIII ст. ми находимо в найголовніщих галицько-руських містах, яко намістників князя, тисяцьких¹⁾, у декотрих воевод і тиюнів²⁾. Під тисяцьким були сотські³⁾. Коло князя: дворський, печатник, дворські слуги, межи котрими найважніщу ролю грали діти боярські⁴⁾.

Тисяцькі і воеводи мали очевидячки окрім адміністративної ще й воєнну власть по містах, бо ми бачимо їх часто на чолі місцевих полків. У користь таких керманичів ішли, бачить ся, звістні дачки від людности⁵⁾.

¹⁾ У Перемишлі, Галичі. Занявши Київ, Данило „вдасть Києвъ в руцѣ Дмитрови обьдержати противу иноплемєнныхъ языхъ, безбожныхъ татаровъ“. (Іп. 521). Сей Дмитро звав ся тисяцьким (іб. 523). Про тисяцьких у Галицькій Русі див. Іп. 490, 491, 493, 494, 499, 508, 509, 511, 527. 545, 572.

²⁾ Іп. 514. Данило роздає міста боярам і воеводам „и бѣше корма у нихъ много“. Холмський воевода, Іп. 583. Брестський воевода, 588. А в тім, в остатніх двох пригодах ми не можемо сказати, чи ті воеводи були заразом і керманичами міст. У Дрогичині згадує ся держатель града. Іп. 524. Але держатель назва загальна — і Данила Галичани називають держателем (= керманич: Іп. 517, яко се естъ держатель нашъ, Богомъ даный). Тиюн згадує ся в Возв'яглі. Іп. 555. Възв'ягланъ же солгаша Шварномъ, поемше тивуна не вѣдша ему тивунитя. Тіунъ шюмавинскій, Іп. 486.

³⁾ Іп. 509 соцький Микуло. Соцьких находимо потім і за польського панованя (львівський 1386 і 1400, Головацький, Пам. дипл. свош. нри 7, 20; теревельський, іб. нр. 7). Під 1381 р. згадує ся Баграм, писар львівський (Przegląd Archeologiczny 1883, I, ст. 73), може одна особа з Баграмом, львівським сотником. Соцьвий львівський Юшко в надрукованому нами актї Ж. М. Н. Пр. 1891, нр. 7, додаток.

⁴⁾ Дворський, Іп. 527, 529, 530, 533—4, 539, 545, 550, 551—3. Печатник, Іп. 526. Дворные слуги 584 (дворний слуга, любий син боярський Михайлович, на імя Рах), 604. Ролю дворського означити важко, та ледви чи можна згодити ся з В. І. Сергєвичем (Русск. Юрид. Древн. ст. 393) „що се тільки нова назва для домашніх ключників“. Дворський грає видну ролю, буває в походах, де командує цілими відділами. Думаємо, що се міністер двора, *soties palatii*. Ролю печатника те-ж установити важко. В літописі він появляє ся тільки один раз яко слідчий в справі боярських надужитъ (Курлоу же сущю печатнику тогда въ Бакотѣ, послану Даниломъ княземъ и Василькомъ исписати грабительство нечестивыхъ бояръ, утиши землю. Іп. 526.

⁵⁾ Іп. 514.

Ось і все, що ми можемо, на підставі літописних відомостей, сказати про систему управи в Галицькій Русі до Юрія ¹⁾.

Ми не знаємо докладно характера відносин керманичів міст до великого князя, але очевидячки Юрієви він видавав ся за надто самостійним, і він думав покласти намісь старих руських тисяцьких і воевод, таких зовсім залежних від князя керманичів, які були іменовані у Польщі в початку XIV ст. Такі керманичі з назвою *Palatinus* появляють ся в найголовніших містах Галицько-Володимирського князівства: Белзі, Перемишлі, Львові, Луцьку ²⁾. На нове значінє таких керманичів показує і те, що на місці їх бачимо тільки самих чужинців, а не представителів місцевого боярства і, що цікаво, скільки Чехів. (судячи по прозвищам, напр. Ходор Отек) — а як відомо, нова організація місцевої управи прийшла в Польщу із Чехії ³⁾.

Юрій же задумав і реформу міської управи, зробивши перші проби заведеня в руські міста німецького права. А в тім, від его імени зберігла ся тільки грамота Сянокови на німецьке право ⁴⁾.

¹⁾ Додамо ще те, що частина сільської людности очевидячки була поділена на сотні, як видно з Іп. 613, і повинности накладали ся на сотню загалом. Що повинности складали ся головно з дачки натурою, видно з Іп. 521: „Даниль же и Василко въдста ему ходити по землѣ своей, и даста ему шшениць много, и меду, и говядѣ, и оведѣ доволѣ“. Згадує ся ще — поборь і тарщина, дачка (Іп. 593). Із спеціальних повинностей — ловчєє (Іп. 613). Із посередніх податків — мыто (595).

²⁾ Грамота 1335 р. у А. В. Лонгінова, Грамоты малор. кн. Юрія II, стор. 41.

³⁾ В Польщі вони появляють ся в епоху короткого панованя чеського короля Вацлава. Про значінє нової власти каже Бобржівський ось що: *Starostowie ci, od króla zupełnie nie zależni i poleceniom jego ślepo posłuszni, stanowili teraz najsilniejszą, nigdy niezawodzącą podporę rządów królewskich, i byli największą rękojmią jedności państwa. В їх руках була власть адміністративна, судова й воєнна; в декотрих провінціях під ними були бургабії, в повітових містах, а самі старости називали себе королівськими намістниками (Dz. Polski I, ed. II, ст. 210). Див. ще Caro, Gesch. Polens. II, ст. 5.*

⁴⁾ Надруковано у Ренпеля, *Ueber die Verbreitung des Magdeburger Stadtrechts im Gebiete des alten poln. Reiches, ostwärts der Weichsel, Breslau, 1857.* Війт німецький згадує ся у Львові ще в епоху Льва (Акта гр. II, нр. 1, р. 1352, *que bona discreto viro Bertholdo olim advocato Lemburgensi,*

С переходом Червоної Русі під владу Польщі, в системі її управи знов починають ся переміни. Час до 1435 р., означений в актах яко *tempus juris Ruthenicalis*, характеризує ся тут двома відносними рисами: 1) змаганєм до централізації, суітнованєм декотрих старих руських порядків з новими польськими, 3) частою переміною в системі управи, що зрештою зрозуміло при тих перипетиях, котрих зазнавала Червона Русь у другій половині XIV ст.

На чолі центральної управи в Червоній Русі за Казимира стоїть староста (*Capitaneus terrae Russiae generalis*¹⁾). Окрім генерального старости усеї Русі в епоху Казимира находимо старосту тільки в Сяноці²⁾. В инчих містах Червоної Русі за Казимира згадують ся тільки воеводи³⁾.

За Владислава Опольського на чолі центральної управи стоїть те-ж староста, по містах зразу воеводи⁴⁾, опісля каштеляни — у Белзі, Ярославі, Галичі, Любачеві та Львові⁵⁾, але в Перемишлі та Сяноці старости⁶⁾.

За Людвика, воеводи заводять ся знов. Їх находимо в Любачеві, Галичі, Городку⁷⁾, але у Львові каштелян⁸⁾, у Белзі

avo ipsorum per magnit. principem felicis recordationis dictum Leonem Ducem Russie pro suis fidelibus servis, eius donata dinoscuntur. А в тім, се міг бути вийт тільки одної німецької громади у Львові.

¹⁾ Першим старостою Русі був Авраам heres in Baranow. (Akta gr. II, nr. 1). Від 1359—1371, Отто Пілецкий (ib. nr. 2), Головацький, Пам. дипл. снош. nr. 4. Ж. М. Н. Пр. 1891, nr. 7, наша статя, додаток nr. 3. Akta gr. VIII, nr. 3, 5.

²⁾ Akta gr. VIII, nr. 1.

³⁾ В Перемишлі Цгібор, Akta gr. VIII, nr. 3, в Жидачеві (Cod. dipl. Min. Pol. I, nr. 255, Петро Іванович). У Львові коло старости — воевода (Головацький, nr. 4, Пан Блотішевский, Ж. М. Н. Пр. 1891, nr. 7, дод. 3). В Сяноці коло старости буртраб, А. г. III, nr. 9, VIII, nr. 1, р. 1359. Сяніцька країна називає ся ще каштелянією (А. г. III, nr. 9).

⁴⁾ А. г. III, 21 Palatinus Gumpert у Перемишлі, Язловецький воевода згадує ся А. г. V, nr. 15.

⁵⁾ А. г. III, 23, II, 6, II, 7, 8, V, 8. У Жидачеві під 1374 р. згадує ся буртрабій.

⁶⁾ А. grodzkie II, 5, V, 11, VIII, 9, 11, IX, 1.

⁷⁾ А. г. II, 11.

⁸⁾ Ib.

староста ¹⁾. Намісником короля є по давньому староста усеї Руси ²⁾.

Від часу остаточного запанованя Польщі в Галицькій Русі (від 1387 р.) старостів стає більше. Так у кінці XIV ст. і в початку XV ст. находимо старостів галицьких і сянтинських, самбірських, жидачівських, сянницьких, перемиських, теребовельських ³⁾. Одночасно стає більше й воеводів. Їх находимо коло старостів у головних містах: Львові, Галичі, Сяноці і часто навіть в досить незначних місточках ⁴⁾.

Заміна воеводів зразу каштелянами (за Опольского), а потому старостами, то не тільки заміна самої назви ничою.

В першу епоху польського панованя становище Червоної Русі, яко новозавойованої країни, вимагало значної централізацій влади, через те і власть червоно-руських старостів була ще більша від влади польських старостів. Червоно-руські старости за Казимира очевидно мали власть адміністративну, судову й воєнну. В сянницькій судовій книзі находимо замітку, що *tempore iuris Ruthenicalis erat moris inscriptiones facere contra capitaneis pro causis quibuscumque* ⁵⁾. Можна думати, що й воеводи зразу мали значні прерогативи, через що Опольский і старав ся покласти на їх місце каштелянів, більше ніж воеводи залежних від старостів.

Від часу Ягелла, с побільшенням числа старостів, починає ся в Галицькій Русі епоха децентралізації, бо кождий староста бажав бути зовсім незалежним у своїй країні, вважаючи себе в ній намісником короля. Але з заведенням польського

¹⁾ Іб.

²⁾ А. гр. II, 11, 13, III, 31, 33, VI, 1.

³⁾ Галицькі 1398 — Головацький 13, 1401 іб. 24, 30, 31. Самбірських старостів подибуємо аж у 1-й четвертині XV ст. Голов. нр. 33 (1422 р.) А. гр. IV, V і VI. Жидачівського 1424 (Голов. нр. 36, 39, 40). Теребовельського 1403, Prochaška Mat. Arch. нр. 19. Особливе становище займав Спятко Мельштинський у Самборі в кінці XIV ст. Він і називає себе *dominus et haeres districtus Samboriensis*, а руських князів своїми попередниками. (Marc. Turkawski, Spytko z Melsztyna, wojew. Krak. Lwów, 1876, ст. 27. В Ярославі староста 1425 р.

⁴⁾ Akta gr. XI переднє слово; воевода Сянницький іб. VIII, нр. 17 (1388 р.) і нр. 25 (1396 р.).

⁵⁾ А. гр. XI, ст. 189.

права, то-б то адміністрації й судівництва на польський лад, падає й значіне самих старостів, бо значна частина їх судової компетенції перейшла до земського суду та шляхетських зборів (*colloquia, wiece*).

Власть воеводів паде з побільшенням числа старостів. В епоху Казимира, воеводи стоять на чолі окремих земель. В кінці XIV ст. воеводи находимо вже під старостами або в менче значних містах. Воевода коло старости грає ролю его намістника, а декуди спускає ся і до становища простого буртрабїї ¹⁾. Під кермою воеводів ще до початку XV ст. удержали ся старі руські сотські, що були в княжу епоху під тисяцькими ²⁾.

Питанє про розділенє Червоної Руси в адміністративному зглядї представляє поки що багато неясного.

Від 1435 р. Червона Русь ділить ся на 4 адміністративні округи (*terrae*,—Львів, Галич, Перемишль, Сянік); кождий округ, своєю дорогою, очевидночки ділить ся на менчі адміністративні частини (*territorium, ambitus*, див. передне слово Ліського до А. gr. XI—XV). До 1435 р. очевидночки адміністративний поділ був инчий—число рівноправних в адміністративному зглядї округів було далеко більше, ніж після 1435 р. Ми вже вказували на часту заміну в XIV ст. старостів то каштелянами, то воеводами. В сїм факті, як здає ся, можна бачити симптоми боротьби двох систем—урядової централізаційної та шляхецької децентралізаційної: представитель кождого, навіть малого округа змагав до самостійної ролі, хотїв бути повним паном і судею в своїм окрузі. Сею з'увагою, думаємо ми, можна помирити неагоду межи проф. Ліским і проф. Бальцером що до вказаного питання. Проф. Ліске нараховує до 17 іродових староств у XIV—XV ст., що мали кожде свій окремий суд, з судею і возьними. Проф. Бальцер (*Kwart. Histor. 1890, III, ст. 554*)

¹⁾ Akta gr. XI передне слово пр. Ліського. В Жидачеві за князя Теодора Любартовича воевода грає ролю его намістника і, як его нема, робить суд у купі с княжим судею та асесорами. А. gr. III, ст. 166.

²⁾ Hube, Wyrok Lwowski r. 1421. Warszawa 1888, Liske, Kilka uwag o sądownictwie czerwonoruskiem, Kwart. Hist. 1888 р., III Розбір обох думок див. в нашій статі Крит. обзоръ новѣйшей литературы по истории Гал. Руси, Журн. Мин. Нар. Пр. 1891 р., нр. 7. Див. те-ж рецензію на Akta grodzkie проф. Бальцера, Kwartalnik Historyczny 1890 р., III.

думає, що багато з указуваних проф. Ліским старостів були староствами не ґродовими, а простими державами (*tenuta*) Суд таких державців був просто звичайним патрімоніальним судом над місцевою людністю, а не ґродським судом; коли і шляхтичі иноді обертали ся до подібних судів, то по більшій частині тільки в справах з людністю, підвласною державцєви.

В вірности нашої думки переконув її замітка у Сяницькій судовій книзі, що до 1435 р. в суді старости рішали всякі справи, то-б то і ті, що лишили ся пізніше в ґродському суді, і ті, що перейшли до земського суду (А. г. XI, ст. 189). Таке непорядне судівництво перестало аж мало-по-малу після реформи 1435 р., коли заведено чотири земські суди. Завважаємо ще, що число самостійних адміністративних округів XIV ст. підвласних усіх разом генеральному старості, по всій імовірности відповідало мало нам відомому адміністративному поділові руського періода в Червоній Русі. Очевидячки, правительство, віддаючи значну компетенцію кождому окремому начальникови округа, підвласному безпосередно генеральному старості, думало досягнути при помочи такого ладу централізації власти. Але змаганє таких окружних начальників визволити ся з підвласности генеральному старості заставляло класти замісь одних урядників инчих, поки з заведенєм чотирох земств у Червоній Русі тут не була заведена правильна децентралізація, признана законом.

Питанє про компетенцію старостів і вовводів стало *objectum litis* межі звістним польським ученим Ром. Губим і видавцем червоно-руських актів, проф. Ліским ¹⁾. Губе твердить, що вовводи стояли на чолі місцевої управи і мали юрисдикцію в карних і цивільних справах (хоть тільки другорядних). Проф. Ліске відкидає самостійне судове значінє вовводів і твердить, що воввода був председателем у суді тільки тоді, як не було старости, при чому рішенє вовводи могло йти ще на увагу старости. Ми вже вказували вище на ті перипетії, котрі пережив уряд вовводів — із самостійних керманічів окремих країн вони протягом часу зійшли на ролю підвласних старостам урядників; через те ми думаємо, що в першу епоху польського панованя, вовводи, маючи значінє, подібне пізнішим ґродським

¹⁾ Ліске в показаній вище статі.

старостам, мали й самостійну судову власть. Із заведенем старостів польського взірця, воеводи тратять в усіх зглядах, а значить і в судовім, свою компетенцію.

Не легке й рішене питання про відносини генерального старости до власти воеводів і пізніщих гродських старостів. Але ми думаємо, що в першу епоху польського панованя керманічі окремих округів були значно залежні від генерального старости, яко одинокого королівського намістника на Русі. Можливо, що власть генеральних старостів розширяла ся на урядників окремих повітів не тільки в адміністративнім, але і в судовім згляді — суд генерального старости міг бути першою апеляційною інстанцією для суду окружних керманічів. З заведенем адміністрації на польський лад, гродські старости, як бачить ся, змагали в усіх зглядах визволити ся від власти генерального старости, вважаючи себе рівнозначними ему, королівськими намістниками в своїх округах.

Перед появою в Червоній Русі судівництва на польський лад, судова компетенція старостів була дуже значна. До 1435 р. суд старостів обіймав компетенції двох рядів пізніщих судів — гродського і земського. А про те суд старостів не був судом з одної особи, але колегіяльним: у склад его входили асесори зі шляхти і декотрі урядники (але остатні, як бачить ся, случайно — яко шляхтичі). Предсідателем суду був староста, а не судя, як у Польщі; роля суді лежала тільки в формулюваню рішення. Иноді староста обходив ся і без суді¹⁾. Судови старости підлягали і справи цивільні, і справи карні (в першому разі і *causae hereditariae*, то-б то спори про володінє землею, переданє майна і т. д). Якого права держав ся суд, постановляючи рішинець? Судові книги XIV—XV ст. дають нам на се зовсім певну відповідь: того права, котрому підлягав підсудний. Через те Поляки відповідали по праву польському, Русини — по руському, Вірмене — по вірменському і т. п. Ось чому ми й подибуємо дуже часто при суді над чужинцями представителів ріжних національностей (Вірмен, Жидів, Волохів) яко асесорів старости — в таких мішаних судах староста в предсідателем суду, що слідить за

¹⁾ Liske, Kwart. Hist. 1888, III.

правильністю судового процесу, але рішинець видає ся по присуду земляків обвинуваченого і на підставі того національного права, в котрому жив підсудний. А що головна маса людуности Червоної Русі належала до національности руської, то в XIV і початку XV ст. ми й подибуємо цікавий факт існування дьяків і судів руського роду при польських старостах ¹⁾.

Від 1435 р. в Червоній Русі заводять ся судівництво на польський лад. Суди ділять ся на городські і земські. На чолі городського суду стоїть староста, котрому доданий ще окремий городський судя (*iudex castri*). В неприсутности старости місце председателя на сїм судї займає вовода.

Земський суд появляє ся jako інституція самостійна, незалежна від старости — на чолі його стоїть судя і підсудок, — асесорами в земляве, на решті від того часу заводять ся в Червоній Русі і вічеві суди, *colloquia generalia*, загальні з'їзди шляхти. Сї з'їзди розбирають важніші справи і супроти рішень земських судів грають ролю апеляційних інстанцій.

Termini particulares збирали ся в окремих країнах що чотири тижні; *colloquia generalia*, або віча, чотири рази в рік у кождому з червоно-русських земств ²⁾.

Шляхетські віча мали значіне апеляційних інстанцій супроти городських і земських судів, тай супроти *termini particulares* (іобільшений склад звичайних земських судів).

¹⁾ А. гр. VII, нр. 13 (1377) Костко Болестратицкій княжны писарь — родом попович, опісля перемиський судя, Акта гр. VIII, при 3, 5, Головацький нр. 11, Prochaska, Mat. archiw. нр. 19, Докладніше в нашій статі, Крит. обзор. Журн. Мин. Нар. Пр. 1891, нр. 7, ст. 162, прим. 1 і 163, прим. 2. Скілька постанов суду по р. праву див. іб., ст. 166. Пань судя Сіаноцький в документі Казимира слугі своєму Иванови (Арх. Чартор. Diplom. нр. 164, див. далі ст. 195). Дьяки по містах існували далі і в XVI ст., XVII ст. див. Registr. Złoczyńców grodu Sanockiego 1554 — 1638 pp. Lwów, 1891, нр. 119, 121.

²⁾ Акта гр. XI, ст. 95, де зазначені речинці тих віч. *Colloquia generalia* називають ся иноді в актах *wielkie poroczki* (А. гр. XII, ст. 342), *termini generales* (іbid.), *conventio magna dominorum, alias wycz.* (А. гр. XII, ст. 2), *iudicium magnum* (іbid. ст. 351). Хоть *colloquia generalia* й були назначені для Червоної Русі реформою 1435 р., але не в усіх земствах вони стали зараз регулярно збирати ся: так перше віче в Синіцькій землі збирає ся аж у 1437 р. (А. гр. XI, ст. 123, XIII, ст. 45). Бачить ся, і в Перемиській землі аж від сего року появляють ся віча (іbidem), пор. ст. 588. Але пор. XI, ст. 104, де вказано *colloquium generale* в Сяноці в 1426 р.

Гродському судови лишила ся юрисдикція над підвласною замкови людністю і тільки в деяких пригодах (*articuli castrenses*) суд над шляхтичами та їх селянами. Всі-ж справи, що не підходили під *articuli castrenses*, розбирали ся на земських судах. Але й компетенція земських судів була обмежена в справах цивільних звісною межею суми позову (до 30 гривень), таї звістними розрядами справ. Так, по рішницю першого-ж віча у Перемишлі в 1437 р.¹⁾, земські суди не мали права робити актів про *resignatio bonorum hereditariorum* (зреченє спадщини); заставні і посагові записи могли робити ся в земських судах.

Справи, що розбирали ся на вічах, були як найрізномоднішого характера — судови віча підлягали і справи цивільні, і справи карні, і рішанє всяких процесових питань. Протоколи вічевих постанов записували ся в особні книги (*liber colloquialis, liber terrestris colloquialis*), останки котрих зберігли ся в декотрих судових книгах²⁾.

Окрім судових рішень, віча видавали й загальні постанови законодавного характера, що мали зрештою силу тільки в межах певного земства³⁾.

На вічах бували всі вищі урядники (*dignitarii majores*) даної землі і неозначене число місцевих шляхтичів. Для постанов віча, імовірно, по загальному правилу для всіх шляхетських зборів у Польщі, треба було однодушности. Довгота зборів залежала, по всій імовірности, від кількості справ, що підлягали єго рішенню. Після заведеня польського права в Червоній Русі уся Червоно-руська шляхта почала збирати ся і на

¹⁾ А. гр. XIII. ст. 594.

²⁾ А. гр. XIII, ст. 588 sq.

³⁾ Таких загальних постанов зберігло ся скілька в судових книгах Червоної Русі. Звід їх зроблений проф. Бальцером у *Kwartal. Histor.* 1891, nr. II, ст. 356.

Постанови такі мають назву *laudum, statutum, uchwała*. У виданих досі актах находимо отсі загальні постанови віч: Галицького — про переслідуванє переступників (А. гр. XII. ст. 425), вихід селян, торговлю в містах (*ib.*), воєнну службу волоських громад (*ib.* ст. 128); про довготу засідань *termini partit.* (*ib.* ст. 291). Сяніцького — про конфіскату майна переступників-селян і т. п.

загальні сеймики, першу згадку про котрі подибуємо під 1437 р. ¹⁾). Соймик сей називає ся в латинських актах то *convencio*, то *convencio generalis*, то *convencio generalis terrestris*, то просто соймом ²⁾).

Соймики сї збирають ся майже що року ³⁾ і тягнуть ся по скілька день ⁴⁾. Означеного речинця для скликаня соймиків, бачить ся, не було, хоть звістні нам соймики збирають ся переважно весною та лїтом (Квітень, Май, Липень, Серпень ⁵⁾). Перші соймики збирали ся в Мостисках (*convencio in Mosciska*) ⁶⁾ до 1448, але в 1444 і 1446 ми находимо їх у Коломнї ⁷⁾ й Вишні ⁸⁾, а після 1448 уже раз у-раз у Мостисках ⁹⁾. Подибуємо ще звістку про *convencio* у Львові ¹⁰⁾, але може бути, що назву *convencio* вжив писар замість *colloquium*, бо речинець для сих *convenciones* той самий, що речинець звичайного другого Львівського *colloquium*'а (коло 9 Мая).

¹⁾ Akta gr. XIII, ст. 27.

²⁾ A. gr. XIV, ст. 42 *secundum convencionem, alias Seymu Moszczyziensem statutum*.

³⁾ В судових книгах ми зазначили їх під 1437, 1439, 1440, 1441, 1442, 1443, 1444, 1446, 1447, 1448, 1457, 1459, 1463, 1467, див. Akta gr. XI—XV.

⁴⁾ Соймик 1441 р. 4 дни — від 21 до 24 Мая, А. gr. XIV, ст. 502.

⁵⁾ А. gr. XI—XV *passim*.

⁶⁾ *Convencio in Misciska 1438 p.*, куди їздили львівські райці „in arduis causis civitatis“ (Зубрицький, *Kron. miasta Lwowa*, ст. 99).

⁷⁾ *Convencio в Коломнї 1444* всіх старостів Руси під президентурою краківського старости і каштеляна Яна de Ciszow locum seren. d. Regis in Regno Pol. tenentis cum Mf. P. Odrow. Pol. Leop., totiusque terre R. Cap. gen. i J. de Knyeh. de Halic., Nic. Panawa du Lublin, Cap. Rohat. ex Halic., nec non Nic. de Gologor et gen. Mich. Muzilo de Buczacz Cap. Colom. et Sniatin ceterisque omnibus capitaneis et dominis in terra R. constitutis. (A. gr. V, нр. 97 (10 Лют. 1444).

⁸⁾ А. gr. XIV, ст. 138 і 244.

⁹⁾ В однім актї подибуємо вказівку, що подібні соймики збирали ся навіть in loco campestri, А. gr. XV, ст. 17, *causam ad primam convencionem, que primum hic in terra Russie fuerit, si in Wysznya, bene, si vero non fuerit in Wysznya, sed in loco campestri, ipse recepit ad consulendum dominos, qui in convencione fuerint*.

Проф. Бальцер (Kwart. Hist. 1890, III, ст. 563) хибно твердить, що Вишеньський соймик існував одночасно з соймиком у Мостисках. За протг 1437—48 р. згадує ся лише двічі соймик у Вишні, а то в ті роки, коли нема звісток про соймик у Мостисках (1444 і 1446).

¹⁰⁾ А. gr. XIV, ст. 65, 82, 88.

Що до *convencio generalis* у Городку, 1442 р., то може се був який небудь спеціальний з'їзд іменованих королем *judices deputati*, на що вказує й склад сеї *convencio* (краківський каштелян, львівський каштелян, львівський підсудок, князь Гольшанський); сї збори мусіли розібрати справу снятинського старости з Альбертом Жаковецким¹⁾. Такий же спеціальний характер могла мати і *convencio* в Кросні 1443 р.²⁾. Зважуємо ся твердити се на тій підставі, що речинець для сих зборів був назначений львівським старостою, тим часом як речинці для соймиків назначали ся королем³⁾.

На решті всего один раз згадує ся загальний соймик для Краківського і Сандомирського воеводства та Червоної Руси у 1443 р.⁴⁾. Склад тих, що були присутні на червоно-руських соймиках, означає ся з одної соймикової постанови, записаної до львівських судових книг:⁵⁾ Тут показані — львівський староста і каштелян, каменецький каштелян, і інші *dignitarii et officiales a terrigenae Leopolienses, terrarum Russiae et Podoliae terrigenae*⁶⁾.

Важко означити докладно питання, що розбирали ся на соймиках. Повні протоколи соймикових постанов XV ст. до нас не дійшли. До судових книг записані лише тоті з соймикових постанов, що доторкали ся підлеглої землі. Тут особливо цікавий примір, що находить ся у книгах Львівського земського суду під 1441 р.⁷⁾. На підставі заголовка (*Convencio generalis terrestris dominica Rogac. et tribus diebus sequentibus est*

¹⁾ Чи відбула ся *convencio* в Городку 1453 р. (А. гр. XIV, ст. 506), ми не знаємо, але вона могла мати такий же спеціальний характер.

²⁾ А. гр. XIV, ст. 93.

³⁾ А. гр. XI, ст. 172. Але, звісно, не вважаючи на звичайні соймими, надзвичайні могли збирати ся на домагане короля або шляхти в різних місцях, різним часом, пор. Prochaska, *Konfederacya Lwowska* 1464 р. *Kwart. Hist.* 1892, IV.

⁴⁾ А. гр. XIV, ст. 85 *convencio, ubi terre Cracovienses, Sandomirienses et Russie convencionaliter conveniant, alias Seymasya.*

⁵⁾ А. гр. XIV, ст. 502.

⁶⁾ Так у заголовку протокола, в тексті єго вичислені ще львівські судя і підсудок, перемиський судя, львівський коморник, перемиський мечник. З оглиду на те, що на соймиках рішали ся головно судові справи, треба думати, що на тих зборах обовязково були присутні члени місцевих судів.

⁷⁾ А. гр. XIV, ст. 502.

in Mosciska celebrata per rever. in Cho Patr. D. Joh. Dei gr. Arch. Leop...) можна взяти сей зарис за повний протокол усього соймика, але з дальшого показу ся, що складач судової книги записав до неї тільки постанови що до Львівської землі (рішення спірних справ різних осіб), постанови тільки одного другого дня зборів (*fer sec. Convencionis predictae*)¹⁾.

Цікаво, що ми знаємо лиш одну загальну постанову соймика що до всеї Червоної Руси — се постанова Вишенського соймика 1453 р., що шляхтич, обвинувачений кметем за злодійство, може очистити ся від сеї завини власною присягою²⁾. В більшости случаїв тоті соймикові постанови, що дійшли до нас, доторкають ся різних приватних справ, початих у перших інстанциях — у ґродських та земських судах.

Не можемо те-ж, на підставі дохованих відомостей, сказати що-небудь означене про відносини загальних соймиків до *colloquia generalia* окремих земель, хоть дуже імовірно, що перші були апеляційною інстанцією від остатніх, але, як бачить ся, справи з ґродських і земських судів можна було подавати і просто на соймики, обминаючи *colloquia generalia*, подібно тому, як у Польщі XIV — XV ст. всяку справу можна було подавати на розсуд короля, що або наказував розглянути її в своїм надворнім суді, або назначував для її розсліду окремих судів (*judices deputati*), або передавав звичайним судам³⁾.

Придавляючи ся представленому нами образу поступенної перемини у зверхньому ладі управи й судівництва в Червоній Руси, годї не завважати в ній двох супротивних течій: уряд очевидно змагає до централізації власти в Червоній Руси, маючи при тому на оці і забезпечене своєї власти в новозавойованій країні, і декотрі спеціальні цілі, про котрі скажемо нижче. Ось чому польські королі й старають ся завести в Червоній Руси адміністрацію, ничу від польської, ряд урядників, підлеглих один одному, а всіх разом центральній власти генерального старости усеї Руси, яко безпосереднього королівського намістника. Але урядови не вдає ся перевести

¹⁾ Пор. А. гр. XIII, ст. 557.

²⁾ А. гр. XIV, ст. 370.

³⁾ Hube, Wyrok Lwowski 1421 r.

своїх намірів, через перешкоди і з боку польської шляхти, і з боку місцевих, ним-же іменованих урядників.

Питоменности заводженого в Червоній Русі адміністративного ладу були дуже не до смаку і всій польській шляхті, і спеціально тій її частині, що переселила ся на жите до Червоної Русі. Польська шляхта ніяк не може помирити ся з думкою бачити в Червоній Русі тільки королівську власність; вона домагала ся включити її в склад державної власности і, як ми бачили, добила ся того признання в перші роки управи Ягелла. Польська шляхта, що переселила ся до Червоної Русі, так само змагала до зрівняня своїх прав з правами родимої польської шляхти, а се могло настати аж після заведеня адміністрації та судівництва на польський лад. На решті місцева адміністрація нарікала на своє підлегле становище і своєю дорогою змагала до самостійної ролі. Під напором усіх сих тенденцій і склала ся реформа 1435 р.

Виказаним нами здогадам про причини реформи 1435 р. немов би противорічить вказівка одного жерела. Під 1434 р. Длугош, оповідаючи про зрівняне червоно-руської шляхти в правах із польською шляхтою, додає, що таким зрівнянем були невдоволені польські магнати, бо Ягелло, що не встиг довести сеї реформи до кінця, буцім-то не думав давати червоно-руській шляхті таких значних привилеїв. Ягелло думав полекшити становище червоно-руської шляхти, а про те хотів задержати за нею деякі повинности, як воєнну службу без нагороди з королівської каси, направу укріплень землянськими людьми і натуральну дачку від кожного пана шляхетських дібр. Тим часом Владислав увільнив шляхту Червоної Русі від усіх сих повинностей і поклав її в таке становище, якого польська шляхта добила ся аж після таких довгих заходів у користь вітчизни ¹⁾).

Невдоволене польської шляхти могло, на нашу думку, походити з инчих причин, ніж ті, що наводить Длугош.

Невдоволена могла бути польська шляхта дарованем значних полекш руській шляхті, що після реформи 1435 р. дістала повні шляхетські права, якими до того часу користували ся тільки окремі руські земляне за осібні услуги польському пра-

¹⁾ Длугош, ad. a. 1434, ed. Przewdziecki, т. XIII, ст. 548.

вительству, бо в сїм актї польська шляхта могла бачити *carratio benevolentiae* червоно-руської шляхти для якихось тайних королївських намірів — недовіра до короля, вічні підозріння якихось заходів з его боку на шкоду шляхетських прероґатив тягнуть ся всею історією Польщі.

Коли особливі відносини, в яких находила ся до 1435 р. червоно-руська шляхта до короля, могли трівожити польських магнатів, то тепер у моряльних результатах реформи — вдячності за значні даровані королем привилеї, шляхта могла бачити немилі для неї симптоми зближення короля з червоно-руськими земьянами.

Обернемо ся тепер до розсліду умов земельних надань у Червоній Русі від перших років польського панованя, спробуємо нарисувати умови сего наданя, що мало по-малу переміняли ся, і потому перейдемо до досліду долї властиво руських земьян, потомків давнього галицько-руського боярства під новим панованем.

З переходом Червоної Русі під власть Польщі руське державне право уступило тут місце польському державному праву. Ми вже вказали де инде ¹⁾ на головні визначні риси державного права обох держав: верховним властником усеї території держави був у Польщі *de jure* король. Але *de facto* він давно вже втратив се право, відступивши вищому станови одну по одній складові частини сего права. Польський шляхтич XIV ст. володів землею не тільки безумовно (*jure hereditario*), але мав у своїх земельних добрах навіть *jura ducalia*. Він мав право повного орудованя своїми земельними добрами, володів ними *jure hereditario*, міг їх збувати ся всіми способами: записувати в спадку, дарувати, заставити, продати. Серед володіня він повний пан, і не тільки самої території землі, але й її людности — остатня піддана его домінїяльній власти і аж через него входить у зносини з державою. Людність шляхетських дібр немов закрыта її властником від держави: тільки марний податок у користь держави та поява в судї на позов третїх осіб (і то тільки в певних случаях) були слабою згадкою давніших прав держави на людність її території.

¹⁾ Журн. Мин. Народн. Просв. 1891 р., нр. 6.

Воєнна повинність, що відбував шляхтич, була не так его обов'язком, як его правом (Статут Великопольський виражає ся ось як: *quia in armata milicia honor et defensio totius regni dependet...*) тим більше, що питання про доконечність воєнного узброєння рішала сама шляхта.

Окрім особистого сповнюваня воєнної повинности власники землі шляхтичі мусіли постачати певне число узброєних людей зі своїх дібр; умови відбуваня воєнної повинности в давній Польщі нам дуже зле відомі; за браком докладного поміру величини ґрунтів, сумнівно, аби число воєнків відповідало числу одиниць міри землі; швидче в рахунок брала ся скількість людности ґрунтів; найдавніший податок — подимне або поральне — міг дати підставу до такого обчислення. З заведенем німецького права та розділом землі на реґулярно відміряні одиниці (лани) воєнну службу можна було розкласти по сим земельним мірам, до котрих від тоді почали вже прикладати і всі повинности та оплати ¹⁾.

¹⁾ Smolka, в творі *Mieszko stary i jego wiek*, ст. 430, думає, що воєнну службу сповняли всі. Всі мусіли появляти ся в місті, а вже каштелян вибирав із них, кілька було треба. S. будує сю думку на акті привилеї станицького кляштора, людність котрого в 1270 р. була увільнена від воєнної повинности, а про те монастир мусів з усіх своїх дібр постачати 17 узброєних людей. Коли се, каже S., значило увільнене від воєнної служби, то значить нормальним станом була служба усіх.

Такий висновок ледви чи можна признати вірним.

Ми знаємо, як великі були монастирські добра; скількість 17 узброєних людей для обширних земель справді могла рівняти ся повному увільненню від воєнної служби. Але й самий вираз *expeditio* розтяжний: можливо, що він тут розуміє ся в зміслі *expeditio generalis, popolitego ruszenia*, коли шляхта мусіла йти уся за походом без відмови, загальне ополчене в разі спільної небезпеки (пор. *Cod. diplom. Min. Pol. I*, нр. 60, 1262 акт увільнення дібр цистеріанського монастиря в Копривниці *ab expeditione aliqua et pogon, excepto duntaxat cum exercitus aliquis terram nostram invaserit intraveritque occupando*. *Ibid.* нр. 104. У Вислицькому статуті се виказане дуже ясно: *declaramus eciam et decernimus quod barones et nobiles nostri terre Polonie nobis et successoribus nostris in terra et regno Polonie servire in armis, sicut melius poterunt, teneantur, sed extra metas regni non tenentur servire nobis nisi ipsis competens satisfaccio per nos impendatur aut per nos fuerint petiti et rogati*. Ся-ж умова повторена і в договорі шляхти з наступником Казимира, Людвиком Угорським.

Коли взяти ще на увагу, що значна частина земельних дібр Польщі концентрувала ся в руках духовенства, котре дуже часто між инчими полекшами було й увільнювано від воєнної повинности; далі, що король, дякуючи злому станови своїх фінансів, не міг ані держати, ані наймати значного війська, то сим усім лехко поясняє ся тотя залежність від шляхти, в котрій опинили ся польські королі.

Брак сталого війська збавляв королів усякої змоги вводити в житє задумані ними законодатні способи та йти до яких-небудь зверхніх політичних цілей, не вважаючи на згоду шляхти. Статут Казимира каже просто, що походи за границі не були обовязком шляхти, а залежали виключно від її доброї волі. Через те королі мусли зайняти ся добуванєм способів до побільшеня своєї боєвої сили з найменчими видатками.

У завойовний період польської історії шляхта чинила княжу дружину, жила при дворі князя й діставала від него вдержанє. Коли дружина осіла, завойовна діяльність зменчила ся, нагорода за боєві заслуги грішми та цінними подарками при слабому стані княжої каси стала недогідна. Князі й королі почали нагороджувати шляхту дарованєм ґрунтів, увільняючи їх при тому від ріжних повинностей. Але роздаванє земель шляхті не побільшило боєвої сили короля. Шляхтич дістає новий кусень на тих самих правах, на котрих володів своїм ґрунтом, то-б то *jure hereditario*. Через новодаровану землю він не входить в які-небудь нові умови супроти короля, не стає его вассалем, обовязаним на перше домаганє йти в усякий похід із своїм паном. Він по давньому обовязаний брати участь тільки в війнах оборонних, для захисту держави. Участь его в воєнних походах за границями держави залежить виключно від его особистого бажаня або загальної згоди усеї шляхти.

Правда, не самі шляхтичі йшли на війну; і инчі стани суспільности обовязані були давати певну скількість узброєних людей, зразу очевидячки на перше домаганє князя (лад сповнюваня воєнної повинности нижчих клас нам незвістний, хоть дуже імовірний розклад і воєнної, як і инчих повинностей, по давнім територіяльним одиницям, якими були о пол я). З переходом значної скількостя території й маси низчої людности під шляхту й духовенство, і в воєнній повинности нижчих клас су-

спільности мусіла настати дійсна переміна, тим більше, що стара звязь громад (ороле) була тепер порушена (в актах XIII ст. ми раз у-раз подибуємо між инчими полекшами для земель шляхтичів і духовенства увільнення їх від орола). Людність панських земель увільняє ся, від ріжних повинностей і в тім числі й від обовязку іти в похід на перше домаганє князя: привилєя шляхти бути обовязково тільки в оборонних війнах розширяє ся і на підвlastну їй людність ¹⁾).

У XIV ст. роблять ся очевидячки проби, хоть і досить несміливі, зробити й реформу у воєнній справі. Основна думка нової реформи, як бачить ся, лежала в змаганю перенести воєнну повинність на землю. Але Статут Казимира виражав ся ще дуже неозначено: шляхтичі окрім особистої воєнної служби обовязані давати ще певне число озброєних людей, як до величини й доходів зі своїх ґрунтів. Із XIV та XV ст. не зберігли ся „пописи“ воєнної повинности, через те дуже важко сказати що-небудь про міру для вирахования числа воєнків, котрих шляхта обовязана була дати зі своїх дібр. Росклад воєнної повинности робив ся імовірно на зборах шляхтичів (*colloquia*, *wiese*).

Що за підставу роскладу брала ся не скількисть людности ґрунту, а його величина, доказує ся грамотами на німецьке право. Кождий солтис (представитель громади на німецькому праві) обовязаний не тільки особисто відбувати воєнну повинність, але й озброювати звістне число воєнків, як до величини солтиства. Важко й тут сказати що-небудь певне про відносини величини ґрунту до числа воєнків, що випало на него, тим більше що дохід із ґрунту не залежав від його абсолютної величини. Найпевніше, що се число було в звістній залежности від доходу з ґрунту і означувало ся за обопільною згодою власника і його солтиса. А що грамоти на німецьке право потверджував король або староста, то в них зберігли ся для нас перші докладні вказівки на число озброєних людей, бодай в декотрій частині шляхетських земель (і досить значній, бо

¹⁾ Між *jura polonica*, загального означеня для купи давніх польських повинностей, досить часто находимо в актах *рогоп* і *војпа*; але увільненє від сих остатніх повинностей не рівнало ся повному увільненю від воєнної служби, бо при тому робить ся досить часто оговорка при обовязкову участь в *exereditio generalis* в разі відпору ворожому нападови з боку.

від XIV ст. число сел на німецькому праві росте незвичайно швидко).

Заведенє сел на німецькому праві було користне для шляхтичів тим, що окрім побільшеня доходів з пустих ґрунтів давало змогу шляхтичеви звалити на солтиса обовязок постачуваня узбровних сил або *conductus militaris* (воєнного табору), що належали ся з ґо дїбр (у грамотах приватних осіб на заведенє в їх добрах сел на німецькому праві часто воєнний обовязок солтиса то обовязок супроти властника — *nobis sit astrictus* — відси ясно, що солтис брав на себе частину обовязків шляхтича супроти держави. Але само собою розумів ся, що солтис не міг заступити особистої воєнної повинности шляхтича, увільняючи ґо тільки від праці самому дбати про постаченє узбровних людей зі своїх дїбр).

Для королїв заведенє сел на німецькому праві було особливо важне: солтис не є властник землї, а тільки її доживотній або спадковий арендар, хоть відносини солтиса до властника далеко скомплїкованїші, нїж відносини арендаря до остатнього. Солтис властиво вассаль власника, обовязаний супроти него, окрім віддачі головної частини доходів, іще й воєнною службою. В солтисї король діставав нову і при тому особисто від него залежну боєву силу і задержував при тому право власности на землю, тим часом як земля, віддана шляхтичеви *jure hereditario*, ставала повною власністю остатнього.

Але, звісно, і залежне становище солтисів не могло дуже поправити одної з головних хиб Польщі — браку сталого війська. Ледви чи в інтересах короля могла бути стала воєнна служба солтиса. Солтиси, що брали ся з нижчих клас вільних людей, не були спеціалїстами воєнної справи; воєнна служба розладнувала і господарство самого солтиса і систему управи, і дохід із дїбр. При тому й солтиси, як і шляхтичі, звісно, тяжко збирали ся в похід, і вони, як перші, ладили ся довго і виходили мабуть аж після третьої оповїстки.

Тим часом економічний стан шляхти ще в XIV ст. став дуже критичний. Величезна скількість королївських земель перейшла в руки церкви або віддана була заслуженим шляхтичам. Дорогою заповітів і даровань шляхетські землї переходили в руки духовенства. Одночасно багато шляхетських родів дуже розросли ся, і ґрунти роздробили ся до краю.

Таким чином поруч із великими власниками землі — королями, духовенством і окремими магнатами, що збили ріжним способом величезні *latifundia*, повстала значна кляса або зовсім безземельної шляхти (голоти), або такої, що володіла зовсім нікчемними кусниками землі. Ця безземельна шляхта то був найнесупокійніший елемент тодішньої польської суспільности, вона волочила ся по дворах магнатів, брала участь в усяких наїздах, майже як розбійницькі ватаги. Коли з серед такої голоти завсїгди легко було набрати охотників на всякий воянний захід, то за те ся безладня товпа не піддавала ся ніякій дисциплїні, і прохід через польські землі подібних вояків лишав слїди, зовсім як неприятельський напад, на що вказівки находимо вже в статуті Казимира.

Вдоволиги сю голодну товпу, дати їй засоби до істнованя, довести її до ладу, була завдача дуже не легка для тогочасних польських королїв.

Завдача ся була на якийсь час розвязана ненадійним і лехким набутем великих земель галицько-руського князївства.

Ми вже вказували де инде¹⁾, що Червона Русь стала в особливі відносини до короля. Він дивить ся на неї не як на державну власність, навіть не як на королївщину, а як на свою особисту власність, свою спадщину; він називає себе *dominus et haeres Russiae* і твердить, що Русь перейшла до него, яко до правного наступника остатнього руського князя Юрія-Болеслава Тройденовича і через те вважає себе в праві орудувати нею як сам захоче, на тих самих підставах, на яких кожний *haeres* — власник орудував своїм майном, то б то є правом продажі, заміни, заставу, заповіту. Договір Казимира з Людвиком доказує се як найяснїще. Казимір на звістних умовах продає Червону Русь своякови: як у першого будуть наступники мужеського полу, то Людвик виплачує їм значну суму і дістає Червону Русь.

Коли король є такого погляду дивив ся на новонабуту землю, то натурально, він міг роздавати в нїй ґрунти на яких хотїв умовах, не здержуючи себе умовами шляхетського володїня землею, що панували в тогочасній Польщі.

¹⁾ Ж. М. Н. Пр. 1891 р. нр. 6.

І справді, треба тільки поглянути на земельні надання в Червоній Русі і порівняти їх до земельних надань у Польщі, аби побачити велику різницю в умовах надань обох земель.

Дослід давніших земельних надань польській шляхті доводить до дуже інтересних результатів. Ми можемо, розглядаючи такі надання хронологічно, дослідити поступевний зріст шляхетських привилеїв і одночасно, виходячи з тої з'уваги, що увільнене від звістних повинностей доказує їх *usus* в епоху перед привилеями, означити найдавніші повинности шляхти і ступень її залежності від верховної влади.

Всі звістні нам найдавніші земельні надання польській шляхті роблять ся *jure hereditario*. *Jus hereditarium*, спадщинне право — понятє скомплюване, що складає ся з цілого ряду свобод від тягарів та привилеїв і своєю дорогою чинить частину (найважніщу) рицарського права (*jus militare*¹). Понятє *juris hereditarii* вже через те вужче від понятя *juris militaris*, що на підставі спадкового права (*jure hereditario*) землі дають ся не тільки самій шляхті, але й инчим, непривилеюваним клясам. У загальнішому змислі *jus hereditarium* се тільки повне право власности на своє майно: право користування та орудування. Але в прикладі до шляхтича, що користувався повними рицарськими правами, *jus hereditarium* набуває нову закраску і значіне, як дичка, облагороджена дорогоцінним прищепленем²).

Шляхтич, що володів земельною власністю *jure hereditario* (користувався рицарськими правами, *plenum jus militare*), мав у XIV ст. ось які права на своє володінне³):

1) Право володіння, дарованя, продажі, заміни, взагалі право орудування майном до впадоби.

2) Передачу своїх прав наступникам на підставі заповіту або закона.

¹) Piekosiński, O dynastycznym szlachty polskiej pochodzeniu, str. 29: *prawo dziedziczne (jus hereditarium) nie jest u nas w wiekach średnich niczem innym, jak tylko częścią składową, i to najbardziej charakterystyczną, prawa rycerskiego.*

²) Іще Реппель (*Geschichte Polens*, I, 585, зам. 36) завважав, що в понятє *jus hereditarium* зовсім не входять імпліцитє всякі свободи від тягарів і привилеїв.

³) Piekosiński l. c. R. Hube, *Prawo polskie w XIV w.*

В межах дїбр¹⁾ — право повного орудуваня нерухомою частиною майна та стягання виключно в свою користь усіх її доходів.

3) Повну патримонїяльну власть над людністю своїх дїбр; панська людність увільнена від суда всіх князївських урядників і піддана виключно судови *dominus'a*. Остатньому належить і низча і вища юрисдикція над людністю своїх дїбр і стягане в свою користь усіх вир і кар від переступників з межі своїх селян.

4) Увільнене від усіх повинностей і податків. Се увільнене дотичить не тільки особи шляхтича, але й залежної від него людности. Усі давні повинности мають загальну назву *jura polonica*. Людність шляхетських дїбр або зовсім від них увільняє ся, або повинности сї переносять ся з особи князя на особу пана.

Розуміє ся, таке упривилеюване становище шляхти вийшло не раптом, а дорогою довгого процесу, окремими привилеями та свободами від тягарів. У давніх наданях шляхті (на жаль, найдавніші зовістних нам земельних надань не йдуть далі першої половини XIII ст.) нема ні одної загальної формули привилеїв; то все окремі грамоти на окремі свободи від тягарів, ріжні для кожного наданя, хоть чим ближче до XIV ст., тым яснїші змаганя узагальнити їх в одну формулу, так що у XIV ст. надане шляхтичеви *jure hereditario* в Польщі уже мало в собі всі ті привилеї, котрі ми обрисували вище.

Але цікаво, що в усіх наданях земельних дїбр шляхті нема згадки про воєнну повинність і самого здарованого шляхтича і людности его дїбр. Особиста воєнна служба не згадує ся в наданю через те, що вона була головним обовязком шляхтича, звязаним нерозривно з его станом. Чуднїщий в брак показу на воєнну повинність людности дарованих дїбр. Що шляхетські добра не були вільні від воєнної повинности, се ми знаємо вже зі статута Казимира, де говорить ся про те дуже категорично, хоть і в загальних рисах.

Тим часом величезна маса надань у Червоній Русі в XIV ст. та в першій половині XV-го робить ся зовсім на инчих підставах. Тоді як земельні наданя шляхті в Польщі — одно-

¹⁾ Ж. М. Н. Пр. 1891 р. вр. 7.

сторонній акт, де йде бесіда тільки про права здарованого і зовсім промовчує ся про його обовязки, величезна більшість земельних надань у Червоній Русі се двосторонній акт, де вчислює ся і полекші та прерогативи здарованому, і його обовязки. Перший головний його обовязок — воєнна повинність від дарованого ґрунту, при чому спосіб її відбування все означений докладно. Окрім особистої воєнної служби шляхтич, що дістав наділ у Червоній Русі, обовязаний своїм коштом узброювати певне число вояків, означене докладно в дарованій грамоті; і не тільки про число узброєних людей, але й про спосіб їх узброєня подбано в акті наданя, при чому иноді означена навіть якість узброєня. Здарований землею шляхтич стає особисто залежним від короля вояком, обовязаним іти в похід на перший його поклик (*ad quamlibet expeditionem quociescunque necesse fuerit, necesse et oportunum fuerit*); встановляє ся таким чином справдішня феодална залежність вояка-шляхтича від короля. Король виходить феодалом, шляхтич-власник — його вассалем.

У грамотах Казимира здаровані в Червоній Русі землею шляхтичі не називають ся ще вассалами: може Казимір бояв ся вжити сей термін, у Польщі незвичайний і шляхті польській ненавистний. Він уживає ті самі юридичні терміни, до котрих привикло польське шляхетство, але, як видно зі змісту актів, у зовсім инчим, як у польських грамотах, значіно. Шляхтич дістає й тут землю, як і в Польщі, *jure hereditario*, але все з важною оговоркою, котрої нема у польських грамотах, що здарований обовязаний служити королеви від свого ґрунту.

Друга важна визнака червононоруських надань: — шляхтич, що дістав добра у Червоній Русі, мусів жити на місці. У грамотах Казимира се не вказує ся просто, але виходить неминуче з обовязку особистої служби від одержаних дібр. Таким чином червоно-норуські грамоти Казимира то дуже меткий юридичний викрут: зверху вони похожі на польські грамоти, не маючи в собі на перший погляд очевидячки нічого такого, що могло би вразити шляхтича в його гідности: шляхтич дістає землю й тут, як і в Польщі, *jure hereditario*, патрімоніяльну власть над людністю, від котрої йому належать ся, як і в Польщі, усі платні й повинности,

особиста недотичність (судить ся тільки королем або його намісником). Але-ж дійсно становище шляхтича в Червоній Русі було, як ми бачили, зовсім инче, як у Польщі: він тут не повноправний шляхтич, обовязаний тільки до воєнної служби *ad rem publicam*, а вассаль короля, прикріплений до своїх дібр, за котрі дав своєму феодалови воєнну службу.

В грамотах Казимира нема згадок про згоду короля на відцуранє шляхтичем своїх дібр — земля дав ся *jure hereditario*, при чому власник може свої добра *tenere, possidere, utifrui, vendere, commutare, donare, obligare et in usus suos proprios suorumque successorum convertere prout sibi suisque legitimis successoribus melius et utilius videbitur expedire*. Тим часом є підстава думати, що, не вважаючи на змовчанє про се в дарованих грамотах, відцуранє дарованих дібр могло стати ся тільки за згодою того, хто дарував.

Відносини вассала до сюзерена побудовані на особистому договорі та означують ся взаємними обовязками, що виходять зі звязуючого їх кільця — відступленої вассалеви землі. Вассаль може пірвати свої відносини до сюзерена, але в таким разі не задержує права на землю, що дістав від остатнього. Роздаючи свої землі шляхтичам, король поступає не по якомусь філантропічному чутю, не по горячому бажаню піддержати бідну шляхту, а дбає про свої, зовсім реальні інтереси, змагаючи постачити в Червоній Русі потрібну йому боєву силу для вдержаня сеї завойованої країни, — ласий кусень не для одного сусіда. А вже як земельна дача не є подарок шляхтичеви, а тільки еквівалент його боєвої правоправности, то й відцуранє її може бути тільки за згодою короля.

Коли нові основи для шляхетського володіння землею заводили ся Казиміром, так сказати за підшептом, під покривалом зверхніх форм польських порядків, то вже Владислав Опольський, що тимчасом управляв Червоною Русю, за короткий час угорського панованя зовсім яєно поклав тут *les points sur les i*.

Ми вже вказували, що Опольський дістав від Людвика Червону Русь не в управу, як доказують одні, і не на власність, як доказують другі, але в ленно.

Чоловік Заходу своїми симпатіями, гарно знаючий німецькі та угорські феодальні порядки, вірний Людвиків слуга, що не мав ніяких спільних з польською шляхтою інтересів, але противно, з багатьох причин неприхильний до неї (за що й польська шляхта відповідала йому острою ворожнею), опольський князь, ставши *haeres et dominus Russiae*, заводить у Червоній Русі дуже систематично основу феодального володіння землею, не вагуючи ся називати нові порядки їх власним іменем.

Майже всі звістні нам надання Владислава в Червоній Русі відбувають ся *jure feodali* або *in feudum*. Умови феодального володіння зазначені в його грамотах дуже ясно: 1) шляхтич, що дістав земельні добра, володіє ними дідично (*hereditarie*) с правом відцураня, але тільки за згодою сюзерена; 2) він зобов'язує ся давати в княжу касу по 2 гроші від кожного дому, дворища (*fumo* або *curia*, розуміє ся, селянського) або кметя свого ленна¹⁾; 3) відбувати особисту воєнну службу, постачувати певно означене для кожних дарованих дїбр число узброєних воєнків, на перше домаганє сюзерена (*ad quamlibet expeditionem, seu viam, quociescunque in terra nostra Russiae necessarium fuerit, secundum quod alii ejusdem terre barones serviunt*); 4) вассаль зобов'язує ся особисто жити на Русі, а коли у него є родина, то з жінкою й дїтьми. Тих, що дістали земельні добра на таких умовах, Опольський просто називає вассалами (*jure et eadem libertate et consuetudine, qua ceteri nostri vassali bona ipsorum tenent*).

Зобов'язки сюзерена що до вассала виявляють ся в дбаню про його материяльну забезпеку (се досягає ся земельним надїлом вассала), обіцянці нагороди за втрати на війні і викупі вассала з полону²⁾.

¹⁾ Пор. постанову шляхти землі Серадзької: *nobiles* зобов'язані давати в княжу касу по $\frac{1}{2}$ гроша від кметя, а *milites vero pauperes, kmethones non habentes, per duos grossos dare debebunt*.

²⁾ *Permittimus* (? зам. *promittimus*) *quod si aliqua damna notabilia in nostro exercitu sub nostro banirio in equis interfectis perciperint, vel detenti seu captivati fuerint, talia omnia damna restituere et ab hujusmodi captivitate liberare absque ipsorum damnis* (Akta gr. II, вр. 61).

Коли ми ще зважимо, що осібне становище Червоної Русі яко новозавойованої країни, викликало й особливости в її управі, дуже ріжній від управи земель польських, особливости, що були в значній адміністративній централізації, цілім ряді державних урядників з широкими правами і великою юрисдикцією, під котру підходили й такі класи, що в Польщі користувалися вже повною недотичністю, не признавали ніякої власти, окрім князівської; нарешті, коли ми зважимо, що до другої чверти XIV ст. тут не було земських судів для шляхти, але один загальний суд королівських намістників для всіх класів суспільности, то ріжниця в становищу шляхтича червоно-руського в порівнянню до шляхтича в Польщі вийде дуже велика ¹⁾.

Які-ж причини заставляли польського шляхтича піддаватися таким, на теперішні шляхетські погляди, понижаючим для шляхетської гідности, умовам ?

Дарованих грамот шляхтичам на землю в Червоній Русі зберіглося дуже мало за часи Казимира та Владислава Опольського (таких грамот Казимира ми знаємо усього коло десять). Але вже по одним підписам свідків на тих грамотах можна вбільшити число польських шляхтичів, що переселилися на Русь, на кількадесять раз. Звістно, не всі згадані у грамотах шляхтичі примістилися певно в Червоній Русі; одні могли виселитися в інші країни польської держави, а другі вмерли без потомства; дослідити долю всіх шляхтичівзвістних із найстарших грамот дуже важко ще й через те, що оборот земельної власности, обмін, продаж, купівля ґрунтів відбувалися в XIV та XV ст. незвичайно часто, а в шляхти стало звичаєм іменувати себе не по родовим прозвищам, але по назві належної до них земельної власности (Банко de Kuchar дістає добра Жабокрукі і називаєся de Zabokruk); ми можемо дослідити долю тільки декотрих родів, що досягли особливо важного значіння в Червоній Русі, як Гербурти, Габданки, Одровонжі, Тарновські, Свінські, Ходецкі й інші ¹⁾ Але й історія сих ро-

¹⁾ Див. наш розбір твору R. Hube, Wyrok lwowski, Ж. М. Н. Пр. 1891, нр. 7.

²⁾ Про Гербуртів див. праці Стадніцкого в Przew. Nauk. 1874 р. Біографія інших родів у Шараневича, Rys. wewnętrzných stosunków Galicyi wschodniej w drugiej połowie XV w.

дів доказує нам ясно, яким елементом заселила ся Червона Русь: польські шляхтичі, що переселили ся сюда, належали до родів, котрі не грали в Польщі ніякої ролі, до шляхти бідної, малоземельної або й зовсім безземельної, що шукала на Русі поправи свого критичного становища. Розуміє ся, така бідна шляхта не могла дуже натискати на свій шляхетський гонор і приймала з дякою те, що їй давали, хотьби й на умовах, котрі спiniaли її шляхетську вільність. Є навіть підстава думати, що багато з Поляків здарованих у Червоній Русі землею, належали не до відділу повних шляхтичів (що користували ся *pleno jure militari*), а до відділу владик, на половину благородних, що мали тільки *simplicem militiam, mediam nobilitatem*. Владики були особисто вільні, могли бути низчими урядниками, володіли дідичними ґрунтами (*hereditarie*), не заселеними селянами; за рани й убитє владики платило ся виру на половину менчу, як за голову і рани шляхтича ¹⁾.

Для таких півшляхтичів земельний наділ на Русі був двічі користний, бо окрім материяльної забезпеки їм розширювали ся їх права, а вкупі с тим вони могли мати надію, що перейдуть до відділу повних шляхтичів.

Окрім польських шляхтичів земельні надання в Червоній Русі на таких же умовах дістає багато заграничних виселенців — Німців, Чехи, Угри, Волохи і Русини, (про остатніх буде сказано нижче). Звістно, для таких виселенців можна було писати які вгодно умови, не здержуючи себе звичаями шляхетського володіння землею, котрі панували в Польщі.

Роздаване земель шляхтичам на умовах, що вони сповняли муть военну службу, не було одиноким жерелом побільшення боевої сили для польських королів. Заведене сел на німецькому праві і в Червоній Русі давало королям достатний контингент воєнної сили. Умови роздавання земель на німецькому праві такі схожі з умовами земельного надання шляхті, що Опольський і сї надання називає *jure feodali*. Солтис дістає солтство *jure hereditario*, обовязує ся, як і шляхтич, до осо-

¹⁾ R. Hube, Prawo polskie w XIV w., str. 32, Piekosiński, O dynastycznym szlachty polskiej pochodzeniu.

бистої воєнної служби зі свого солтства, тай постачати певне число узброєних людей, обов'язаний особисто жити в Червоній Русі, дає до королівської каси певну платню від свого солтства. Згідно з основними постановами німецького права, солтис увільняє ся від присуду княжих урядників, підлягає тільки судови короля або його намістника і користує ся правом нижчого і вищого суду над людністю солтства.

Але в становищу солтиса в порівнянню до становища шляхтича, що навіть дістав землю на феодалному праві, все-ж в значна юридична різниця. Шляхтич дістав в наділ землю, нерухоме майно, солтис тільки солтство, то-б то право на певну частину доходів із землі власника. Солтис має право відцурати ся свого солтства, в більшости пригод за згодою власника, бо власник мусить бути переконаний, що покупець солтства може сповнити обов'язки, котрі лежать на солтисі.

Солтисом може бути кождий вільний чоловік: шляхтич, міщанин, кметь (подибуємо навіть пригоди продажу солтства Жидови), солтисом може бути й сам власник у своїх добрах, але обов'язуючи ся сповняти всі солтиські обов'язки, в тім числі конче особисту воєнну службу від солтства.

Умови роздавання земель трохи змінюють ся за Ягелла.

Ягелло, яко вибраний шляхтою король, не міг поступати так незалежно, як Шьєт-Казимір. Коли змаганя Казимира вважати Червону Русь своєю особистою власністю мусіли викликати невдоволенє й побоюваня шляхти, то признанє сеї такласої для шляхти країни особистою королівською власністю могло за Ягелла довести до дуже немалих для Польщі наслідків: яко литовський князь, Ягелло міг стати на бік литовських претенсій на Червону Русь, як він се зробив що до Волинщини та Подільщини, і прилучити її до литовської держави. Така прилука мусіла би до решти розбити усі шляхетські жадоби на сю богату країну: унія Польщі з Литвою була лиш особистою, обі державі з'єднали ся тільки в особі одного керманича, лишаючи ся чужими одна одній в усіх інших зглядах. Поляк супроти Литовця, і противно, вважав ся чужинцем. Поляк не міг бути яким-небудь урядником в межах литовсько-руської держави, не міг діставати там земельних наділів. Після прилуки Червоної Русі до Литви треба було би попрацати ся на віки (або бодай на вік) з богатими червоно-русь-

кими полями. Отсе-ж то побоюване і було причиною, котра, як ми вже казали, заставила шляхту взяти від Ягелла обіцянку, що він не віддасть Червоної Русі нікому з князів, а лишає її собі, Ядвізі, дітям і Короні польській¹⁾. Акт сей не міг бути викликаний, як твердить Зубрицький²⁾ і Шайноха, посольством від міста Львова, що появили ся перед королем через чутки, буцім-то Ягелло хотів віддати Червону Русь якомусь князеві, а міщане бояли ся, що удільний князь буде їх допикати новими податками. Управа Владислава Опольського, що дуже дбав про червоно-руське міщанство, могла швидче прихилити Львовян на бік удільного князя, ніж говорити проти него. Ось чому ми думаємо, що акт Ягелла виданий ним швидче на дом агане польської шляхти через показані вище причини, і найважливішою причиною акту ми вважаємо признане Червоної Русі належністю польської держави, що збавляло короля права орудувати нею, яко своєю особистою власністю. Тенденція акту і всилуваний (в усякім разі не на домагане Львовян) його характер ясно видно в обіцянці не віддавати Червоної Русі нікому з князів.

Ягелло мав масу свояків, що володіли уділами в литовсько-руських країнах на вассальних до великого князя відносинах. Можливість віддання і Червоної Русі якому своякови Ягелла на таких самих основах, турбувала польську шляхту, котра й вимогла від короля подібну обіцянку.

Таким чином Червона Русь лишила ся при Короні польській і була по-давньому пристановищем для збіднілої польської шляхти. І Ягелло, як і його попередник, щедро роздає землі Полякам, але умови роздання за него змінюють ся. Коли вже Червона Русь перестала бути особистою власністю короля, а була прилучена до Корони польської, то шляхта могла домагати ся прикладу до червоно-руських надань польських порядків і скасування тих основ земельного роздавання, котрі вважала понижаючими для своєї шляхетської гідности. І справді, від Ягелла перестає в Червоній Русі роздаване землі *jure feodali*, земля дає ся тільки *jure hereditario*, навіть передущі на-

¹⁾ А. гр. II, пр. 17 і III, пр. 50. Див. вище ст. 10, прим. 3.

²⁾ Kronika miasta Lwowa ст. 57. Szajnocha, Jadwiga i Jagiełło. III, ст. 319. За ними то само повторяє Вагилевич (у примітці до видання акту) і Шараневич (Ист. Гал.-Волод. Руси, ст. 295).

даня на праві феодальнім увільняють ся від ленних умов і переміняють ся на права дідичні (*jus hereditarium*¹⁾). Із передущих умов роздавання землі лишає ся одна — воєнна служба докладно означеною кількістю вояків від дарованих дібр. Але умови феодального володіння землею зовсім не зникають у Червоній Русі — вони тільки територіяльно пересувають ся далі на південний схід на самі краї Червоної Русі та польську частину Подільщини, де потребу воєнної сили, зовсім залежної від уряду, чули особливо сильно через незабезпеченість країни від нападу Татар і Литовців. Тут у землях Жидачівській, Тербовельській, Коломийській і Подільщині роздаване землі робило ся на передущих ленних умовах: особиста присутність для оборони землі кладе ся за доконечну умову надання в тих країнах¹⁾ Турботи уряду кольтівувати Подільщину особливо великі в кінці управи Ягелла, коли почала ся серйозна боротьба межі Польщею і Литвою за сю країну²⁾.

¹⁾ Так у 1386 р. Ягелло потверджує Бенкови Жабокруцькому надання Владислава Опольского, але внаслідок ленні умови тих даровань: *omnia jura feodalia et consuetudines universos removens; добра переміняють ся на jus hereditarium, але Бенко лишає ся circa omnia et singula jura Ruthenica in terra Russiae ab antiquis temporibus tenta et habita* (Лит. Метр. IV, В. 9, ст. 90, об.).

1416 р. добра Васька Тентуковича у Жидачівській, Галицькій, Коломийській і Снятинській землі увільняють ся *ab omni jurisdictione feodali, constituimusque ipsum vel ipsos veros et legitimos heredes et possessores sepe dictarum villarum secundum ritum et consuetudinem aliorum terrigenarum nostre Corone Regni Poloniae* (Акта гр. V, нр. 30). Але в обох разях лишає ся воєнна служба від дарованих дібр.

¹⁾ 1399 р. Ягелло дає Волохови Драгівєви с Чолхан у Жидачівській землі *jure feodali* (Лит. Метр. IV В 9, ст. 62). 1410 р. Іван Korzenya дістає добра Korzewa і Lisky з обовязком служити в кожній потребі двома кінними стрільцями — *у dziebi tego bila niekatora nagla od naszych nieprziaciol na naszej ziemie Haliczka, tedy ma sluga nass I. K. w tej ziemi Haliczkiej bicz yako у yпу nassi ziemianie* (агт у перекладі з руського на польське, Лит. Метр. IV, В. 9, ст. 337).

²⁾ 1431 р. Грицько Кордейович дістає добра *Mechowcze, Chrostkow, Nowylow, Ostrow* Тербовельської землі *jure feodali* (Лит. Метр. IV, В. 9, ст. 337). Тогож року *Nobiles Николай і Ян de Bori-sowcze, подільські зсяняне (terrigenae Podolienses)* за услуги *temporibus guerrarum in terra Podoliensi vigencium* дістає запис у 40 грив. на ім. Десково дворянще Барського повіту (*districti Baroczensis*), *ita tamen, quod dicti fratres ibidem in terra Podolie residenciam faciant personalem.*

Від Ягелла в Червоній Русі появляється ще нова форма володіння землею, дуже вживана і в Польщі, — форма володіння по записови певної суми на добрах.

Форма запису свідчить і про сумний стан фінансів польського уряду, і про появу турботи економізувати державними землями.

Ми знаємо, що по договорах со шляхтою король обов'язувався за кожний похід за границями держави платити шляхтичеві по 5 гривен. Але й окрім того, часто треба було конче нагородити різних людей, заслужених перед урядом, що визначилися на війні, вдатно справили (нераз своїм коштом) посольства, на решті просто вигодили урядові в критичні моменти позикою грошей і т. п. Тим часом польський уряд хронічно не мав грошей ані змоги платити готовими грошми свої зобов'язання. Треба було по-давньому хапати за старе жерело гасити довги — роздавати великі ще державні землі. Але-ж уряд розумів добре, що як вичерпати і се жерело, то він опинить ся в становищу банкрута. При наданю *jure hereditario* державна земля ішла на повну власність обдарованому, лишала ся дідично в его роді. Роздаваня на ленних умовах проістнувало не довго, але й воно так само збавляло уряд права власности на землю вассала, бо він діставав її на власність з правом передати наступникам на умовах сповнюваня звичайних для вассала повинностей. Треба було найти такий спосіб наданя, при котрому земля після певного часу вертала би ся урядові, або бодай остатній мав би на неї право власности і міг після скінчення умов наданя відобрати її. Такими формами тимча-

1433 р. Ягелло записує Nob. Domaratho 50 грив. на добрах Шаравці у Смотрицькому повіті, hoc tamen adjuncto specialiter et expresso, quod in terris Podolie residenciam faciat personalem, ipsarumque defensionem toto posse intendat (Akta gr. IV, nr. 81). Того-ж року Івашкови Гіндовичеви записує ся 50 грив. на добра Dziaconicze Галицької землі, hoc etiam addito et expresso, quod idem Iwascheo terrigena Podolie in Podolia continuam faciat mansionem circa defensionem ejusdem terre. На таких самих умовах того-ж року Николай Ральовский дістає запис 40 гр. на імя Virzбена в Лятичівському повіті Подільщини (Prochaska, Mater. archiwalne, nr. 88 і 89).

Величезна скількість земель і в Польщі, і в Червоній Русі були записані й заставлені шляхті в часи пробутку Владислава Ягеллоничика на Угорщині. Длугош розказує під 1442 р., що нові власники прогоняли з дідичних дібр старих власників (руських), і сі остатні тікали до Татарів і вкупі з ними нападали на Русь.

сового користування землею стали: держане (*fenuta*) до волі або до живота або навіть с правом передання наступникам на тих самих умовах, якими зв'язаний був перший її *tenutarius*, і нарешті форма запису певної суми на яких-небудь королівських добрах.

Форма даровання землі по записови то властиво заставний лист на добра, але з тою важною рішницею від теперішнього заставного листа, що в першому земля для забезпеки записаної суми переходить на користуване того, що дістав запис. Той, хто дав запис — довжник, а той, хто дістав его — позичальник. Земля в руках позичальника то забезпека довгу, доходи з неї грають ролю процентів по заставному листу.

Бажаючи нагородити якусь особу за які-небудь услуги, король оцінює їх певною сумою і немов признає себе довжником такої особи на ту суму, котру й забезпечує на яких-небудь своїх добрах. Такий позичальник користує ся землею до виплати ему або его наступникам означеної в заставному листі суми. Так самісінько забезпечує ся і реальний довг, позика правительства у приватних осіб.

Така загальна форма володіння (краще користування) землею по записови. Але є й спеціальні ріжницї в сім способі даровання. Напр. обдарований користує ся землею до живота, а его наступники тільки до виплати записаної на добрах суми. За згодою короля відобрані для користування по записови добра можуть бути передані инчій особі, що заплатила першому позичальникови довг на добрах; у таких разї всі права першого позичальника переходять на того, хто виплатив ему записану суму, і від тепер король винен ту саму суму другому.

В актах записів на добра в Червоній Русі звичайно нема згадки про які-небудь повинности їх тимчасового властника, нема навіть згадки про воєнну службу, що все застережена в наданях *jure hereditario*. Але воєнна повинність і *residentia personalis* усе зазначені в актах записів на добра в Подільщині.

Цікавою рисою в історії записів є дуже часто практиковані додатки до давніщих записів. Такі додатки відповідають подекуди нашим другим, третім і т. д. заставним листам. Бажаючи нагородити за якісь нові услуги особу, що вже користувала ся землею по записови, король до передущого запису додає новий. Отсе фінансова операція на перший погляд зовсім некористна

для здарованого; коли запис рівняє ся довгови, признаному правительством, то додаток до запису немов би просто утрачений для позичальника — довга ріє, а позичальник користує ся тими самими добрами, значить від побільшеного довгу дістає давнїй процент (для правительства се немов особна форма конверзїї довгу). Хоть добра, віддані на користуванє по записови, усе перевисшали своєю вартістю суму запису (се видно ясно с того, що добра з богатома ріжночасними записами дуже часто продавали ся за загальну суму всіх записів, і покупець, звістно, ще не тратив), і з другого боку, вартість землі протягом часу і в міру притягненя до неї заселенців, що побільшали її обробленє, а значить і доходи, росла, але сими обставинами не може пояснити ся додаток до записів тим більше, що такий додаток часто робив ся на просьбу сачого здарованого ¹⁾, для котрого, бачить ся, був би далеко користівїший запис на инчих королївських добрах. Але був цілий ряд причин, чому для того, хто дістає на користуванє добра, користівїща була злука кількох записів на одних добрах, нїж перенесенє кожного на нові.

При тодїшнїх умовах земля сама про себе варта була не богато: тільки добра заселені людвістю невільною, або такою вільною, що давала певні платні й повинности, мали бідше або менше значну вартість. Ось чому тільки впорядковані та гарно кольонїзовані добра мали реальну вартість, земля-ж не-оброблена і незаселена, пустар — проблематичну; треба було чимало вступних клопотів і видатків для того, аби мати доходи з дібр. Окрім того нові поселенці діставали звичайно волю, то-б то увільненє від усякої платні та повинностей на досить довгий час. Тим часом, роздаванє заселених дібр зовсім

¹⁾ Иноді в перервах, таких близьких по часу, що наведені вище з'уваги, очевидячки, не могли грати в них нїякої ролї.

В 1477 р. король записує 200 гр. Рафаїлови de Jaroslaw на добрах Dankowicze, але що сесї добра були віддані швидче Перемиській капітулі, то запис переносить ся на м. Лежайськ, котрим уже користував ся Рафаїл. (Prochaska, Mat. nr. 196).

Та сама з'увага значила і з огляду на короля: остатній, коли бажав відобрати собі добра, записані шляхтичени, то мусїв заплатити суму всіх записів. Пор. акт 1505 р., де король дозволяє Львівській капітулі викупити добра Черкаси у Львівській землі від її державців, хоть на сих добрах були записи, що перевисшали їх вартість (Лит. М. IV. В. 9, ст. 331).

не було в інтересах правительства; остатня роздавало переважно пустарі, *loci deserti*, де ще треба було завести оселю: на *defectus hominum in terra Russiae* раз-у-раз жалують ся польські королі та старають ся всіми способами принадити сюди кольтоністів, і з шляхтичів — силу боєву, і з селян — силу робочу.

Діставши добра, скликавши сюди людей, устроївши солтство, шляхтич або солтис після певного числа років починав на решті мати дохід із своїх дібр, але раз-у-раз бояв ся, що міг утратити єго, а заразом і нагороду за свою працю й заходи. Правительство все мало право (коли не було якихось осібних умов, напр. відданя в доживотє) викупити добра за ціну записану на них. Такий викуп був часто дуже користний, бо запис давав ся на бездохідний пустар, а тепер за ту саму ціну набувало ся впорядковані й дохідні добра. Правда, правительство зразу рідко хапало ся за такі викупи, може через недостачу грошей, або через сьвідомість про нечемність такої операції. Але, коли не правительство, то сусід, що добре знав обставини сумежних дібр і був досить безцеремонний в способах забогаченя, міг запропонувати правительству суму запису і просити перенести добра на своє імя, заплативши першому властникови записану на добрах суму операція поверха зовсім легальна, хоть дійсно справдішня ошука. Звістно, нераз можливо було, що задовжений у кого-небудь властник дібр по записови мусів згодити ся на подібну операцію.

Таким чином треба було конче забезпечити добра від подібної немилої можливости. Заасекурувати добра від подібних пригод можна було двома дорогами, — зробленем їх повною власністю (перехід на *jus hereditarium*) і додатками до давнього запису на добра нових сум. Очевидячки для тих, хто важить на чужі добра, операція перенесеня запису була користна тільки в таких разі, коли вартість дібр скільки раз перевищила суму запису — за гріш одержувало ся рубля; через те властник мусів дбати про те, аби зробити подібну операцію некористною, а до сего доходило ся побільшенем первістної суми запису до еквівалента вартости дібр або й більше в тім разі, коли властник особливо дорожив своїми добрами. В таких разі властник з викупом нічого не тратив, міг навіть виграти.

Ось якими з'увагами, бачить ся нам, треба пояснити такі часті додатки до записів на добра.

Одним із спеціальних форм записів була так називана *intercessio*, немов порука третьої особи за чийсь довг з забезпеченням его записом на своїх добрах, при чому ручитель, або властиво той, хто брав на себе сей довг (король), записував его на добрах, котрими вже по давнім записам користував ся позичальник¹⁾. Серед ріжних спеціальних случаїв подібних інтерцесий подибуємо напр. ось яку скомпліковану злагоду: якийсь Индришко de Bobrek позичив у Петра Одровонжа, львівського воєводи, 200 угорських фльоренів; окрім того, той же Одровонж на просьбу короля позичив 100 угорських фльоренів якомусь Коританови. Але Петро Одровонж своєю дорогою винен 300 уг. фл. своєму своякови Добеславови. Через те король записує увесь довг 300 фл. Добеславови на добрах, відданих в доживотє Петрови Одровонжови. Добеслав буде користувати ся добрами до смерти Петра Одровонжа, а після его смерти доти, доки король не виплатить ему 300 фл.²⁾.

Не важко завважати, що злагода ся чисто фіктивна. Петро Одровонж дістав добра тільки до живота, значить, після смерти его вони переходили *successione vera et legitima* на короля. Бажанє задержати добра в своїм родї заставляє Петра Одровонжа видати своєму своякови фіктивний вексель на 300 фл. і просити короля записати сей довг на дарованих ему, Петрови, до живота, добрах. Що сей довг фіктивний, доказує инчий акт³⁾, де король віддає ті добра тому-ж Добеславови в доживотє, записуючи на них тільки 150 фл., значить Добеслав зрік ся 150 фл. за право володіти добрами до живота.

Запис на добра робив ся дуже часто на просьбу і вказівку обдаровуваного, — остатній або просив зробити запис на добрах, котрими вже користував ся, або сам показував добра, на котрі бажав дістати запис. У королівській канцеляриї, очевидноки, не дуже старанно вели ся списи записів, бо не раз були непорозуміння. Якась особа дістає напр. запис на добра,

¹⁾ Prochaska, Mat. arch. nr. 171. Король заступає довг свого шляхтича Андрея Олешніцкого, перед Спитком de Jaroslaw і записує его на м. Лежайську, котрим уже користував ся Спитко по давнішим записам.

²⁾ Prochaska, nr. 124.

³⁾ Ib. nr. 154.

а на остатні показують *jura propinguitatis* наступники особи, що мали на них запис ¹⁾; або-ж робить ся запис на якихось добрах, а виходить, що вони були подаровані швидко третій особі ²⁾ і т. п.

Подибуємо запис довгу на замках, але без права судити людність, брати ехассію від селян шляхетських дібр, а лише від людности замкових дібр ³⁾.

Через дарованя, записи (в реальних або фіктивних довгах) усякі можливі фінансові спекуляції, купно, бране в застав за довги і т. п., деякі хитріці та жвавіщі особи встигали зібрати в своїх руках величезні земельні богатства і держали в економічній залежності цілу країну. Найвизначнішими представителями таких діячів в Одровонжі, що десятки років коверзували усею Червоною Русю. Невважаючи на масу надужить сих віцекоролів Руси, на раз-у-разні жалоби людности, королі довго не могли дати собі раду с тими магнатами, бо самі були від них залежні економічно, заставили у них, за величезну на той час суму 20 тисяч гривен, найважливічі червоно-руські замки. Людність, змордована неситим родом, сама дала поміч королеви — зложила ся на викуп замків з їх рук ⁴⁾.

Обернім ся тепер до розгляду долі давніх руських властників землі та постараймо ся, по змозі, зазначити ті перемінні, які зробило в їх становищу нове панованє.

Основні риси руського державного права княжого періода дуже визначали ся від основ державних порядків давньої Польщі. Визнаки ті особливо різкі в питаню про право на земельну власність.

Давній руський князь не був верховним властником усеї території свого князівства. Головна маса земельної властности на Руси була в руках міських і сільських громад. Але поряд із громадською земельною власністю швидко появляє ся (хоть може поки що в ограничених розмірах) приватна земельна

¹⁾ Proch., nr. 105.

²⁾ Ibid., nr. 196.

³⁾ Ibid., nr. 137.

⁴⁾ Про ладужитя Одровонжів див. интересну статью А. Прохаски, Konfederacya lwowska r. 1464, Kwart. Hist. 1892, IV.

власність. Могла вона повстати і так, що громади відступали належні до них землі на приватне користуванє або володінє, або так, що приватна особа обробляла порожні землі, на котрі ні одна громада не показувала свого права.

Давній руський князь то властник землі на рівні з инчими приватними властниками землі. Землею яко власністю князь володє на тих самих підставах, що й инчі окремі властники землі. Особиста князівська власність — ті землі, що він надбав у громад або приватних осіб, заселив і обробив своїми людьми, по найбільшій частині мабуть невільниками. Володє князь і містами, яко особистою власністю, але тільки заснованими его особистими засобами, заселеними его власною челядю. Доказів на се все маємо скілька.

Під 996 р. у літописи подано оповіданє про збудованє Володимиром Святим Богородичної (Десятинної) церкви у Києві — и помолившю ся ему и рекъ сице: „се даю церкви сей святѣй Богородицѣ отъ имѣнїя своего и отъ моихъ градъ десятую часть¹⁾. „Ледви чи можливо, як завважав уже Е. Е. Голубинський, аби Володимир подарував десятинній церкві що десяте місто по всій Руси²⁾. Тим часом десятинна церква безперечно володла цілими містами — під р. 1172 у літописи є оповіданє про напад Половців на Київську землю: „ѣхаша за Къевъ воевать и прїѣхаша къ Полоному къ святѣй Богородицѣ къ граду десятинному и къ сѣмьчю и възьша села безъ учѣта, съ людьми и с мужи и съ женами и конѣ и скоты и овцѣ погнаша въ половцѣ³⁾.

Ми думаємо, що Володимир подарував десятинній церкві десятю частину особисто до него належних сел і міст, заселених его челядю. На сю думку наводить нас між инчим і сама назва десятинного міста Полоное, що мабуть натякає на походженє міста — заселеного княжим полонем, узятими в полон невільниками⁴⁾.

¹⁾ Іп. 85.

²⁾ Ист. русск. Церкви.

³⁾ Іп. 380.

⁴⁾ Полонних було скілька у Київській та Волинській землях (див. Барсовъ, Матер. для историко-геогр. словаря Россіи, ст. 164). Для оборони своїх

Під 1158 р. літопись дає подробиці про смерть вдови Гліба Всеславича, доньки Ярополка Із'яславича. Літопись покажує на особливу любов престарої княгині (умерла як їй було 84 роки, провдовувавши 40 років) і її батька до Печерського монастиря. Ярополк віддав славіній обителі всю жизнь свою (то-б то все своє майно), Небльскую волость, Дерьвскую, Лучьскую и около Києва, Глѣбъ же вда въ жавотъ своемъ, съ княгинею, 600 гривенъ серебра, а 50 гривенъ золота; а по княжи животъ княгини вда 100 гривенъ серебра, а 50 гривенъ золота; а по своемъ животъ вда княгини 5 селъ и съ челядью, и все да и до повоя¹⁾.

Се літописне місце дуже важне для нас: Ярополк Із'яславич князував у Володимирській землі (там він і погіб від руки убійця, на дорозі з Володимира у Звенигород²⁾). Тим часом, волинський князь дарує Печерському монастиреви добра коло Київа, очевидно, свою особисту власність, своє село, ним засноване й заселене его челядю. Таким чином, іще в князівську епоху князь одної землі міг мати особисту земельну власність у другому князівстві. Донька Ярополка володіє п'ятьма селами, заселеними її челядю — се імовірно її спадщина після батька. Ярополк же міг дістати належні ему особисті села від батька, Із'яслава Ярославича.

І так, давній руський князь володіє особистою земельною власністю і зовсім окремою від державної власності, і тільки тою першою може орудувати безумовно. Ось чому ми н. пр. ані раз не подибуємо в княжий період віддання в віні руській княжній державної земельної власності (міста, частина кня-

меж від нападів кочовників Ярослав будує міста по Русі і заселяє їх полоненими Ляхами (Іп. 205, Ярослав і Мстиславъ повоюєста лядськую землю, и многы ляхы приведоста, и роздѣлиста я, и посади Ярославъ своя по Руси, и суть до сего дне. — Въ лѣто 6540 Ярославъ поча ставити городы по Руси). Про діяльність Володимира Св. коло будованя міст див. статю М. Н. Бережкова, Святий Владимиръ — строитель городовъ. Чтен. въ историч. общ. лѣт Нестора, кн. II., Київ 1888. Про долю полонених — Лохвицького, О пльннихъ по русскому праву.

¹⁾ Іп. 338. Літопись не каже тут про городи Небль і Луцьк, імовірно діло йде про які небудь княжі села в землі Волинській, бо не можливо, аби Ярополк віддав Печерському монастиреви такі міста, як Луцьк і Небль.

²⁾ Іп. 144.

зівства): орудувати громадською власністю, як своєю, князь не мав права³⁾. Але, як видно з наведеної пригоди, князь міг передати доньці свою особисту земельну власність, свої села, заселені його невільниками.

Якщо особистою власністю князь міг володіти не тільки селами, але й містами, що він збудував і заселив своїми невільниками.

До таких міст імовірно належали й подаровані Володимиром десятинній церкві.

Що так само було і в Галицькій та Волинській землі, видно ясно з дорогоцінної пам'ятки кінця XIII т., заповіту волинського князя Володимира Васильовича. Умираючий князь передає всю свою землю і міста разом з престольним містом Володимиром першому братови Мстиславу Даниловичеві, жінці своїй він записує „городъ свой Кобринъ и с людьми и з даню, како при мнѣ давали, тако и по мнѣ ать дають княгинѣ моей. Иже далъ есмь ей село свое Городель, и с мытомъ, а людье како то на мя страдалѣ, тако и на княгиню мою по моемъ животѣ; аже будетъ князю городъ рубити, и ни к городу, а поборомъ и тотарщиною ко князю. А Садовое и Сомино же далъ есмь княгинѣ своей. и монастырь свой Апостоли же создахъ и своею силою. А село есмь купилъ Березовичѣ у Юркевича у Давыдовича Фодорка, а далъ есмь на немъ 50 гривень кунъ, 5 локоть скорлата, да бронѣ дощатые; а тоє село далъ есмь ко Апостоломъ же“²⁾.

Таким чином із сего акта ми бачимо, що волинський князь передає своє князю ване (за згодою Татар „при царѣхъ и его рядцахъ“³⁾) першому братови. Особисту ж свою власність, що складалася з міста і сіл (як бачить ся, заселених його челядю) записує жінці. В акті поданий і один спосіб набути особистої власности купно

Існуванє приватної земельної власности в Галицькій Русі княжого періода доказує багато фактів. Боєре XIII ст. володіють ділчними селами і вільно ними орудують (продають). Боєре

1) Див. нашу розвідку, Взаимныя отношенія Руси и Польши, гл. II.

2) Іп. 595.

3) Іп. 611.

й різні стани вільних людей володіють землею, і на правах повної власности, і на правах користування (держане).

Якою дорогою повставала тут земельна власність? По всій імовірности, дорогою „займанщини“¹⁾, обробленем пустих земель, дорогою набутя землі від громад і дорогою княжого дарованя.

Остатній спосіб набутя може викликувати деякі непорозуміння і немов суперечить тому, що ми сказали вище про брак у князя дідичного права на всю територію князівства. Яким чином міг князь подарувати бояринови або кому инчому те, що йому не належало на правах власности?

Суперека ся розв'язує ся давно вже вказаним нашими дослідниками давнього руського права фактом помішаня державного права с правом приватним у нашому житю княжого періода. З другого боку, є підстава думати, що громадськими землями вважали ся лише ті, де був який-небудь слід економічної діяльности громади²⁾.

При слабому заселеню тодішньої Руси безперечно була величезна маса земель пустих, не економізованих громадою. Такі землі мусіли вважати ся „божими та княжими (державними)³⁾. Такі пусті землі могли князі роздавати приватним особам на правах повної власности, а вони заселяли їх своїми невільниками або перемовляли людність инчих осель, принаджуючи їй „волею“, увільненем від повинностей на певне число років.

Може князь подарувати і землю з поселеними на ній невільними людьми, невільниками та полоненими⁴⁾.

¹⁾ Про займанщину в південно-західній Руси писали чимало остатнім часом дд. Лучицький, Багалій, Гуров, Шиманов, Ковалевський. Див. інтересну статю остатнього „Трудъ какъ источникъ права собственности на землю въ Малороссіи и на Украинѣ“. Юридич. Вѣстн. 1892, май, червень, де наведена й література справи (не зовсім повна).

²⁾ М. Ф. Владимірській-Будановъ, Помѣстья въ Лит. государствѣ, ст. 5.

³⁾ Пор. вирази Мстислава Даниловича — на жалобу Володимира Васильковича, що Мстислав іще за житя Володимира роздає єго міста й села боярам, Мстислав відповідає: „господине, рци, брате, земля Божия и твоя, и города твои“ (Іп. 593).

⁴⁾ Пор. акт князя Льва (Акта гр. т. I, нр. 4). А се я князь Левъ вызвали есмо с литовскоѣ землѣ два братѣвнца Тутеня и Монтьска. Дал есмо ѣма

Нарешті князь, при існуючому давно помішанку права державного с приватним, міг віддавати приватній особі і ґрунти, заселені вільними хліборобами; але в сїм разї віддавано на власність не землю і поселених на нїй людей, а лише право на дохід, що йшов князеви від людности (дань, побори, вини, головництво). Людність таких ґрунтів не закріпощала ся, земля лишала ся в володїню членів громади, хоть, звістно, таким чином отворяло ся широке поле для надужить „державців“.

Через те, що приватні особи набували земельну власність ріжними способами, то й права на її володїня доказували ся не однаково: ті, що володїли землею по княжому дарованю, мали на се княжі грамоти. Ті, що надбали землю купном, мали (хоть, може через слабїй розвиток письменности, далеко не завсїгди) купчі на свої землі.

Але значна частина властників землі (особливо дрібних), що поселили ся на громадських землях по устному договору з громадою, далі особи, що укріпили ся „займанщиною“ на пустих ґрунтах, нарешті ті, що надбали землю купном, але не укріпили її письменними актами,— не мали ніяких фактичних доказів своїх прав на землю, котрою володїли; результати такої безборонности земельного володїня дуже некористно відбили ся на долї руських властників землі при переходї Червоної Руси під власть Польщі.

Властником усеї земельної території Червоної Руси тепер стає король. Вона належить єму через завойованє. Король орудує тут земельною власністю, яко верховний властник, роздаючи на ріжних умовах землі приватним особам.

Але питанє, в які відносини став король до тої маси руських властників землі, котрих він тут застав?

Загальний секвестер земельного майна не міг бути в інтересах короля: протягом майже усеї другої половини XIV ст. ізза володїня Червоною Русю ішла завязата боротьба межи Польщею, що захопила сю богату руську країну, та инчими претендентами — Литвою, Угорщиною. Піднимати проти свого панованя місцеву людність, до зверхніх перепон додавати

от перемыскоѣ волости село добаневичъ исъ землею, со оусьми поборы ис винами ис головнитством и серпомъ и с косою и с мляном со оусьми оужитки какъ есмы самъ держалъ.

внутрішні ворохобні, що були би певно викликані таким кру- тим заходом, зовсім не було в інтересах короля. Противно, ми бачимо турботи короля прихилити до себе людність ласками та полекшами. Міста дістають німецьке право, то-б то само- управу, їм дають землю, дарують торгіві полекші; король старає ся зблизити ся з вищими станами людности Червоної Руси, запрошує їх на свою раду в часі об'їздок по новонабутій землі, потверджує їх староземельні наданя, дав нові. Такі по- твердження грамот Льва Ходкови Бибельському ¹⁾, Ходкови Ма- тугейовичеві ²⁾, Матвієви Калдофовичеві (потверджує ся купча грамота, скріплена князем Львом ³⁾.

¹⁾ Akta gr. I, nr 5.

²⁾ Mon. medii aevi res g. pol. ill., t. X, nr. 737.

³⁾ Ib. nr. 743. Зазначимо тут усі звістні нам грамоти Льва.

Akta gr. I., nr. 4, дарована грамота князя Льва литовським виселенцям Тутеню і Мовтєвку на с. Добаневичі Перем. волости „со оусьми поборы ис ви- нами ис головнитством и серпом и с косою и с млином со оусьми оужитки, какъ есмы самъ держалъ“.

Лит. Мерп. IV B. 9, л. 112 об. Ecce ego Dux Leo dedi servitori meo Kunath militi duas villas in districtu Premishiensi, vct. Rythorowicze et Rogossno. Cum omni iure, cum capitalibus paenis et mericis et cum omnibus pratis, cum sylwa Radossow, pascuis aut zyrem, et dedi eidem perpetuo, et nullus se in hoc se (sic) intromittat. At quis se in verbum meum intromiserit, iudicium ni (?) fiet coram Deo (в потвердженю 1470 р.). На сліди сеї грамоти вказував А. Петрушевич, Гал. Ист. Сборникъ, II, ст. 86. Пор. Описаніє рукописей Румянцевскаго Музея, ст. 116.

Лит. Мерп. IV B. 9, л. 309. Sig. Aug. Sign. etc. Exhibitas esse nobis litteras pargameneas Illris Leonis Ducis Russiae titulo et sigillo eius dentali (?) solito munitas nec corruptas, nec aliqua in parte suspectas, donationem villarum Hordynie et Dorozewo in Districtu Samboriensi sittarum in continen. (?) Rutheno idiomate scriptas, quae quidem litterae polonice redditae sic habent: Ja knysz Lew wezwali iesmo z Litewskoe zyemly Stephana Lizda, y dali esmo iemu w Samborskiej volosthy selo Hordunye, a druhoje Dorazowa ze wssymi wsithy y ziemlyeiu y syenoziatmy, y z dubrowamy „y z liessamy, z borcmi, s soczem, z rekamy, zo mlynom, zo ziczem, z potoky, z kryniczami, z wyniami, y zo wsemy prawy, tak jako iessmi ssamy dzierzely, tak dali esmo yemu na wyeky, y nye nadobie sie w toje nykomu wstupowaty. A kto sie wstupith, sząd budziecz s nym pyered Bogem (в потв. 1557 р.).

Лит. Мерп. IV B. 9, ст. 310. Потв. 1556 р. грамоти Льва (початок по- твердження дословний з передуючою грамотою). Ja w Bodze Lew hyaze pan (sic) Ruskyei ziemye, dalem Kolczicze sludze swemu Melentyowi Thurkowyczowu w Samborskiej wlosczy syelo Kolczicze ze wsithkyemi pozythki iakosmy sami trzymaly, s polmy y z łakamy y z dąbrowamy, i z lyassi y z zyri y z barcziamy

Таким чином особи, що мали документні докази своїх прав на земельні володіння, діставали легко від королів потвердження своїх властницьких прав. Але, як ми сказали вище, дуже багато властників не були в стані документно обороняти свої властницькі права на тій підставі, що володіли землею без усяких оправдуючих документів.

Питанє: яка була доля таких незабезпечених юридичними документами володіннь?

у s siczia, у dalissmy mu na wyeku wyeczne, potomkom iego. A kto by chczal zlamacz nasse listhy, sond bedzie myal z nyem przed Bogiem (за потвержене просять nobiles Роман, Юрко, Федько Тарасович, Темко, Хома, Илько Колчицькі).

О. Ант. Петрушевич (Гал. Ист. Сб. т. II, ст. 84) наводять 10 фальшованих грамот Льва: 1) Крилоській Успенській церкві, 2) монастиреви св. Миколая на 2 наві в с. Башеві, 3) Сенькови Татариновичеви на добра в Самб. землі, 4) львівським Домініканцям, 5) бояринови Нерунову на с. Страшевичі, 6) монастиреви св. Спаса на с. Страшевичі й монастир Созанський, 7) ємуж на добра при монастирі з увільненням его від усяких повинностей, 8) церкві св. Миколая на добра, 9) владичі Антонію на Лаврів монастир, 10) єпископіі Перемиській на с. Рушевичі. Окрім того о. А. Петрушевич вказує на сліди грамоти Льва на добра Ритаровичі (сю грамоту ми навели вище) і Холмському соборови на с. Покровку. Наведені шановним ученим докази сфальшованих грамот зовсім переконуючі.

Але окрім наведених нами грамот, є цілий ряд вказівок на грамоти Льва і Юрія, починаючи від XIV ст.

1361 р. Казимір потверджує Ходкови Бибельському „князя Львовы листы и иных старых князвин листы“. (Akta gr. I, nr. 5).

1352 р. Той же король потверджує дітям львівського войта Матвія даровизну їх дідови Бертольдowi „per magn. principem felicis recordacionis dictum Leonem Ducem Russiae (A. gr. II, nr. 1).

1469 р. Казимір Ягеллончик потверджує Шептицьким володіне добрами Шептиці і Онуфрієвим монастирем у Самбірській землі „juxta litteram praeclari principis domini Leonis ducis Russiae praedecessoribus eorum datam et concessam“. (A. gr. VI, nr. 92).

1422 р. Староста Самбірський відмежовує добра Перемиського єпископства від Стрількович. Владика заявляє при тому: „Милии панове! то есть црквиная земля стго спаса — по Лисичий бродъ и за князюа Юрья и за иныхъ многихъ державецъ“ (A. gr. VII, nr. 35).

При Зигмунті I Черем. владика просить короля потвердити грамоти Льва Перемиській єпископіі, що згоріли підчас пожару (A. g. VII, ст. 52).

1360 р. Казимір потверджує nobili Chodkowi Mathuteiowicz de chlop-czysze „litteram privilegialeм sibi et successoribus legitimis a inclito principe

Є підстава думати, що й до таких незабезпечених юридично в своїх правах власників польське правительство було зраду ласкаве, полишивши їх при володінню родовими й набутими ґрунтами. Коли ще в середині XV ст. було чимало руських власників землі, що доказували й вигравали в суді свої права на земельні мастки самою давністю (тоді умови володіння землею для руської шляхти значно змінилися на гірше), то треба думати, що в XIV ст. давність володіння, potwierджена

duce Leone nostro predecessore clarissimo super villam chlopczycze dictam et datam, quam literam ipse Chodko aspectui maiestatis nostre obtulit“... (Kodeks dyplom. Małop. III, nr. 737).

1361 р. Казимір potwierджує Матвієви Кальдофоровичеви „privilegium quod habuit illustrissimi principis Leonis ducis Russiae super emptionem villarum, puta Boratyno et Dobkowycze (ib. nr. 743).

1403 р. Ягелло potwierджує nobili Hywanko Kaplycz de Nahorcze грамоту Льва на добра Нагорці у Жидач. землі: quomodo nob. H. K... jura ducis Leonis felicis memorie praedecessoris nostri coram nobis demonstravit et produxit... (Prochaska, Mat. archiwalne, nr. 19).

1415 р. Ягелло скріпляє за попом Михайлом Терлецьким володіння добрами церкви Родження пресв. Богородиці, „а также оставляемъ его іако за князя Льва были, за русскихъ княжатъ, а то не имаеть николи нарушено быти на веки вѣчныи (Головацький, Пам. диплом. языка въ др. Гал. вол. кн. ст. 65).

Вважаємо ще на 2 певно фальшовані грамоти Льва: 1) манастиреви Петра і Павла (Лит. Метр. IV, В. 22, л. 418 об.) і 2) Перемиському єпископству (Лит. Метр. IV, В. 9, л. 15).

З грамоти (фальшовані) Перемиській єпископії находять ся в архіві Перемиської греко-уніятської Капітули (Hauser, Monografia miasta Przemyśla, див. нашу статью, Архивы въ Галиціи, Киевская Старина 1888 р. nr. 10).

Фальшована грамота Шептицьким надрукована в Annales ecclesiae Ruthen. Гарасевича, ст. 146.

Грамота Льва церкви св. Миколая у львівським Бернардинським архіві.

Грамоти — бояринови Неронову та Страшовицькому манастиреви у Варшавським Центральним архіві.

В Dod. do Gaz. Lw. 1859 р. надрукований акт заміни Созанського манастиря за добра Яриловці „cum munimentis et privilegiis ducum Russiae praedecessorum nostrorum“.

Cod. dipl. Pol. I, ст. 209 границі міста Решова: Secundum quod antiquitus per serenissimos duces Russiae exstitit limitatum.

Dod. do Gaz. Lw. 1857 р. відмежоване Васютина „поколя ему (Кодрату) князь Левъ оуѣхаль (в показанім виданю грамота (з 1401 р.) надрукована латинськими літерами; ми маємо копію з оригінала, що зберігає ся в бібліотечі Павликовського у Львові).

свідомством „сусідів — околичних“, могла бути достатнім, в очах правительства, що не бажало піднимати проти себе місцеву людність, оправданем власницьких прав на землю.

При тому для своїх фінансових і політичних цілей правительство й окрім дїбр, що ними володіли приватні особи, мало ще величезну земельну територію, куди входили і княжі землі, і добра, конфісковані у втіклих із Руси осіб, що не бажали признати нове панованє, бездїдичні спадщини, і нарештї обширні незаселені ґрунти, пустарі (*loca deserta*).

Див. ще Востоков, Описи рукописей Румянц. музея, ст. 114—116 і Карамзін, Ист. Госуд. Росс. VI, прим. 203, Акта гр. I, ст. 96.

Inventar. ed. Rykaczewski, ст. 249. 2 грамоті Сенькови Татариничеви. (*Leo dux Russiae servitori suo Siemkoni Tatarzynowicz in bonis Samborien-sibus donat certas sortes seu Drożyszczca (sic! дворища) dąbrowa dictas. Datum in antiqua Sambor, a. 1275.*

Leo dux Russiae servitoribus suis donat Latinow in Praemisliensi districtu.

Головацький, Пам. дипл. яв. нр. 55, грамота 1415 р. Ягелла попови Михайлови Терлецькому „а также оставляемъ его іако за князя Льва были, за русскихъ княжатъ (Та-ж грамота в латинській мові у Турленєва, Suplem. ad hist. Russ. monum. нр. 165).

Лит. Метр. IV В. 8, ст. 148. Hordinschi. Hordini i Dorozewo. Okazali listh xzięcia Lwa przess Krola J. M. dzisiejszego approbowany na wiess Hordinie, Dorozewo, listh dobry stari quatenus in usu, a wsakze iednak pothem vznanie o takowych listchiech odъ xzięzęczia Lwa do drugiego seymu Krol. J. M. odlozil, zgdalosia iednak przy takich listchiech revisiei panom niemalo zebы takie byly dobre, ktore mają pieczęci z zubem. A isz snacz iusz byl miał bycz iakiss decreth Lubelski okolo nich. A tak przed drugim seymem dostacz bendzie decreth Lubelskiego.

Ib., ст. 148 об. Kolecziczki. Koleczicze.

Roman Kolecziczki listh na wiesz Koleczicze odъ tegoss Lwa list dobry quatenus in usu albo czego (?) iesth in possessione, yednak ysz takowy list p. Deputacze do Krola J. M. A. Krol J. M. potem jako y pierwszy na drugi seym.

Ib. 127. Od Pawla Marczina y Andrzeia Rogozinskich, od Barthossa i Mikolaia Ritherowskich y ynych p. Jan Wolosieczki, ktorego zona ma tez do tego interessa. Ukazal listi na Ritherowicze, Rogozno i liasz Radochon od xzięzęczia Lwa przess Wladzislawa y Kazimierza confirmowane, a wsakze isz ieszcze o takich listchiech xzięzęczia Lwa niebyla nigdy cognitia, iesli mają bicz trzymane, czili nie, do Krola J. M. A Krol J. M. pothem uznawanie okolo takich listow na drugi seym przelosicz raczil.

Із вичислених нами грамот Льва ні одна не дійшла до нас в ориґіналі при тому тільки перші три з вичислених нами можуть бути признані нефальшованими; фальшованість решти надто очевидна (в одній — грамоті Шеп-

На недостатку людей у Червоній Русі (*defectus hominum in terra Russiae*) часто жалують ся королі у XIV та XV ст. і запопадливо дбають кольонізувати сю богату природними продуктами країну, що без людей була мертвим капіталом. Сюди перетягають кольоністів Німців, Волохів, щедро роздають ґрунти польській шляхті. Землі було багато, захожих лехко було вдоволити і не займаючи старих руських властників землі.

Але від 30-тих років обставини змінили ся. Єдлиньскою привилеєю 1430 р. на Русі заводить ся польське право, а в 1434 р. руська шляхта Червоної Русі й Подільщини зрівнює ся в правах із польською шляхтою.

тицьким згадують ся навіть полковники) і при тому вказує на одну й ту саму фабрику (в більшости грамот одні й ті самі свідки, иноді поданий один і той самий день, хоть грамоти й помічені ріжними місцями). Очевидачки більшість сфальшовань зроблено в половині XVI ст. При ревізії прав на володіне вімельними маєтками ревізори 1565 р. завважують що до подібних документів: *confirmatia listhu Leonis ducis opisania granicz isz ieszcze nigdi byla similis okolo listow Leonis Ducis y ynnich książąt Ruskich, iesli mają isz, poniewasz po nich ziem Ruskich mieczem dostano — do Krola J. M.* (Лит. Метр. IV В., 8, л. 98 об.) Справа про potwierdжене старих привилеїв Льва і Свидригайла піднімала ся не раз на соймах XVI ст. (Vol. leg. II, ст. 47 — *tez i kognicya okolo listow Swidrygala, Lwa y innych książąt: okolo ktorych listow na przeszłym Seymie Warszawskim przy rewiziji nieiaka roznica byla, a tu sie na ten Seym odložyla: do drugiego blisko przyszlego Seymu koronnego odkładamy*). Але на Люблинському соймі 1569 р. рішено було скрипити ті спорні грамоти і полишити тих, що володіли на підставі сих документів земельними маєтками, при їх володіню (*ib. ст. 65. A w dalszym teyże konstytucyi przegładaniu o sądeniu starych listów Lwa, Swidrygala y innych książąt, ktorych kognicya na ten Seym była odłożona, tak cum ordinibus Regni należliśmy: iz któżkolwiek za listy temi jest in possessione bonorum quorumcunque przy niey ma bydź zachowan perpetue et in aevum juxta tenorum earundem litterarum*).

То само було і в инчих сторонах Русі. В акті привилеї землі Волинській (Vol. leg. II, ст. 80, а. 1569) король обіцає potwierdзити землянам усі старі надання литовських князів і польських королів. (*A iesliby ktorzy z nych na dobra swe oyczyste y dziedziczne listow niemieli, a bez listow onych dobr spokojnie używali, tedi takowe dobra tymze W. X. L. prawem, wedle starego y nowego statutu, iako do tego czasu trzymali, będą dzierzeć wiecznemu czasy: ani ku położeniu y pokazaniu na to listow y przywileiow przed Nami i przed żadnym urzędem naszym żadnym obyczaiem nie mogą, ani mają bydź przymuszani* (*ib. ст. 83*). Відсилач на Лит. стат. іде імовірно до Art. 19, розд I: *kto posiada, dobra za przodkow króla wiecznem prawem, chocby nie miał nadań, wiecznie trzyma* (Czacki, O polsk. i lit prawach, ed. Turowskiego 1861, ст. 211).

В кінці XIV ст. польська шляхта стала вже окремим замкненим станом, що мав звістні привилеї й права. Поняте шляхетства уже зовсім означене: повний знатного роду шляхтич (що мав *plenum jus militare*) є особа привилейована, володіє на правах безумовної власности (*jure hereditario*) землею, не поносить ніяких инчих повинностей, окрім воєнної служби, і при тому доконче належить до якого небудь польського герба. Доказувало ся шляхетство свідощтвом певного числа шляхтичів з роду батька і роду матери та шляхтичами стороннього роду. Свідки свідчили, що та й та особа належить до звісного шляхетського роду. При родовому характері польської шляхти виносене на шляхетську гідність, nobilitacja, значило прийняте nobilitowanego до одного с польських шляхетських родів (адопція). Так по Городельській унії 1413 р. 47 польських шляхетських родів приймають межі себе (*ad fraternitatis et consanguineitatis consortia*) литовську шляхту¹⁾.

Окремі боярські роди в Червоній Русі ще може в XIV ст. дістали шляхетську гідність. Загальна nobilitacja давніх руських боярських родів мусіла відбутися в епоху зрівняння червоно-руської шляхти с польською (право nobilitacji до половини XVI ст. належало до короля).

Але питане, якого прінципа держало ся польське правителство при nobilitacji, та хто з потомків руських бояр був прийнятий межі польських шляхтичів, яких умов і відомостей треба було для дістання шляхетської гідности? Докладної й певної відповіді на се ані в актах ані в тогочасних літописях ми не маємо. Але до рішення сеї справи ми можемо дійти дорогою декотрих з'уваг.

Руські бояре, розумів ся, не могли мати ніяких грамот на боярство; старе руське боярство не було станом, не було й придворним урядом, воно чинило тільки стан суспільности, визначний своїм материяльним становищем.

Виключних прав і привилеїв ми у давнього боярства не бачимо, як не бачимо в нім і окремого кастового ладу. Через те nobilitacji в польському зміслі давня Русь не знала. Кожда

¹⁾ Działyński, Zbiór praw litewskich, str. 17. Piekosiński, O dynastycznym szlachte polskiej pochodzeniu, str. 465.

вільна особа, що визначила ся своїм матеріальним становищем або займала важний адміністративний уряд, виступав вже з іменем боярина (болярина, великого чоловіка).

Правда, боярство Галицької Русі визначає ся трохи від загального типа давнього руського боярства. Примір Польщі та Угорщини, де шляхта грала важну роль, хвилеве пановане польських і угорських королів у Червоній Русі, раз-у-разні близькі зносини с польським і угорським урядом, що брали діяльну участь у галицьких ворохобнях XIII ст., не могли бути без впливу на тенденції галицько-руського боярства.

Аристократичні тенденції остатнього безперечні. Про Судіча ще в третьому поколіню тямлять, що він попів онук. Бояре змагають вдержати у своїх руках управу містами й волостями, повстають проти віддана в державу або навіть в аренду більших волостей особам не боярського роду. Літописець розказує, що після походу Татар, коли в Галицькій землі настали великі непорядки, галицькі бояре називали Данила князем, але самовільно орудували всею землею, Данило післав до боярина Доброслава, що власне став князем, свого стельника Якова з докором, що бояре не сповняють єго наказів, і велів єму роздавати волости галицьким, а не чернігівським боярам, а соляні бані в Коломиї лишити єму самому. Тоді, коли Яків передавав Доброслави наказ князя, до „вокняжившогося“ боярина приступили два беззаконники із племені смердів, Лазар Домажиреч і Івор Молибожич і поклонили ся єму до землі. На запит Якова, що значать сї поклони, Доброслав відповів: „Я віддав їм (мабуть в аренду) Коломию“. „Як посьмів ти без княжого наказу віддати Коломию, котру князі лишають собі на вдержанє оружників? Адже-ж сї люде не варті держати навіть Вотьнина“ (невеличке село). На те Доброслав усміхнув ся: „то что могу же глаголати“ ¹⁾.

¹⁾ Іп. 525. Завважаємо, що possessiv а Домажиреч, Молибожич, показують, на нашу думку, що сї смерди були людьми бояр Домажира і Молибога — фамілія Молибожичів, дуже велелюдна, грала якое то немаловажну роль серед галицького боярства, див. Іп. 508, 509, 515. Печера Домажири, мабуть село боярина Домажири, згадує ся Іп. 527 (Ростиславъ... пришедь къ Печери Домажири и прельсти е Володиславъ, и вдаша ся Ростиславу, — розумію се місце так, що Домажиричі перейшли на бік Ростислава). Коли се так, то може відданє Коломиї двом названим смердам в аренду представляє якуюсь фіктивну операцію — за тими смердами ховали ся їх бояре, котрим самим не яло ся було виступати в ролі арендарів.

Наведені факти, тай багато инчих, доказують коли не змагання галицького боярства відділити ся в окремих стан, (і польська шляхта до кінця XIV ст. ще не чинила зовсім відділеного стану), то в усякім разі его безперечну тенденцію покласти межу межи клясою боярства та инчими вільними клясами¹⁾.

Таким чинном, ми думаємо, що понятє боярства, знатности було в Галицькій Русі більше означено, як в инчих сторонах Русі. Коли юридично привилєї галицького боярства і не були сформовані, то фактично галицьке боярство безперечно різко визначало ся від решти людности. У XIII та XIV ст. очевидячки не так сей чи инчий важний уряд давав право на зване боярина, як боярське походженє через фактичну перевагу боярства в країні, давало право на вищі уряди. Бояре *de facto* кермували країною і захопили в руки своєї кляси усї вищі уряди. У XIV ст. вони вже чинять вищу раду, сенат коло особи князя, що видає важніші акти за їх згодою „*consilio baronum nostrorum*“²⁾. У радї князя беруть участь воеводи важніщих міст: Белаа, Перемишля, Львова, Луцька, надворний судя (*judex curiae postrae*), княжий дядько, єпископ.

Бояр галицьких було дуже багато ще в XIII ст. Літопись каже, що Ігоревичі вбили 500 бояр (Кадлубек каже про Романа, що він іще перше знищив масу бояр), а тим часом оповіданє літописи по дальші подїї кишить від боярських імен. В літописи виступають цілі боярські роди, що складають ся з кількадесятьох членів (в родї Арбузовичів згадує ся 28 членів). Але вже у XIII ст. ми бачимо в галицькому боярстві дві верстви — верхню, бояре велици, що власне й були керманичами в країні, і т. назв. рядове боярство. Розумів ся, юри-

¹⁾ Характеристику галицького боярства див. особливо в праці Н. П. Дашкевича, Княженіє Даниїла Галицького ст. 20 і далі. І сей шановний дослідник завважує: „вказівка не незнатність роду... свідчить про виключність подібних прояв (ст. 31)... в Галичині дивили ся на те, з якого звання походив чоловік“ (ib.).

²⁾ *Supplem. ad hist. Russ. Monum. nr. 38*, грамота Андрея 1320 р. Торунському магістратови, грамота 1334 р. Юрія-Болеслава магістрови Людерови: *quam unionem cum nostris baronibus nec non commilitaribus (approbamus)*. Его ж грамота нім. ордену 1336 р. — *nos una cum dilectis et fidelibus nostris baronibus militibusque* (А. В. Лонгінов, Грамоты малорусского князя Юрія, II, 1887, Москва).

дичної різниці між обома верствами не було. Окремі одиниці визначалися в боярстві своїм матеріальним становищем і особистою енергією. До сих великих бояр (їх власне польські літописці й називають *barones*) приставали інші бояре, далеко менше від них багаті та знатні.

Фактична різниця в становищу окремих представителів боярського стану не могла не відбитися на долі усеї боярської класи в епоху переходу Червоної Русі до Польщі.

На жаль, ми маємо дуже мало відомостей для історії галицького боярства першої половини XIV ст. Одно можна твердити з значною імовірністю, що покликаний на галицько-волинський престіл мазовецький князь Болеслав-Юрій Тройденевич пробував у кінці своєї управи боротися з усемогучим галицьким боярством. Імена членів його ради і вищих урядників, що згадують у грамотах Юрія, доказують його безперечно змагане відсунути від участі в справах місцево сильне й солідарне в дбанню про свої власні інтереси боярство, кладучи натомість людей заможних, нових. Воеводи белзький, львівський, луцький за Юрія — чужинці (Михайло Елизарович, Борис Кракуля, імовірно Волохи; Ходор Отек, як по прозвищу, Чех; волоське походження одного члена його ради ясно з прозвища Молдавич; не Русин мабуть і Хотко Яромирович). Безперечно Русини меж членами його ради, бачить ся, тільки один Дмитро Детко, що після смерті Юрія став старостою Русі (*capitaneus terrae Russiae*).

Але вийшло, що боротьба за старим руським боярством не була під силу Юрієви-Болеслави: він погіб насильною смертю; більшість його прихильників повбивано. Сумна доля мазовецького князя муєла ясно показати Казимірови, що сила руського боярства далеко не пропала і що з боярством іще треба рахувати ся в Червоній Русі.

Які були обопільні відносини Казиміра і галицького боярства, ми можемо подекуди означити по натякам в актах і літописях. Частина руського боярства, невдоволена новим правительством, переселила ся на Литву та Волощину¹⁾. Але більшість очевидячки лишила ся в країні.

¹⁾ Згадують ся ще: Грицько Коссакович, Василь Кудринович, Юрій Лисий, Хотко *iudex curiae* (може одна особа з Хотком Яромировичем).

Деякі представителі більших боярських родів грають немаловажну роль за Казимира і його наступників, се: Бибельські, Дворсковичі, Ловичі, Васько Кузьмич і інші ¹⁾. Хоч польські королі й стережуться давати руським боярам вищі адміністративні уряди, а про те ми їх раз-у-раз бачимо коло короля в часи його об'їздок по Червоній Русі і коло руських старостів. Королі голублять сих бояр, потверджують їм володіння земельними маєтками, скріплюючи грамоти руських князів, додають нові землі.

Значіне польської шляхти в державі, користи повного шляхетства (*plenum jus militare*) були добре звісні галицькому боярству і от ми бачимо в остатнього від другої половини XIV ст. безперечно змагане зрівнати ся с польською шляхтою в правах — дістати польське шляхетство. Ще в третій четвертині XIV ст. галицько-руський вищий стан називає себе боярами, але в кінці XIV ст. очевидячки береже ся сеї назви: давніші бояре подибують ся в актах кінця XIV ст. тільки з *grænomen pan* (*dominus*), і тільки по іменам і прозвищам можна означити їх походжене. Далі вони присвоюють і звичай польської шляхти називати ся по своїм родовим добрам (Ходор Бибельський — від с. Библо ²⁾).

Ще Казимір дає важнішим представителям руського боярства землю *jure hereditario*, але юридично руська шляхта зрівнала ся с польською аж у тридцятих роках XV ст. Єдлиньська привілея 1430 р. розширяє і на Русь польські порядки в адміністрації та заводить тут польське право. А в тім, остатне розширяє ся тут тільки на тих, хто єму підлягав, хто був *in jure polonico*. Але-ж, не вважаючи на се, руська шляхта ще дуже визначає ся в правах від польської шляхти; тоді як єдиний обовязок остатньої супроти держави лежав в особистім відбуваню воєнної служби, і то тільки в межах держави

¹⁾ Нема змоги встановити генеалогічної звязи сих родів з відомими нам представителями боярства XIII ст.

²⁾ Див. напр. акт конфедерації шляхти Львівського та Ждачівського повіта 1464 р. (*Akta gr. VII, nr. 55*). Лише по печаткам з руськими написами можна бачити, що значна частина згаданих в акті шляхтичів руського походженя. Див. теж акт конфедерації Спитка Мельштинського 1439 р. у Прохаски *Konfederacya Spytka z Melsztyna, Lwów, 1887, st. 84.*

для її оборони, шляхта руських земель обов'язана служити в війську і за межами держави без усякої нагороди з боку короля, муїла своїми людьми направляти королівські замки в Червоній Русь, платити від кожного лана землі 2 міри вівса, дві міри пшениці і 4 гроші.

Аж у 1434 р. всі ті *opera et gravamina* були зняті, на велике, по словам Длугоша, невдоволене польської шляхти, а червоно-руської шляхти, і вона була на решті зрівнана в правах с польською шляхтою ¹⁾.

Вертаючи до поставленого вище питання про долю руського боярства під новим панованем, доходимо до ось якого висновку.

Привилєя 1434 р. розширила повне шляхетське право, очевидно, не на все давнє руське боярство. Тільки важніших его представителїв, видніщих тоді прийнято межі польську шляхту. Прийняте се відбуло ся, бачить ся, на тих самих підставах, що й прийняте литовсько-руської шляхти, то-б то через адоптацію польськими шляхетськими родами ²⁾. Дякуючи сему, чимале число руського боярства муїло лишити ся за плотом шляхетських привилєїв. Але частинї дрібного боярства можна було добути повне шляхетство, дякуючи характерному бокови польської шляхти — її родовому ладови. З заведенем повного шляхетства для давнього руського боярства, зо зрівнанем его прав с польською шляхтою, і на першу муїли розширити ся польські способи доказуваня належності до шляхетського званя — сьвідоцтвами шляхетських сьвідків про належність шукача шляхетства до звісного шляхетського роду. Представитель руського боярства міг доказувати своє шляхетство, встановивши сьвідоцтвами сьвідків своє свояцтво з признаними шляхтичами ³⁾.

¹⁾ Длугош *ad a.* 1434.

²⁾ Доказує се дуже цікавий акт конфедерації Львівської й Жидачівської шляхти 1454 р (*Akta gr.* VII, нр. 55). При акті зберігло ся 44 печатки шляхтичів, що підписали его. Декотрі печатки з руськими написами очевидно належали руським шляхтичам (а се печать Юрьєва), але й при сих написах є гербові знаки, що відповідають звісним польським гербам — *Sas, Sallowa* і т. д.

³⁾ В Литовській Русі лучало ся дрібному боярству доказувати своє шляхетство покликанем на якийсь судовий акт, де певна особа була названа *nobilis* (шляхетний урожений) (Подав нам С. А. Бершадський).

Наведені вище з'уваги потверджують ся одним дуже цікавим судовим процесом, що зберіг ся у львівських судових книгах ¹⁾.

У 1444 р. шляхтич Ян Далановський випросив собі у короля добра Чеперів, але добрами сими володіли брати Станіслав і Суирун, що не хотіли уступити ся. Далановський позиває їх до суду старости. На запит суду, які права мають підсудні на своє володіння, остатні відповіли, що то їх батьківщина з діда-прадіда і просили суд лишити їх при володіню добрами на підставі загальних для всіх дідичів доказів прав на володіння (*petentes se circa eadem bona remanere eo jure, quo alii heredes alias o cz z i c z o w y e s u a b o n a d o c e n t e t r e c l i m a n t u r a l i a s d o k a s z u j a e t o d p a d a j a*). Староста спитав їх, до якого гербу вони належать і в загалі хто вони такі (*de quibus armis essent, et quid fuerint in terra Russie*). Вони відповіли: ми отчичі і давні руські земляне. А що до гербу відповіли, що їх зачисляють до гербу шляхтича Викентія Шамотульського. Окрім того сказали, що вони свояки зо шляхтичами Ременевськими і Лопатичами. Староста відложив справу до найближчого віча, де мусіло бути рішено загальне питаня, яким чыном отчичі повинні доказувати свої права на володіння.

Постанови віча ми не знаємо, але на щастя, в актах зберіг ся кінець сеї цікавої справи.

Справа відкладала ся кілька раз, то через неояву сьвідків, то через небажаня їх присягати по руському звичаю, але нарешті була рішена у 1446 р. Підсудні привели яко сьвідків чотирох шляхтичів польських і вісім руських. Сьвідки посьвідчили під присягою, що спірні добра ніколи не були королівськими, а належали до підсудних від дідів і прадідів. Суд в остатнім рішинцю розглядав тільки справу про право володіння, не доторкаючи ся до другої справи підсудних на шляхетство. Що остатня в загалі рішена те-ж прихильно для підсудних (може на *colloquio generali*), доказує ся називанем їх *nobiles*.

Подібних процесів ізза володіння земельними добрами, не захищеними нічим, окрім давністю (*ab avis et proavis, z dziada*

¹⁾ Akta gr. XIV, ст. 197.

і pradziada) зберігло ся скілька в судових книгах Червоної Русі ¹⁾. Підсудними виходять по більшій частині дрібні власники землі, що сидять на дрібних ґрунтах (sortes, dzielniczy). Вони не мають ніяких документних показів на свої володіння: „ми володіємо тут від дїда і прадїда, ось де наші права“, відповідають вони звичайно на домагання суду оправдати своє володіння. По більшій частині на підставі свідництва свідків про дійсну давність володіння справа рішає ся в користь підсудних.

Таким чином і частині дрібного руського боярства повело ся оборонити свої земельні володіння і добити ся признання собі шляхетства.

Яка-ж була доля тих потомків дрібного руського боярства, котрим не повело ся доказати свого шляхетства?

¹⁾ Починають ся ті процеси в сорокових роках XV ст., що між инчим поясняє ся ось якою причиною: власне в ту епоху Владислав Ягеллончик, потрібуючи помочи шляхти до заповзяття ним воєнних походів, щедро роздає землі в Червоній Русі польській шляхті. Жерело, безпристрастність котрого в сїм разі важко підозрівати (Длугош ad a. 1442) розказує, що Владислав, потрібуючи грошей, заставив і записав шляхті ледви чи не всі міста, замки, добра і ріжні жерела доходів. Польська шляхта, випросивши собі міста й добра на Русі і Подільщині, прогоняла з них старих власників, що в розпуці тікали до Татар і разом з ними пустошили Русь (ed. Przewdziecki, т. XIII, ст. 683). В наведеному в тексті процесі Далановський випрошує собі добра sub pobilibus Stanislaw et Surgun. Тодішня буйна шляхта вводила себе сама в володіння найзломом, узброєним нападом; звісно, не всім так пощастило оборонити судовою дорогою свої права, як братам Черперовським.

Під 1453 р. до судових книг записана ось яка справа: Львівський підсудок судить ся зо шляхтичами Неслуховськими ізза двох обивателів Фелора і Чирника; Неслуховські кажуть, що ті люде кметі і відбувають в їх користь хлопські повинности (daciones, tributa, census), Федір і Чирник кажуть, що вони pobiles. Справа відкладає ся на вісім тижнів і суд мусить постановити, котрій зо спірних сторін дати право доказувати свої претенсії: чи Неслуховським — що Федір і Чирник хлопи, чи Федорови і Чирникови своє шляхетство (Akta gr. XIV, ст. 387). Справа очевидно повстала с того, що Федір і Чирник (вазвані pobiles) продали львівському підсудкови свою материнську частину в Неслухові за 30 гр. с правом жити на тїм ґрунті до виплати їм купної суми. Власники села Неслухова (шляхтичі) запротестувала проти сеї продажі — мабуть через те, що земля Федора і Чирника, котрих вони вважали за своїх хлопів, увільняла ся від тягарів, переходячи до шляхтича. Дуже цікавий кінець сеї справи: один спірник — Федір, признав, що він хлоп Неслуховських і відбував їм зі своєї землі такі-ж повинности (census, про-

Польське право XV ст. знає тільки три стани: шляхту, міщан і кметів. Кожда одиниця в державі конче мусіла належати до одної з сих трьох категорій. Перехідних ступнів із одного стану до другого не було в польському праві. Межи шляхтичем, що користувався всіма правами та привілеями, і безправним кметем лежала неперехідна безодня. Міщанський стан не був перехідним ступнем від кметя до шляхтича. В очах шляхти міщанин мало чим визначався від кметя, від міщанства до шляхетства було так само далеко, як від кметства до звання повного шляхтича. Нобілітація міщан так само рідка, як і нобілітація кметя, хоть у фактичному становищі міщанства, звістно, була чимала різниця в порівнянню до становища кметя.

ventus, labores), як і інші хлопи (Akta gr. XIV ст. 356 і 455). Що заставило Федора дати таке свідощтво — не звістно. Див. ще Akta gr. XIV, ст. 71. Suspendimus terminum mfo Hriczkoni Pal. Pod. actori et nobili de Gnyewoschyna provilla Konyuchi, usque ad regressum nuncii de Ungaria a dom. Rege, secundum quo aliis suspensi sunt termini, qui habent agerum (sic!) pro ipsorum bonis, que habent ab ewo, ab awis et prothavis, et privilegia super ipsa non habent. У 1443 р. Nob. Nykel cum patruo suo приносять до львівського городського суду грамоту на добра Погорці, але Nob. Хотко з братом Андреем заявляють свої права на два дворича в сих добрах, котрими вони володіють яко батьківщиною (quibus nunc sedemus, et pater noster felicis memorie tenuit et possedit tamquam verus heres legitimus). Зі свого боку Nob. Філь Нашчешич із свояком Яцком заявляють про свої права на одно двориче в тих же добрах, котрим яко батьківщиною володіють спільно (habeo unam curiam meam patrimoniale hereditatem al. ośczeżisna, quam nunc teneo cum ipso). Подібні-ж претенсії показують Стецько Брехович, Nob. Олешко de Pohorcze, котрого й лишили при володінню дворичем Бастивним, его батьківщиною (Akta gr. XIV, ст. 81 — 3) Подібна-ж справа межи Nob. Христофором, львівським митником і Nob. Іванком та Петром, синами Біликами, що володіли невеличкими грунтами (sedentibus in sortibus, al. dzielnyuczach у с. Major Lybyne, державцем котрого був Христофор. На домагане суду показати оправдуючі документи на свої володіння вони відповідають: ista sunt nostra jura, quod hoc est nostrum patrimonium a patre et ab avis et proavis, et hoc volumus probare. (ib. ст. 290). Див. ще A. gr. XVI. ст. 68: Nobil. Rutheni heredes de Dobra, Mass, Iwan faber cum Mal filio, Siemon Bryz, Jacow, Damko, Danilo, Michitha, Michalo Wasilovicz, Siemon Zinovicz, Andrej Kyelb, Hricz Klisschovisz, Siemion Crazcko, Iwan Philovicz, Hricz Chodorow vendiderunt totam suam partem hereditatis et domini in eadem villa Dobra. que spectat eis in tercia parte eiusdem ville Dobra mfo. Nicolas Pyeniazek de Wittowicze Succ. Crac. et Cap. Sanocz pro sexaginta marcis.

Правда, в самому польському шляхетстві було дві верстви — повних шляхтичів, що володіли повним *jus militare*, і владик, що мали тільки *simplicem militiam, mediam nobilitatem* (а втім, про становище остатніх ми знаємо дуже мало). Хогь становище владик було далеко нижче від становища шляхтича, а про те вільний чоловік, кметь або міщанин, не міг сам про себе, через саме матерняльне піддвиженє, стати в ряд владик. Кметь або міщанин попадав межи шляхту виключно через нобілітацію, право котрої зразу належало тільки до короля, а потому до сойму (від 1578 р.).

Повна нобілітація, як бачить ся, наступала лише в разях індигенату — потвердження в шляхетстві заграничного шляхтича — та адопцію — прийнятя нобілітованого до якого польського роду. Через те кметь, зроблений шляхтичем (*seowanu*), не діставав разом із сим зараз же усіх шляхетських привилеїв.

Ось чому на Русі у XV ст. з заведенєм польського права повстає нова кляса людности, що не входила в рамки польського суспільного права — се потомки дрібного руського боярства, що не попали в завітну країну шляхетства. Їх не можна зачисляти до шляхти, але вони самі не хочуть уважати себе кметями. Через таку неозначевість становища, доля сеї кляси дуже ріжнородна. Маючи невеличкі ґрунти, сі люде стають економічно залежні від старостів або навіть сусідніх властників землі. Остатні дивлять ся на них, як на хлопів, домагають ся від них хлопських повинностей; перші вважають себе не тільки вільними, але й *nobiles*. Судові процеси ізза таких колізій кінчать ся ріжно: то признанєм за підсудними шляхетського права, то поверненєм їх у кметів¹⁾. Ча-

¹⁾ Яким чином старости старали ся закріпощати замкових слуг, видно з ось якого приміра, наведеного в люстрації Холмського староства (Лит. Метр. IV, В. 7, ст. 293). W ziemi Chelmskiej sliachta w Lipiu Lipszy pod starostwem Krasnostawskim za panow z Teczina przinuczeni szą na poslugi zamku Krasnostawskiego. Placza golego plathu starosczie dzisieiszemu 10 grziwien, owsza 40 kor., caplunow 20, y k temu poslugami nieznosnemi obcziazaya ye. A iest wiadomosc swieza wszitkiej sliachti, ysz starodawna bili volnemi ziemiani, yeno ze iem listhi w Crasnim stawie pogorzali, iako yniej sliachcie.

М. Ф. Владимірскій-Буданов (Населеніє юго-западной Россіи отъ половины XV ст. до Любл. уніи 1569, Київ, 1891, ст. 98—9) очевидячки робить

стину цих потомків дрібного руського боярства ми застаємо у XV ст. на службі у замкового уряду, яко замкових слуг; становище їх зовсім відповідає становищу литовських путних і панцирних бояр. Ті слуги (*servitores*, служки, служебные), що жили на невеличких грунтах, близько замків, сповняли різні полудійні, адміністративні й воєнні обов'язки в користь замка, розвозили листи замкового уряду, збирали разом зо старостою податки й мита, давали воєнну сторожу до замка, берігли границі повіту і т. д.

Люстрацію становища таких слуг дає нам історія роду Добрянських, долю котрих ми можемо дослідити від самого початку XV ст. У 1402 р. Ягелло дарує улицьким слугам (*servitores de Ulicz*), Юрієви, Занови та Дмитрови, за їх вірну

деяку ріжницю межи слугами і служками (ззначаючи остатню назву в трьох повітах польського Поділля), він уважає перших вищим відділом служебних людей. С таким відмеженням слуг від служків не годить ся рецензент праці М. Ф., д. В. М. (Кієвская Старина, 1892, жовтень), котрий каже, що се дві назви для того самого відділу служебних людей. Зі свого боку ми пристаємо швидко до думки М. Ф. Із багатьох фактів можна переконатися, що слуга — назва почесніша, ніж служка (і фільологічно се оправдано. — служка здрібніла назва від слуга). Казимір називає слугою Ходка Бибельського, одного з найвидніщих представителів галицько-руського боярства XIV ст. В люстраціях XVI ст., як видно з наведених примірів, служками справді називає ся лише низчий відділ служебних людей, що сповняють різні замкові послуги. Відділ служебних людей, обов'язаних головню до воєнної служби на замок, подибує ся найчастіше під назвою слуг, *servitores*, бояр, панів шляхти. Бояре — в Сокальському старостві в с. Цигани: *Tamze Bojarow iest dwoch, ktory zadnego czynszu nie dają, bo miasto sluzkow (powinni) są koniem iechac, gdzie starosta kaze (Dodatek do Gaz. Lw. 1859 p.)* Любомірецький (*Rolnicza ludność w Polsce*) вказує на бояр в однім селі Львівської землі XVI ст. У Львівській землі в XVI ст. було скілька *wzimanow* або *ziemianow* *zamkowi Lwowskiemu sluzączych* (Д. Метр. IV, В. 19, л. 188): так село Ямниця *zupelne zdawna iest padana slugom*, що обов'язані їздити на сторожу до татарської, волоської та угорської границі *szasu tworgi*, або коли скаже львівський староста, їздити зо старостою на лови, як видно з їх привилеї та старих інвентарів. Люстраторови жалували замковий уряд на їх непослух. У с. Лозина живуть земляне або малін (*mapowie*), оселені на одному дворниці. Повинности їх ті самі, що й манів с. Ямниці; далі в акті вони називають ся служками. Ми думаємо, що ріжниця межи слугами і служками затратила ся через багато причин, а головню через змагання старостів, нами вже вказані, закріпостити слуг або бодай заставити їх відбувати як найбільше ріжних повинностей в користь замка.

службу, поле Добра в Сяніцькій землі. За сей дар брати обов'язані були відбувати воєнну службу трьома стрільцями та служити трьома кіньми Сяніцькому замкові (*ad castrum nostrum Sanocense in eisdem tribus equis servire quociens fuerit oportunum et fuerint requisiti*). Ся дарована грамота зробила Добрянським велику службу; з неї вони висновували всякі можливі для себе привилєї, опирали ся на неї в своїх раз-у-разних суперечках зо старостами; вважали себе шляхтичами, непідсудними старостинському судови, казали, що находять ся під особливою опікою короля і тільки єму хотїли здавати справу зі своїх поступків. Протягом кількадесятьох років ми раз-у-раз здибаємо ся в сяніцьких судових книгах із Добрянськими. Се очевидячки був елемент дуже буйний, загонистий і завзятий. Старости жалують ся, що Добрянські не дбають про сповнюванє своїх обов'язків, не хочуть служити замкови, розвозити листи, виступати зо старостою в похід. Сусїди раз-у-раз обвинувачують Добрянських за насильства, крадіж, підпали, убійства — се справжні *enfants terribles* усеї околиці.

Добрянські володїють землею на правах власности, продають її, міняють, передають у спадщині. Вони мають своїх селян, що обробляють їх землю.

Через завзятість Добрянських в обороні своїх дійсних або догадних прав, неозначеність виразів у їх уставній грамоті, закон зовсім безсильний супроти Добрянських; він не знає до якої категорії їх зачислити. Добрянські фігурують в актах то яко *homines, kmethones*, то яко *heredes, terrigenae, domini*. Вони напірають на своє шляхетство, але не радо показують свої привилєї, та бачить ся, окрім уставної грамоти Ягелла, вони й не мали ніяких грамот, а грамоту сю справді можна було толкувати і так і сяк.

Але на решті Добрянські таки вийшли побідниками в боротьбі зо старостами. Декотрим із них повело ся добити ся признаня свого шляхетства. У 1621 р до галицьких книг записує ся згадана грамота Ягелла Добрянам на домаганє „*pobibilis Andree Dobrzanski de Dobre districtus Sanocensis*“. А про те частина роду Добрянських і доси лишила ся в селянстві, тим часом як властники Добри тепер шляхтичі.

Добрянські зберігли свою православну віру і доси¹⁾.

Завважаємо, що назва слуг, служків, служебних, *servitores, serviles* спільна для осіб, що відбувають звістні повин-

¹⁾ Привилею Ягелла Добрянським див. Akta gr. VII nr. 22. Жалоба сяниського старости на Добрянських Akta gr. XI, ст. 282. Про них загалом Akta gr. XI passim, та й Akta gr. X. Піаніща доля в примітці до видана грамоти 1402 р. (Akta gr. VII, nr. 22). Історія роду Добрянських до середини XVI ст. прегарно розказана люстратором XVI ст. (Лит. Метр. IV, В. 19, ст. 53 об.) Коли нічі наведені нами приміри показують історію впадку слуг, то в історії Добрянських є цікаві вказівки на способи, якими завзяті слуги користували ся для виводу від старостинської влади. Наводимо сей цікавий акт цілком :

Dobra, wyes przy rzecze Szanie, w ktorej wszithko ziemianie miesskaia, maiacz gruntu dossicz y osziedadlosz nyemala, pol y lyassow y lak bardzo wyele. Polie wielkie na ktorem ta wyesz zdawna zassiadla bylo dane przez krolia Wladislawa niejakim slugom (z боку дописка: anno Dni 1402) in ea conditione, aby s tej wszi ustawicznie trzemi konmy byla sluzba do zamku Sanoczkiego, ku wsseliakiej potrzebie panu starosczie Sanoczkiemu pro tempore existenti (пове рх стрічки: iako o tem dekretu seymowy obmawia), y na woyni przy panu starosczie Sanoczkiem takze byli powinni yachacz zwiczaiem swoyem. Jakoz tak sie zachowywalo przez lyath wyele, pothem successu temporis odkupiaucz z sluzbe potoczna y uslawiczna, ktorą byli (ut praemissum est) zamkowi powynni, okrom woyni (bo yako sie niektorzi ziemianie stamtądze do tego znali, ze nie tylko na woyni, alie ku wszelakiej potrzebie tak z panem starosta, yako s podstaroscziem yezdzali na graniczi wegerskie (z боку: dawiaucz czynsz). Alie te ustawiczna sluzbe, tho iest ze onich trzech sluskow, ktorzi muszieli mieskacz przy zamku ustawicznie, possilano z listi barani wibieracz y wieprze, nad lyudzmi przy zaczygu stawaly, etc, tho oni odkupiaucz postapili byli dawacz na zamek Szanoczki na kazdi rok grziwien dziesiecz, a czasu trwozi wszelyakiej, gdy ym z zamku dano znac, yachali przędsie y dawali ten czynsz do zamku Sanoczkiego az po nynyeiszi rok. Alie na seymie blisko przeszlem Piotrkowskim a. D. 1565 otrzymali ssobie przywilej libertacyej od takowego czinssu, ad relationem R — di D. Petri Miskowski, R. P. Vicecanc. in ea conditione, aby czassu ruszenia pospolitego s tei wszi wsiszi ziemianie wyprawily na woynie thilko czterech jezdnych, A oni przed thym na kazda woynie nyetilko czterich yezdnych wissilali, alie kazdi s swego gospodarstwa zwiczaiem ziemian y sliachcziczow polskich yezdzali. A iak czo lepiej. tho niechai J. K. B. uzna. Про слуг замковик і путних у Литовській Русі, див. передне слово В. Б. Антоновича до Архива Юго зап. Россіи, ч. IV, т. (Акты о происхождении шляхетскихъ родовъ въ юго-западной Россіи). Київ, 1887. „Слуги замкові або путні, володіючи невеличкими грунтами, обов'язані були за неї відбувати послугу замкову; із сеї замкової служби найважнішим обов'язком була „сторожа“ то-б-то обов'язок по черзі вартувати коло воріт замку; до послуги замкової належать ще „погон“, то-б то сповненя адміністративних постанов державця

ности в користь замку. Повинности сї дуже ріжнородні. Окрім показаних уже повпнностей, служками називали ся ремісники, що служили замкови своїм реміслом, лісничі, що стерегли замкові ліси, ловчі, атамани і десятники по селах.

або старости та оповіщуване звісток то-б то розвожене листів, пакетів і оповісток на росказ старости або державця; через остатній обовязок бояр замкових і названо пізніше путними. Окрім того, вони платили в користь замку оплати і мита. Адміністративно путні слуги були підвласні „зверхности замковій“, то-б то власти старости або державця, що кермував тим замком, до котрого вони були признані людьми посполитими, підвласними королівському старості, до котрого вони стали майже в такі самі юридичні відносини, в яких були селяне до володіючих ними шляхтичів, і визначали ся від остатніх тільки що до володіня землею“, ів. ст. 7.

Для XV ст. найбільше відомостей про служебних людей гаходимо в судових книгах Сяницької землі (Akta gr. XI). Для XVI ст. див. Люстрації руського воеводства в Архіві Мін. Справедл. Лит. Мстр. книги переписей, IV, нр. 12.

В с. Ямниця Галицької землі 4 служки, їздять з листами, куди скажуть, стережуть і збирають мито, збирають із писарем бжоляну й баранячу десятину. Один з них возний. В користь замку не платять нічого.

В с. Калущі лядвїйт, возний, слуга міський *liberi* (від повпнностей) *ratione poslug*; кушнір служить своїм ремеслом.

У Теробовельській землі с. Зубово. Три служки: десятник, лісничий і кушнір, сядять на службі, дани не дають; с. Каптури — 2 служки, не платять нічого *resp. serviciogum*, бо стережуть ліси, їздять з листами і зо старостою та підстаростою для ріжних потреб, збирають вівці й свині. Дають лише поволовщину і бжоляну дачку.

Борек, місточко. Коваль працює на замок. 7 людей роблять державцєви послуги, які скаже. Вільні від дачки.

Камінка, місточко. Коваль працює до двора, не платить нічого.

Львівська земля, с. Смереків. 25 селян на дворцях, що більші від лана. Не платять нічого, бо сядять на службі (на *poslužde*), їздять підводами на 16 миль. Панщини 7 день у рік, ходять на толоку. Почти по 2 курці, 10 яець. Усі разом 5 $\frac{1}{2}$ полумірків меду.

Самбірська земля с. Березниці. 3 служки сповняють усякі послуги, надвірну сторожу, їздять з листами. Платять лише по 2 $\frac{1}{2}$ гроша почти і 2 гр. подимщини. Кождий на $\frac{3}{4}$ лана.

С. Колчиці. Перше були ловчі, що платили по 5 полумірків меду від борта, тепер хліборобів 36.

С. Велика Билина. Селяне їздять з листами і працюють у фольварку.

Сяницька земля, с. Бєско. 11 служків (обовязки не зазначені, 1 возний).

С. Трєпча. 3 лісні служки; стережуть ліс, служать, їздячи, куди скажуть. Не платять нічого.

С. Новосільці. 5 служебних, кождий на $\frac{1}{2}$ лана, платять лише по 48 гр. від лана. їздять, куди скажуть.

Служební люде діставали кусень землї, иноді з інвентарем і за користуванє ним відбували ріжні замкові повинности. В служební люде ішли селяне, міщане і потомки давніх збіднїлих бояр. Рїжниця в повинностях впливала і на становище службєних людей: службєні, що сповняли адміністративні, поліційні та воєнні обовязки, розуміє ся, стояли *de facto* далеко вище від службєних, що працювали в замкових фольварках, хоть юридичної рїжницї в становищу рїжних відділів службєних і не було. Рїжниця в обовязках відбила ся і на долї службєних, хоть старости й старали ся звести усіх елужків до одної категорії — селян. Вища категорія елужків, що про те своїми обовязками стояла ближче до шляхти як до селянства, боре ся зо старостами і, як ми бачили на примірі Добрянських, иноді виходить побідником, добивши ся завітної ціли кожного обивателя становой польської держави — шляхетства.

ГЛАВА II.

Доля селянської людности у Галицькій Русі ХІУ—ХУ ст.

Історія селян Галицько-руського князівства за часи руських князів нам майже не звісна. До другої половини ХІІІ ст. ми знаємо про селян Галицької Русі не багато більше від того, що вони тут існували. Але який був їх суспільний лад, їх економічний побут, на які відділи ділила ся нижча верства людности Галицько-руського князівства, на се ми не находимо відповіді в одинокому жерелі для того періода — нашій давній літописи. Можемо сказати тільки одно, що і перед ХІІІ ст. тут існують раби і вільне селянство.

Кляса рабів виповняла ся тут головно полоном, але складала ся не тільки з самих полонених неприятелів, а й з місцевих людей, — у ворохобнях ХІІІ ст. находимо случаї, коли люде бунтівничих міст роздавали ся „на поділ“¹⁾.

Нижчі кляси людности Галицької Русі подібують ся в літописи під ріжними назвами. Так, назва „челядь“²⁾,

¹⁾ Іп. 556. Данило бере місто Возвягль: и городъ зажьже, люди же изведе и вдасть я на подѣль ово брату си, ово же Лзови, другихъ Шварнови.

²⁾ Іп. 505: створиша же межи собою клятву Русь и Ляхове: аще посемь голи будеть межи ими усобица, не воевати Ляхомъ Руское челяди, ни Руси Лядской.

Пор. ів. 582. Законъ же быше в Ляхохъ такоуъ: челяди нѣ имати, ни бити, но лупяхуть. А в тім, як додержували ся ті договори, видно з Іп. 586: и воспомяну Володимѣръ, оже преже того Лестко, пославъ Люблинѣць. взялъ бышетъ у него село на Вѣкраиници, именемъ Воинь, и напоминалься ему Володимирь о томъ много, абы ему веротилъ челядь. онъ же не вероти

„чадь“¹⁾, уживає ся в галицько-волинській літописи для означеня нижчої класи людности в загалі. Що назвою челяди означувала ся не лише сама невільна людність, але й селянський стан загалом, видно з договорів руських князів с польськими — не воювати челяди, і з богатьох инчих місць літописи.

Инчі назви для нижчих клас людности в Галицько-Володимирському князівстві — смерди, люде.

Смердами, очевидячки, називають ся і селяне, і нижчі відділи міщан²⁾.

Назва „люде“, як бачить ся, прикладала ся спеціально до класи людности невільної, прикріпленої до землі, що відбувала натуральні повинности в користь властника землі³⁾.

До епохи княжого періода безперечно треба прикласти й сотних людей⁴⁾. Назва н узники⁵⁾ значить кінне військо,

сму челяди его: за се же посла нань Литву. И воеваша около Люблина и поимаша челяди множество, и ополонившеси и тако поидоша назад с честью.

Ів. 587. Юрья же... посла рать свою. И тако шедше вьяша Сохачевъ городъ и поимаша в немъ товара много и челяди, а прокъ исѣюкоша.

Ів. 599. Юрій (в поході на Люблин) возвратися восвоися со множествомъ полона, челяди, скота и коней.

¹⁾ Кондрать... многи поби отъ поляку Лестькова бояръ и простую чадь. Іп. 590. Назву челядь (czelanth) подибуємо і в XV та XVI ст. в значіню двірських слуг (Akta gr. XI, ст. 273, інвентар майна фольварку в Уличу). В XVI ст. ся челядь була по більшій частині наємна, діставала плату. (Лит. Метр. XVI В. 12 passim (в описі замкових фільварків).

²⁾ Іп. 341... а смерди скачуть чересь заборола къ Иванови и перебъже ихъ 300.

Ів. 494: бояринъ боярина плънвише, смердъ смерда, градъ града...

Ів. 525: приидоста Лазарь Домажиречь и Иворъ Молибожичъ два беззаконьника отъ племени смердья.

Смерды пѣшцы. Іп. 529.

³⁾ Заповіт Володимира Васильковича... городъ Кобрынь (жинці) и з людми и з даню, како при мнѣ даяли, тако и по мнѣ ать дають княгинѣ моеї. Иже далъ емь ей село свое Городелъ и с мытомъ, а людье како то на мя страдагъ, тако и на княгиню мою по моему живогъ.

⁴⁾ Іп. 555. Люди татарскіе.

Іп. 556: люди же изведе и дасть на подѣлъ (Данило).

Пор. люди = холопы в пізніших великоруських актах; людскіе двory для відміни від селянських (Костомаров, Стенька Разинъ. От. Зап. 1858 р. 11).

⁵⁾ Іп. 517: приде вѣсть Данилу... яко Ростиславъ сошелъ естъ на Литву со всѣми бояры и с нузники..

а не клясу людности. Нарешті ще в княжий період ми зустрічаємося з вільною клясою людности, поселеною на межах держави для оборони від нападу кочівників. У XIII ст. на південно-східних межах Галицько-руського князівства ми в сій ролі бачимо Болоховців, по всій імовірности, волоських виселенців, що сиділи громадами с князями на чолі.

Нижчі кляси людности займають ся хліборобством і ріжними промислами ¹⁾.

Із пізніших актів можна вивести, що одна частина людности жила окремими дворищами ²⁾, друга була впорядкована сотнями ³⁾. На нашу думку, на сотні ділила ся людність, поселена в найближчих до міст селах. Сі поселенці діставали землю та господарський інвентар і за те обовязані були с л у ж б о ю, то-б то сповняти ріжні повинности в користь міста і вдержувати дружину, що сиділа в місті ⁴⁾.

Повинности селянської людности складали ся з ріжних дачок і здирств; від XIII ст. до них додає ся і татарщина, татарська дачка, збирана князями. Людність сел, найближчих до міст, обовязана була направляти міські укріплення. Дань і здирство збирано від селянської людности натурою — вівсом, житом, леном, хлібами, медом, худобою й ріжною живністю ⁵⁾.

Іп. 538. Наутрѣ же собращася вси Ятвязѣ, пѣшци и снузници.

Іп. 556. Снузникомъ же сразившимся не стерпѣша, но на бѣгъ обратишася.

Словарь церковно-слав. и русск. яз. Акад. Наугъ: Снузникъ — всадникъ, „не елена стрѣляти и снузнику быти, но тѣло обуздovati“. Сборн. 212 об. Снузний — церк. конный. „И се самъ грядеть снузнь мужъ“ — Ісаі, XXI. ст. Остр. вид.

Бортників находимо в Гал. Руси, яко осібну клясу вільної людности.

(Акта гр. II, нр. 8 межі свідками... а се бортники Пашко, бортникъ ись Емелина, Юрко Мошничъ, Михно Великопольскій и Чолко Залтсскій). Шараневич, Рус wewn. stos. ст. 55 і 70 рівняє бортників до бояр — ледви чи слушно.

¹⁾ Риболови галицькі Іп. 341. Сьдельники, лучники, тульники, кузнеци — імовірно міські ремісники. Іп. 558.

²⁾ Про володіне дворами сказано буде нижче.

³⁾ Іп. 613. Мстислав нагадає ловче на Берестян: со ста по двѣ лукнѣ меду... а на горожанахъ 4 гривны кунѣ.

⁴⁾ Докази див. в дальшому викладі при характеристиці сотних XV ст.

⁵⁾ Виложене в тексті основано на заповіті Володимира Васильковича та грамоті Мстислава Берестянам. У першій читаємо: далъ есмь книгнѣ своей,

Невільна людність обов'язана була й різними працями в користь власника (страдати)¹⁾.

Широкий розвиток боярства і боярського володіння землею в Галицькій Русі поясняє нам той сумний стан нижчих класів людности, що на него натякнено в галицько-волниській літописі²⁾. Бояре тиснуть і грабують людність яко власники землі та керманічі — правні й безправні. Надбавши різними способами великі земельні маєтки, бояре, звістно, старалися привадити на них як найбільше людей і узяти їх під свою владу. Коли признати оригінальність декотрих грамот XIII ст., що дійшли до нас у пізніших копіях, то вже тоді князі відступали окремим боярам юрисдикцію над людністю їх земель³⁾.

Надужиття галицько-руського боярства довели до дуже цїкавого факту: вимучена боярськими здріствами, людність не раз волїла піддаватися ся Татарам, переходити під їх безпосередню

по своєму животу, городъ свой Кобринь, и с людьми и з данью, како при мнѣ дажи, тако и по мнѣ ать дають княгинѣ моей. Иже далъ есмь ей село свое Городець и с мытом, и людье, како то на мя страдалъ, тако и на княгиню мою по моему животу; аже будетъ князю городъ рубати, и ни къ городу, а поборомъ и Тотарщиною ко князю. Ип. 595.

У грамоті Берестянам: Се вѣтъ князь Мстиславъ, сынъ королевъ, внукъ Романовъ, уставляю ловчее на Берестяны и в вѣви за ихъ коромоду: со ста по двѣ лукѣ меду, а по двѣ овцѣ, а по пятидесять десяткѣвъ лну, а по ступ хлѣбовъ, а по пяти цебровъ овса, а по пяти цебровъ ржи (жита), а по 20 куръ; а потолок со всякого ста; а на горожанѣхъ 4 гривны кунъ. Ип. 613.

Пор. Ип. 521. Данилъ же и Василко вѣдаста ему (Михайлови) ходити по землѣ своей, и дастъ ему пшеници много и меду и говядъ и овѣць доволѣ. Згадують ся ще повинности — дамица, путница (Акта гр. I, нр. V). Из посередніх податків — мыто (заповіт Володимира Васильовича).

¹⁾ Заповіт Волод. Вас. Ип. 595. О холопах і страдниках див. В. О. Ключевского, Подушная подать и отмена холопства въ Россіи. Русск. Мысль 1886 р., кн. 5, 7, 9, 10.

²⁾ Ип. 605. Володимирці ось як оплакують Володимира Васильовича: добро бы вы, господине, с тобою умрети, створшему толькую свободу, яко же и дѣдъ твой Романъ свободилъ бышеть отъ всякъ обидѣ.

³⁾ Акта гр. I, нр. 4. Жалованная грамота князя Льва литовським виходцим Тутенню и Монтсвуку на село Добаневичі Перем. волости: со оусѣми поборы ис винами исъ головничьством и серпом, ис косою, ис млином, со оусѣми оужитки какъ есмы сам держал.

власть, ніж лишати ся під властю князя, безсильного здержати боярське користолубство¹⁾.

Ось ті скупі відомости, що дав літописець про становище селян у княжому періоді Галицької Русі²⁾.

Давня історія станів у Польщі, а спеціально історія давнього польського селянства вистудіовані доси дуже слабо³⁾. Дослідників не годять ся межі собою ані що до числа кляс, на котрі ділила ся давня польська суспільність, ані що до походження їх, ані що до характеристики їх прав. Одні дослідники начисляють сім кляс (Бобржинський), другі — тільки 3 (Смолька,

¹⁾ Факти до сеї появи вибрані з літописи д. Сергійнком у статі „Громадський рух на Україні-Руси в XIII в.“, Записки Товариства ім. Шевченка, ч. I, Львів, 1892. А в тім, на значіне сего руху вказували Н. П. Дашкевич (Княженіє Даниїла Галицького, ст. 61), і Н. В. Молчановський, Очеркь извѣстій о Подольской землѣ, гл. VI.

²⁾ Завважаємо ще, що до часу Болеслава-Юрія йдуть перші проби заведеня німецького права в Галицько-Волод. князівстві. Див. грамоту у Респеля, Uiber die Verbreitung des Magdeb. Stadtrechts. Грамота ся дана Барткові Савдомірському на войтовство в Сяноці; межі свідками находимо войтів de Bochna, de Varsov. Великість чиншу від лана означена у грамоті на 16 грошів; воля — 15 років.

³⁾ Досить повну бібліографію вистудіованя польських селян можна найти у передмові до твору Wal. Przyborowski, Włościanie u nas i gdzie indziej, Wilno 1881. Але самий сей твір більше публіцистичний трактат, при тому крайне тенденційний, ніж науковий дослід (автор писав виключно по підручникам). Рецензію на сю працю див. Al. Jelski, Uwagi w kwestyi włościan, a mianowicie: jak było u nas i gdzie indziej. Warszawa, 1884.

Найдавнішій історії польського селянства посвячено багато сторін у лемічних статях Бобржинського, Смольки та Пекосінського про походжене польської суспільности (Rozprawy i sprawozdania Ak. Um. w Krakowie, Wydziału hist.-filoz. т. XIV; див. те-ж твори Смольки, Mieszko stary i jego wiek, Warsz. 1881, Piekosiński O dynastycznym szlachte polskiej pochodzeniu, Kraków 1888; его-ж цікава увага у виданому ним томі Cod. dipl. cath. Krak. I. (Monum. medii aevi I, ст. 81). Для XIII та XIV ст. див. працю Rom. Hube, Prawo polskie w XIII w. Warsz. 1874. Его-ж Prawo polskie w wieku XIV (Ustawodawstwo Kazimierza W. Warsz. 1881) та особливо его Prawo polskie w XIV w.: Sądy, ich praktyka i stosunki prawne społeczeństwa w Polsce ku schyłkowi XIV w. Warsz. 1888, основане на масі невиданого матеріала.

Із російських праць вказу працю Вінавера, Исследование памятника обычного права XIII в., писанного на нѣмецкомъ языкѣ, Варшава, 1888, і Іоремікіна, Очерки истории крестьянъ въ Польшѣ. Спб. 1869.

Зо старих праць: Grevenez, Der Bauer in Polen, Berlin 1818. Edm. Stawiski, Poszukiwania do historyi rolnictwa krajowego, Warsz. 1858, і особливо

Пекосінський). Одні приймають туземне походжене усіх суспільних клас у давній Польщі, другі — виводять тільки нижчі класи від туземців, беручи класи вищі за потомків чужоземних наїздників, батьківщину котрих одні шукають у землі прибалтійських Славян, другі — у землі Норманів.

На думку одних, власниками землі в давню епоху Польщі були тільки нижчі класи, тим часом як вищі класи землею до XII ст. не володіють, чинячи безземельну княжу дружину, що жила по части при дворі князя, по части яко гарнізон по ріжних

Lubomirski, Rolnicza ludność w Polsce od XV do XVIII w. (Bibl. Warsz. 1867—62) праця основана на перших жередах, хоть є в ній чимало помилок і недокладностей. Інчі, менче важні праці (в тім числі й Maciejowski, Hist. włościan w Polsce, Warsz. 1874) вичислені у Пришиборовского. Остання що до часу праці, посвячена історії селян у Польщі, належить д. Бобржинському (Karta z dziejów ludu wiejskiego w Polsce, Rocznik Akademii umiejętności w Krakowie, rok 1891—92, Kraków 1892). Стата д. Бобржинського основана виключно на законодавчих постановках, зібраних у Volumina Legum, і рисує образ закріпощених селян у Польщі тільки на основі юридичних памяток; д. Бобржинському мабуть не звітний дослід проф. Антоновича, Обь экономических и юридических отношеніяхъ крестьянъ въ XVIII в. (Архивъ Юго-Западной Россіи, ч. VI, т. II), а то він покористував би ся богатим фактичним матеріалом сеї праці, що чудово ілюструє теоретичні з'уваги д. Бобржинського про причини погіршення становища польських селян від кінця XVII ст.

При Краківській академії є премія імени ген. Октавія Августиновича на працю, посвячену історії польського селянства. Основатель премії пропонує ось яку завдачу: „Історія впадку кріпостного права в землях, що входили колись у склад Річи Посполитої, з передущим оглядом історії повстання селянського стану в давній Польщі, его розвитку і впадку та розгляду всіх появ і в країні літератури, і в суспільному житю, що мали на цілі поліпшене становища селянського стану“. Запропонована тема поділеа на скілька відділів:

1. Історія селянського стану в давній Пястовській Польщі, то-б то Великій Польщі, Малій Польщі, Куявії та Шлезку.

2. Історія селянства на Русі й Литві.

3. Історія впадку кріпостної залежности в прилучених до Русі країнах Річи Посполитої, тай у Ліфляндії й Курляндії.

4. Історія впадку кріпостного права в країнах польських, прилучених до Прусії.

5. Історія впадку кріпостного права в польських країнах, прилучених до Австрії (див. Rocznik Akad. umiejętności w Krakowie, rok 1891 — 92, ст. 141).

Треба надіяти ся, що ся премія (речинець — конець грудня 1894) викличе ряд праць по мало розробленій історії польського селянства.

польських містах (Пекосіньський). На думку других, тільки вищі класи володіють земельною власністю, тим часом як селяне власної землі не мають, а живуть на княжих землях як чиншовники (дідичі). Із нижчих клас тільки вільні люде, що вийшли з дідичів, увільнених князями від особистої залежності, і чужоземні кольтоністи мають право набувати землю на власність (Бобржинський). Нарешті треті вважають осередком польського народу вільну людність дрібних земельних власників (владик) (Смолька).

Що до самої організації селянського стану, то всі дослідники згідно признають ополе, що відповідає нашій верві, одною з найдавніших селянських організацій. Глибока давнина ополя доказує ся вже тим, що ми застали сю форму в XII ст. уже в стані розкладу ¹⁾.

Ополе то, очевидно, найдавніша побутова спілка окремих сусідніх сел для декотрих спільних цілей, з котрих нам відомі тільки не багато. Ми знаємо, що села, котрі входили в склад ополя, відповідають спільною порукою за злочин, зроблений в їх межах. Центральне село, коло котрого групували ся інші, називало ся ч о л о. Ополем покористували ся князі для своїх фінансових цілей, накладаючи податки й повинности на все ополе спільно, а воно мабуть відповідало за них, як і в карних справах, де винні були незвістні (або не видавали ся громадою), спільною порукою. Та вже у XII ст. ся форма селянської організації хилить ся до впадку. В численних наданнях церкві подибуємо серед ріжних привилей і увільнене від опольної звязи (a vicinia, s. opole liberamus). По всій імовірности, се робило ся через те, що церква нераз діставала надане на окремі села, що входили яко частина в склад ополя. Коли вже окремі частини ополя находили ся під властю ріжних осіб або інституцій, то остатні й старали ся відорвати належні їм села від звязи з инчими опольними селами, через

¹⁾ Про ополе див. RoeppeI, Gesch. Polens I, прилога II; Вінавер, I. с. ст. 98; Smolka, Mieszko Stary, ст. 124; Piekosiński, Rozprawy i sprawozd. XIV, ст. 228; Собєстианський, Круговая порука у славянъ по древнимъ памятникамъ ихъ законодательства, Харьків 1888, ст. 108 і дальші.

Д. Вінавер приймає ще адміністративний, дрібніший від ополя поділ селянського стану на села (ст. 99).

різні невігоди, що виходили для власників із різних відносин їх селян до ополя.

На думку Пекосіньського, в епоху перших польських князів поряд ополя існувала й інча форма організації селянського стану, котру сей учений називає нарочною або уставною (*parokowa*). Села, що лежать недалеко міст або воєнних осель, обов'язані були сповняти певні спеціальні повинності в користь воєнного гарнізона: одні печуть для них хліб (пекарі), другі варять страву (кухарі), доставляють різну поживу (стрільці, рибалки), доглядають худобу, коні (конюші) і т. д. Ними орудує керманіч міста і вони відбувають повинності по черзі. За сповнене вказаних повинностей нарочники користують ся певними кусниками землі. Але від коли шляхта дістає земельний наділ, нарочники стають непотрібні, і їх разом із грунтами, на котрих вони сидять, князі починають роздавати монастирям і костелам. Нарешті, на думку Пекосіньського, декотра частина нижчого стану була ще устроєна по сотням: воєнних полонених садовили в різних місцях десятками родів, і 10 таких осель мусіли постачати одного узброєного воєака. Над десятьма такими десятками стояв сотник, що збирав від них податки і слідив за відбуванєм повинностей сотних, а над усіма сотниками старшував *Pstresto*.

Що до економічного становища давнього польського селянства, то ми маємо надто мало фактів для якої-такій докладної його характеристики ¹⁾.

Правне й економічне становище польського селянства стає нам більше звістне від половини XIV ст. Юридичне становище їх означає ся із памяток праводавства та судових книг, економічне із численних уставних грамот на Німецьке право, що було так широко розпросторене в усіх частинах Польщі.

Статут Казимира знає тільки один відділ нижчої класи людности — селян (*kmethones, villani*). Невільництва, яко окремої інституції, в статутах Казимира не находимо. Але *servi illiberi*, котрих *dominus ubi vult, locare potest*, згадують ся в одному статуті XV ст. ¹⁾. Офіційного скасування невольництва

¹⁾ Селянські повинності вичислені у Смольї, *Mieszko Stary, dodatek III*.

²⁾ Статут Ягелла 1420, *Bandtkie, Jus Polon.*, ст. 219, §. 31. *De servis aut ancillis illiberis, evadentibus aut fugientibus*.

у польських законодавчих актах нема. Закріпощення селян і вплив церкви — дві умови щезнення невільництва у Польщі. Перше робило невільництво непотрібним, бо наблизило становище селян до невільницького стану. Друга повставала проти закріпощення католиків. Ось чому, коли невільництво *de facto* ще існувало далі в Польщі (в Литві воно існувало і *de jure* у XVI ст.), то невільниками вважали тільки не християн.

Польський селянин XIV ст. був ще особою, що мала значні юридичні права. Він ще особисто вільний, володіє майном рухомим і нерухомим, на котре має право орудування, провадить сам судові процеси; за вбивство й поранення селянина встановлена вира¹⁾. Воля його обмежена лише у двох зглядах — у праві виходу й підсудності в декотрих справах. Що до першого то тут ми находимо в жерелах деяку суперечку. В статуті Казимира є звісна постанова про вихід селян: що року с кожного села може вийти без згоди пана тільки один або два селяне, і тільки в декотрих разах усі селяне можуть покинути село, (коли пан силою селянські жінки або доньки, коли за провину пана селяне тратять на маєтку, коли за провину пана селяне цілий рік екскомуніковані)²⁾. Із сеї постанови можна би висувати, що закріпощення селян у Польщі існувало вже в XIV ст. — коли без волі пана лише один або два селяне могли виходити із села, то з сего можна би висувати, що інші селяне не мали права вільного виходу. Тим часом численні факти в судових актах не тільки XIV, але й XV ст. доказують противне — існування тоді вільної *reclinatio* (переходу) селян. Суперечка ся розв'язує ся порівнянням отсеї постанови Висл. статута до такого-ж параграфу Великопольського статута³⁾. Тут вичислені умови, що мусів сповнити селянин при виході: вказаний, перше, речинець виходу (на Різдно і конче в день), друге, пояснені й умови, що мусів сповнити селянин при виході: селянин, що сидів на польському праві, мусів лишити в порядку свій двір (*domo relicta bene et decenter septa*);

¹⁾ Hube, Prawo polskie w XIV wieku. Gro-ж, Sądy, ich praktyka i stosunki prawne społeczeństwa w Polsce ku schyłkowi XIV wieku

²⁾ Hube, Prawo polskie w XIV w.

³⁾ Іб. ст. 185 і L.

коли сидів на волі, то відслужити панови стільки років, скільки сидів на волі. Селянин, що сидів на німецькому праві, міг вийти, заплативши панови чинш за всі роки волі, поклавши на своє місце иншого селянина або обробивши і засіявши своє поле. Селянин, що не сповнив сих умов, уважав ся втіклим, і кожний, хто его прийняв, мусів его вернути панови, заплативши окрім того кару. А коли так, то як-же пояснити постанову Висл. статута про право виходу одного або двох селян із кожного села, без волі пана? Значить, один або два селяне можуть будь коли покинути село, не сповнивши своїх обов'язків що до пана?

Нам бачить ся, що пояснене значіння сеї постанови є в однім варіанті его, надрукованім у Гельця ¹⁾; там ми читаємо: „*plures kmethones de una villa ad aliam recedere non possunt nisi a decem unus, praeter domini villae voluntatem*“. Коли ми нагадаємо, що одна з важних відмін осель на праві польським від осель на праві німецьким була в характері розложення повинностей, то-б то що селяне на праві польським платили спільно звістні дани, тим часом як кожний селянин, що сидів на праві німецьким, відбував означені повинности й платні за себе, то суть сеї постанови стане нам ясна — завдача її: забезпечити платну правоправність громади селян, що сиділи на польським праві. З поменченням числа членів громаді було все важче відбувати наложені на неї повинности — один і той самий розмір їх з відходом спільників розкладав ся на менше число членів. Аналогію до сеї постанови ми найдемо нижче і в оселях на руському праві, де так само право вільного виходу мав лиш один із кожної десятки.

Друге важне обмежене особистих прав селянина було в підсудности селянина домініяльній власті пана. По-верха тут іще нема обмеження прав, се тільки переміна судової компетенції, — держава відступає приватній особі свою судову компетенцію над селянином. Але в дійсности, факт сей мав величезне й плідне в наслідках значіння для особистого становища селянина.

¹⁾ Starodawne prawa polskiego pomniki I, p. Summa stat. Kaz. z tłumaczeniem ks. Swietosława.

Юрисдикції пана підлягали справи між его власними селянами, тай претенсії инчих осіб до его селян. Як би пан не схотів загодити скривдженого, остатвій міг переносити справу до загальних судів ¹⁾. Такий порядок був зразу навіть користний для селян, бо оборона інтересів свого селянина була й простим інтересом пана. З другого боку, до самого кінця XVI ст. селянин мав ще право позивати свого пана і міг у судї шукати оборони від его надужить. Таким чином, до кінця XV ст. польський селянин не був ще такою юридично безправною особою як у XVI ст. Юридичне закріплене селян починає ся від кінця XV ст. Від часу статутів Казимира аж до статута 1496 р. в законодатних памятках нема якихось особливо важних постанов, що спиняли би волю селян. Звістно, се не значить, аби в фактичному становищі селянина не настали ніякі переміни від середини XIV до кінця XV ст. Перед статутом 1496 р. без сумніву мусїли бути певні звичайні норми, юридично скріплені в сім статуті.

На становищу польського селянина у XV ст. безперечно мусїв відбити ся гарно факт набутя Червоної Руси. Доконечна потреба робучих рук заставляла шляхту Червоної Руси кликати на дуже лехких умовах робучу людність із Польщі. Своєю дорогою, побоюване лишити ся без робучих рук мусїло заставляти і польську шляхту, особливо найближчих до Червоної Руси польських земель, попускать в своїх домаганях від селян. Через те повинности польського селянина XIV ст. іще досить невидні; вони зводять ся на досить поміркований чинш (коло 1 гр. у рік) і невидну панщину (4 дни у рік) ²⁾.

Нові умови панської господарки у XV ст., що настали через можливість користної продажі хлїба, успішне заселене Червоної Руси, що спинило більшаюче переманюване польського селянина на волю — ось найважніші причини, що завели нові, важчі умови для становища польського селянина. Від кінця XV ст. юридичні права польських селян усе більше й більше вкорочують ся в трьох напрямках: 1) прикріплення їх до землі, 2) побільшеня скількості повинностей і особливо

¹⁾ Hube, Sądy i т. д. ст. 39.

²⁾ Hube, l. c. ст. 39.

панщини, 3) безумовної підлеглості доміняльній власті пана. Юридично процес закріпощення польського селянина вивершився у другій половині XVI ст., хоч фактично він вивершився аж під кінець XVII ст. ¹⁾.

Нижчі класи людности Червоної Русі подибують ся в актах під найріжнороднішими назвами. Одні с тих назв показують правне становище сего чи того відділу людности, другі її економічне становище, треті характер відбуваних повинностей.

Що до права то нижчі класи ділять ся властиво на два відділи — невільних і вільних (*illiberi, liberi*).

До невільних належать і повні невільники (*servi*), і цілий ряд осіб незалежного стану, що не мали повного права орудувати своєю особою. До таких належать калани (*kalanny, kalannik, caleny, calennik*), ординці і сотні.

Вільні класи нижчої верстви подибують ся в актах головно під іменем *homines, kmethones* ²⁾.

Вільні (*liberi*) селяне, що мали право виходу (похожі, *zarochodzący*), що до способу відбування повинностей ділять ся на данників (*homines tributarii*) і людей служебних, що робили в користь властників землі сяку чи таку службу (*serviles, servitores, służebny*) ³⁾.

Що до економічного становища селяне ділять ся на *possessionati (osiadły, obsessi, locati)* та *impossessionati (inquilinus, subses, podsadek)*. Перші, як до кількості землі, що була в їх володінку (або користуванку), мають назви — *arealis, curialis, curista, dwornik, podworzyeczny, de area, in curia sedens, de media area (de quartale agri; kmetho qui habet aratrum)*.

¹⁾ Bobrzyński, Karta z dziejów ludu wiejskiego w Polsce, ст. 175. Економічне становище польського селянина в давній Польщі жде ще свого дослідника.

²⁾ Подибуємо раз назву смерд, але вже яко лайку. (A. gr. XIV, ст. 15. „*ipsum infamavit, dicens ipsum gauconem, alias smardze; ib. ст. 106 N. Nic. de Grzonda inculpavit nob. Petrum Zolthansky, quomodo appellaret eum minimum, alias smard.* Раз подибуємо назву ратай (A. gr. XII, ст. 9. „*Decem boves violenter una cum aratro et homine circa aratrum esistenti, alias ratajem et duobus famulis pellentibus aratrum . . . in curiam incipavit*“). Дуже часто загальна назва — *incola, colonus*.

³⁾ Що до рода занять — конюші (*agazones*), сокольничі, загородники, *melendinator, propinator (жоршмар), бортник*.

Двораки подибують ся під назвами familia, servitores, servi, челядь ¹⁾).

Дослід правного та економічного становища селянської людности Червоної Руси почнемо від класи рабів і невільних.

Походжене давнього невільництва скрізь одно й то само: полон, продаж, рід і різні залежні становища ведуть до невільництва. А про те становище невільника у різних народів і в різний час дуже не однакове. Не тільки в фактичнім, але і в юридичному становищу ми найдемо чимало відмін, порівнюючи невільництво у різних народів. Розуміє ся, що в одного й того самого народа в різні періоди його історії інституція невільництва мусіла зміняти ся разом з усіми порядками суспільного життя. У теперішніх цивілізованих народів юридичне невільництво щезло, закон уже не знає невільника, не вважає чоловіка річю, котрою може орудувати пан без контролю, як сам захоче. Але невільництво і тепер не щезло, воно тільки перемінило своє лице — чоловік привязаний тепер не до особи, не до землі, а до обов'язку; закон не питає, хто і що привязало чоловіка до обов'язку, але дивить ся на остатній як на пана, а на зв'язаного ним як на раба. Звістно, de jure в становищу зв'язаного обов'язком і невільника велика різниця — привязане до обов'язку веде в лихій разі лише до обмеження прав, хоть би іноді й дуже важного, а неволя — до повної втрати всіх особистих прав. Але de facto становище залежного економічно не раз гірше від становища давнього невільника, бо доводить чоловіка до безвихідної моральної неволі. Та порівняне давнього невільництва до нового не входить в нашу завдачу і завело би нас надто далеко.

Але і в минувшині у різних народів, що стояли на однакових ступнях культурного розвитку, в епоху повного панування невільництва, котре признає і боронить закон, ми бачимо чимало інтересних відтінків, а іноді й досить важних рисів у відносному становищу невільника. Національний характер, перевага якогось одного жерела походження невільництва, економічні умови країни, певні культурні течії — все те відби-

¹⁾ Sedentes in camera XIV, 209, може aediles і дворники (domus... in qua sedit aedilis suus, alias dwornyk, A. gr. XV, ст. 123).

вало ся і на становищу невільника не тільки фактично, але й юридично.

„Раб — чоловік не вільний, він не належить собі, він не суб'єкт, а об'єкт. Але виходячи з думки, що невільник є власність, предки наші не могли-ж не бачити, що є різниця межі власністю-чоловіком і всякою инчою власністю... Невільник є власність, але з декотрими відступами від сего принципу в подробицях“¹⁾.

Другий з наших кращих знавців права, іде ще далі, завважуючи, що становище невільництва то тільки найбільше обмежене прав, але не дорештне збавлене їх; невільники мають деякі права, через те шановний автор і приклав відділ про невільників не до науки про річі (об'єкти), а до науки про суб'єкти²⁾.

І ся і та думка мають за собою однаково важкі підстави — то два супротилежні моменти невільництва. На перших ступнях цивілізації, при панованю самого звичаєвого права, невільник справді тільки власність пана, об'єкт єго прав. Так було скрізь, так було певно й у нас³⁾.

Із розвитком просвіти, з проявою в нашому житю різних культурних основ, межі котрими перше місце треба дати християнству, і становище невільника мало-по-малу зміняє ся. Він усе більше й більше втрачає характер без'умовної власности, об'єкта, і все більше, скажемо так, суб'єктивує ся. Як усюди, так і в юридичному становищу невільника, практика іде далеко попереду закона. Тоді як закон іще довго стоїть на боці старих понять, признає невільника за річ і бере тільки інте-

¹⁾ Сергієвич, Русск. юрид. древн. 97.

²⁾ Влад. Будапов, Обз. ист. русск. пр. 329.

³⁾ Найголовніші праці по історії невільництва на Руси:

Б. Н. Чичерін, Несвободныя состоянія въ древней Руси (Опыты по ист. русск. права); В. О. Ключевский, Подушная подать и отмена холопства въ Россіи (Русск. Мысль 1886, кн. V, VII, IX); єго-ж, Происхождение крѣпостного права, іб. 1885, кн. VIII і X; М. Ф. Владімірскій-Будапов, Обзоръ історіи русскаго права, вид. 2-е, Київ 1888 р., ст. 329 — 343; В. І. Сергієвич, Русскія Юридическія древности. 1890, ст. 94—160; І. В. Лучицький, Рабство и русскіе рабы во Флоренціи въ XIV и XV в. К. Унив. Изв. 1885 р. н-ри 11—12; єго-ж, Русскіе рабы и рабство въ Руссилѣонѣ въ XIV и XV в., іб. 1886, нр. 11.

Ми не думаємо досліджувати тут історію давнього руського невільництва; ми обмежимо ся тільки коротким викладом декотрих, найбільше, на

реси пана-власника, сам власник, під впливом різних культурних і моральних течій, починає розчовпувати свої права й попускати чоловікови-річи, віддаючи єму, хоть і дуже помалу, декотрі права. Практика життя починає заходити в закондатність, узаконяючи декотрі зо звичаєвих прав невільника. Ще далі сама держава задля власних, зрештою чисто фіскальних, цілей, що не була прихильна розширенню повного невільництва, починає спиняти різні жерела невільництва, і остатнє вимирає натуральною смертю. Цікавий факт, на котрий вказували вже не раз наші дослідники руського права, що у нас не було ніякого законодатного акта касуючого інституцію невільництва. Культурні течії, що полекшили в практиці лютість невільництва спільно з поступенним скасованем жерел самої інституції та взаконенем різних прав колись зовсім безправного чоловіка-річи цілком змінили суть сеї інституції. Рівночасно зменченє прав ничих клас суспільности звалило ті різкі межі, що відділяли колись невільника не тільки від вільного, але й від залежного на час суб'єкта, і невільництво нарешті зійляло ся з селянством, що з свого боку втратило більшу частину своїх прав, — старе холопство, зійлявши ся з селянством, отроїло єго своїм безправем.

Ось в коротких рисах схема історії нашого невільництва.

Тоді як у Польщі невільництво перестало вже існувати *de jure*, в Галицькій Русі, ще довго після заведеня польського права воно жило далі і коли закон не признавав то терпів єго, а проте значно обмежив і полекшив сю давню інституцію. Як побачимо із примірів судової практики, правительство зма-

нашу думку, підпертих висновків різних дослідників у сій справі. Але не можемо не вказати на дві, по нашому, значні хиби в методі декотрих дослідників давнього руського невільництва (хиби сї відбивають ся дуже часто на досліді инчих боків давнього руського побуту ріжними вченими):

1) не беруть на увагу місцеві особливости окремих давніх руських земель.

2) інституції не розглядають досить остро в її історичному розвитку і в звязку с переїнами в загальних порядках життя; а тим часом загальні порядки місцевих особливостей, характер занять людности і т. п. мусили безперечно відбити ся і на становищу невільника в окремих землях; на се зберігли ся натяки в ріжних пам'ятках.

гало перемінити існувавше ще тут невільницьке становище кріпацької залежності й означувало способи скасування сеї залежності.

В галицьких актах ми находимо скілька термінів на означенє невільницького становища: *servus, illiber (familia illibera = невільна челядь), kalanny*.

Термін *servus* може збити с толку дослідника, бо він прикладає ся до невільної й вільної (частіше) людности — в остатньому разі в змислі слуги¹⁾.

Термін *familia* так само не йде до відділів і вільних і невільних осіб (*familia libera, familia illibera*)²⁾.

Kalanny, kalanstwo то відміна невільного становища, хоть у звичайній мові, очевиднож, сеї термін уживав ся і в загальному змислі невільництва³⁾.

Акти XV ст. вказують нам іще скілька існуючих жерел невільництва. Оба ті жерела істнували і давніщими часами, але з ничим характером.

Явної продажі й купна невільників в межах польської держави не дозволяли, через те придбанє невільників купном могло відбувати ся тільки за межами властивої Польщі. А проте в Литві у XV ст. невільництво істнувало ще в значних розмірах⁴⁾. Там були доволі значні ринки для торгівлі невільниками, і продаж невільників відбувала ся явно з захоуванєм тих самих звичаїв, що і при всяких торгових злагодах

¹⁾ A. gr. XIII, ст. 398—9. *Nobiles servi, ib. ст. 434*. Продаж *servicii et obedientiae* над *nobiles servi. Servitores illiberi*. A. gr. II, пр. 58.

²⁾ *Nob. Georg. de Krosna... lucratus est (na D. Th. Buczacz) super venicionem violentem al. nagyasdu (наїзд) super octo nobilibus, qui eciam familiam ipsius liberam et illiberam disperserunt violenter*. A. gr. XIV, ст. 22.

³⁾ . . . *asserebat esse illiber et regius alias ordyniecz i kalanny*. *Acta Castr. Leop. 1470* (A. gr. XV, ст. 461) *illiber, vulg. kalanny, illiberi al. kallany, kallani al. illiberi*, A. gr. XII, пр. 871, 891, 328. Наведеної Любомирским цитати — *Jurscha dedit se ad ordam in kalanstwo*, ми не нашли у львівських актах.

⁴⁾ Холоп і раба в договорі Любарта с Казиміром: а за избѣга можемъ его добыти и выдати, аже его не можемъ добыти, можемъ его искати съ обоу сторону, аже побѣгнетъ Русинъ а любо Руска, или во Львовъ или холопчи, или роба, выдать его (Гомов., Пам. пр. 1).

при свідках і питю могорича. З одного акта ми дізнаємо ся, що подібний ринок був між инчим у Луцьку, і що торгівлею невольників там займали ся Жиди¹⁾.

Згаданий акт — цікава судова справа про парубка Яковця або Іванка, проданого і перепроданого в неволю. Справа ось яка: якийсь шляхтич Андрей de Sennow продав Вірменинови Іванови (provido Iwanis Armeno) парубка Янка (Jankowycz iuvenem, на инчих місцях він називає ся Jakowycz то-б то Яков) за дві копї. Але другий шляхтич, Петро Жолтанський, задержав того парубка, кажучи, що він син єго селянина Шимка і жінки єго Ганки (Hancze), котрого захопили разом із двома кіньми й тридцятьма козами Татаре, як нападали на на Русь. Андрей de Sennow твердить, що купив парубка в Луцьку від Жиди і продав єго за Русина (et eundem e contra pro Rutheno vendidit), на доказ чого вказує на могоричників (mercipotores), Гринька та Юшка (de districtu Premisliensi), свідків продажі. Але батько й мати парубка заявляють, що ім'я єму Іван, а не Яковець, і що він християнин, а не Русин (et est Christianus, non Ruthenus).

На жаль, в актах львівських нема кінця сеї цікавої справи; львівський староста, що розбирав сю справу, відложив її на суд короля і панів слідуєчого віча. Рішинець вищої інстанції нам не звістний.

Росказана справа дуже важна для історії невольництва в Галицькій Русі XV ст. Ми бачимо, що в XV ст. християнин, яким на думку Поляків був тільки католик, не міг бути проданий у неволю. Продавець оправдує ся тим, що вважав єго за Русина (за якого й купив). Але й сама продаж у неволю Русина відбуває ся уже потайно, без письменних актів, а тільки в присутности свідків (могоричників). Ми не знаємо рішення суду в сій справі, але з инчих судових справ можемо означити погляд закона на становище невольництва: закон не признає продажі вільного чоловіка у вічну неволю; закон признає тільки часове залежне становище, часову неволю, котра спиняла ся вгамованєм умови, що єго викликала. На доказ та-

¹⁾ A. gr. XIV, ст. 257 ad a. 1448.

кого погляду закона наведемо скільки судових рішннців в справах про проданих у неволю.

Галицький Жид Мардохей домагав ся через суд вернути ему втіклу від него невольну жінку, придбану купном (*et ipse eam emit*). Запитана на росправі жінка заявляє, що її ще маленькою куплено за копу; Жид каже, що купив її за шість кіп. Суд рішив, що підсудна мусить заплатити Жидови копу грошей, а коли Жид докаже сьвідками, що заплатив за неї більше, то підсудна мусить стілько-ж ему заплатити. Суд не договорює, але змісл рішннцю ясний — заплативши суму, за котру була продана, підсудна стає вільна.

На жаль, ся цікава справа виложена в актах надто коротко й неповно — ми не знаємо де була куплена підсудна і хто продав її в неволю ¹⁾.

І так із сеї справи виходить, що невольник визволяв ся, заплативши купну суму своєму панови. Можна було би думати, що визволенє виходить тут через те, що Жидам заборонено було мати невольників-християн, але ми вже бачили, що за християн мали тільки католиків. Ми не знаємо віри підсудної, але думаємо, що як би вона була католичка, то суд увільнив би її навіть без заплати купної ціни. Що Жиди володіли невольниками, на се є чимало фактів. В однім актї грубешівський Жид за довг 150 м. заставляє львівському старості усе своє майно, в тім числі десять куплених невольників ²⁾.

Що закон повставав проти поневоленя вільного чоловіка, доказує ось яка справа: генеральний староста Руси починає процес (очевидячки на жалобу скривдженої) проти шляхтича

¹⁾ Наводимо сей цікавий акт цілком: *Mardocheus Judeus de Halycz actor proposuit super feminam illiberam, quam coram iure adduxit, quia sibi fugit, et ipse eam emit. Et mulier per iudicium est interrogata, unde esset. Que dixit: parva fui, quando sum empta pro sexagena, Judeus dixit: domini, ego eam emi pro sex sexagenis et habeo super hoc homines. Domini decreverunt Judeo sexagenam pro ea, et si quid plus docebit litera de iudicio portata, quod homines ibidem existentes coram iudicio recognoscerent, quia plus daret pro ea, hoc sibi Judeo mulier solvere debet. A. gr. XIV, ст. 280.*

²⁾ *A. gr. XIV, ст. 245. Issaczko Sokolowicz Judeus Hrubeschowiensis... in hys debitis... obligavit omnia bona sua... (mobilia) et immobilia in Hrubeschow... domum, agrum et alias possessiones... (quas) ibi habet et eciam decem emptas illiberas personas...*

Станислава de Sczerperze, що продав вільну жінчину в неволю Жидови. Шляхтич оправдує ся тим, що не продавав процесницї в неволю, а лише заставив її (*invadiavit in pecuniis suis, quam sibi mulier predicta tenebitur*) за довг ¹⁾.

Як же помістити разом із такими змаганнями закона до обмеження неволї его явне істноване? ²⁾ З багатьох актів ми переконуємо ся, що контингент невільників у Галицькій Русі XV ст. дуже значний. Невільниками володіють приватні особи (в тім числі часто Жиди), ми бачимо цілу клясу невільників королівських, невільники записують ся в судові акти в загальному числі майна ріжних осіб, заставляють ся, продають ся вкупі з майном і окремо, в неволю запевненими в судї документами віддають вільні особи не тільки самих себе, але й свої жінки і діти. І все те робить ся в десятки років після заве-

¹⁾ Akta gr. XIV, ст. 34.

²⁾ Торговля невільниками відбувала ся і в самому Львові зовсім офіційно ще в XV ст. 1466 р. Казимір дав купцям Каффи грамоту на вільний і безмитний привіз усяких товарів окрім невільників (*homines obnoxii*), за котрих вони платили у Львові по фльорену від голови (*Wi. Łoziński, Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII w. Lwów, ст. 38, А. gr. VI, нр. 67*). А 1472 р. львівський міщанин Лука Лінднер записує до львівських магістратських книг квіт на те, що дістав 100 фл. угорських, позичених у него Італійцем із Беріамо Russeto та его товаришем Франциском de Paria на вдержане невільниць у Львові. По Зіморовичу, котрого цитує Зубрицький (*Kron. miasta Lwowa, ст. 220*), той Італіянець завів у Львові публичний дім і на те й постачив сюди невільниць. Але его за те судили й прогнали зі Львова. По Зубрицькому, дім, де був заведений Італійцем заклад, стояв довго порожній, поки громадська управа не продала его Жидови Нахманови (*domum ligneam, quondam meretricum lenociniis*), *ib. ст. 221*. Із привезених Руссетом невільниць дві жінчині були родом з Абхазії православної віри, православна була й дівчина мінгрельська; дві жінчині католички, окрім того в одній Абхазки була донька, а у католички *genere gethica* — син. По договору сих невільниць із генуезьким купцем Льомельїно (котрий відкупив невільниць від Руссета), що зберіг ся у львівських магістратських книгах, вони будуть вільні, відслуживши властникови 12 років у Іенуї за суму своєї вартости. Але коли втечуть у дорозі, то договір тратить силу. Донька Абхазки і син католички дістають повну волю. *Łoziński, l. c., ст. 38*. На жаль, автор не наводить сего цікавого договору в оригіналі. Очевидячки, й Вірмене були не від торгівлі невільниками, *ib. ст. 38*, пор. запис в *А. gr. XIV, ст. 121*. *Cristoforus italicus solvat n. Stanislao de Gora decem residuas marcas pro homine quem sibi vendidit*.

дня в Галицькій Русі польського права, в котрому *de jure* уже нема кляси невільників! Діло в тім, що, як ми вже вказували, заведене в Червоній Русі польського права мало зовсім инче значіне, як звичайно думають. Заведене польського права в Галицькій Русі значило тільки заведене тут адміністрації й судівництва на польський лад, бо до того часу судові та адміністративні порядки Червоної Русі значно ріжнилися від порядків властиво польських провінцій. Але польське право і після 1435 р. простиралося тут тільки на тих, хто йому підлягав, хто був *in jure Polonico*.

Не тільки в Червоній Русі, але й навіть у Польщі зовсім не була правилом засада — *cujus dominium ejus jus* ¹⁾. В маєтках шляхтичів, що мали *plenum jus militare polonicum*, були маси людности, що жили на німецькому праві. У Червоній Русі ріжнородність прав була ще далеко більша. На королівських, церковних, приватно-панських землях жила людність, що користувалася як найріжнороднішими правами: людність на праві німецьким, польським, волоським, руським. Жиди, Вірмене, Татари, навіть мало не Ятвяги мали своє *jus* і судилися по своїм юридичним звичаям.

Руське право, як ми знаємо, признавало існуванє невілництва, а що руське право зовсім не було скасоване у Червоній Русі з заведенєм тут польських порядків в адміністрації й судівництві, то невілництво лишилося тут іще на довго після 1435 р. ²⁾.

Ось чому невілництво в Червоній Русі існує не тільки через доживанє старої інституції, не скасованої законом, але й при помочи існуючих іще жерел сеї інституції. Контингент невільників поповняєся тут не тільки дорогою природного народження дітей від невільників-родичів, але й инчими дорогами: полоном, купном, поневоленєм за несповненє звістних обовязків.

¹⁾ Вживаємо тут слова *jus* в зміслі права, по котрому судилася людність, що підлягала домініяльній власті певної особи.

²⁾ Завважаємо ще, що в давній Польщі можна було записувати до судових книг усякі записи. Юридичну вартість записей розглядав суд тільки тоді, коли хто-небудь піднімав проти неї протест.

Простих вказівок на невільників із полонених, в актах мало, але ледви чи можна сумнівати ся, що і в XV ст. полоненими в значній степені поповняла ся кляса невільників ¹⁾. Через більше оживлені зносини з сусідніми країнами, обмін і викуп полонених мусів відбувати ся без порівняня частіще, ніж у передущий період. Але через те невільники ледви чинили у XV ст. такий значний процент, як у передущі столїтя.

Купували невільників, як ми бачили, за межами Галицької Руси. Але, як ми те-ж бачили, перепродаж невільників ішла і в межах Червоної Руси; торгували невільниками головно Жиди, Вірмене, Італїянці. Продавали ся невільники й окремо і вкупі з маєтками, заселеними невільниками.

Найчастішими случаями продажі в неволю виходить в актах самопродаж (кабала) або продаж і застав жінки та дітей.

Тут найхарактерніший случай записаний у галицьких судових книгах ²⁾.

Селянин Зен жалує ся на шляхтича Яна Кола, що той силою взяв его доньку Катерину, *que non erat illibera* (то-б то повернув її в невільницю). Кола відповідає, що не присвоїв собі силоміць доньки Зена, але що Зен, его селянин, навів на его дїм злодїїв, котрі обікрали дїм. Він яко *dominus*, дізнавши ся про его вину, судив Зена на своїм судї і присудив его на заплату 60 марок. Присуджений появил ся на его судї зі своєю донькою Катериною і просив прийати в заплату за сю вину свою доньку, при чім урізав їй ніс (*et ipse veniens ad jus cum filia dicta Katherina, perpetivit me in premissis sexaginta marcarum dicta filia, et isti ancille nasum cisit*). Кола просить суд накласти на позивача кару, бо він шукає его невільниці (*quia ipse proponit pro serva mea*) і десь сховав дївку (*et istam ancillam non habet penes se*). Але суд не зважив ся видати якогось рішнця і відложив справу до загального збору шляхтичів (*colloquium generale*). Таким чином в отсїм актї батько віддає в неволю за довг свою доньку. Але в сїм актї є ще подробиця одинока: сам батько кладе на свою доньку п'ятно неволї, урізує (або

¹⁾ Татар, мабуть із полонених, подибуємо в Червонїй Руси у XV ст. А. гр. XII, ст. 284—5.

Татарин nob. Strzezow.

²⁾ А. гр. XII, ст. 174.

карбує) їй віс. Ми знаємо, що на європейських ринках невільників п'ятували, надрізували їм лиця й носи¹⁾, але п'ятоване невільників, та ще батьком невільника — факт, на скільки знаю, одинокий на Русі.

В другому разі довжник сам записує до судових книг запись, по котрій віддає кредиторovi в разі несповнення свого обов'язку не тільки свій дім, але й жінку і доньки, котрі позичальник може продати й заставити *tanquam jure adquisitas*²⁾.

В одному разі слуга обов'язався сповнити шляхтичеві воєнну повинність; в разі несповнення сего обов'язку шляхтич може держати его в неволі по руському праву (*et Czuran ipsum tenebit in jure Ruthenico, velut servum*³⁾).

До невільних належить кляса коланних, коланників⁴⁾. Подибують ся коланні і в Червоній Русі, і в ріжних країнах Литовської держави⁵⁾. Що коланні кляса невільна,

¹⁾ 1366 р. якийсь Нікольо де Баньолі привів перед нотаря невільницю, родом із Константинополя „*medie stature, pelle bianca cum neo super naso et aliis duobus parvis super mela gotae dextrae et alio super cilio sinistro, et alio prope oculum sinistrum*“. Друга невільниця Маргарита була *pellis ulivigne, cum margine magno in testa apud cilium sinistrum, margine in gena sinistra prope nasum, nasu rincagnato, aurichulis olim foratis, hodie reclusis, resaldatis...* Луцицький, Рабство и русские рабы во Флоренции в XIV и XV в. Київськ. Унив. Изв. 1885 р., нр. 11, ст. 387.

²⁾ Akta gr. XIV, ст. 459.

³⁾ А. гт. XIV, ст. 118.

⁴⁾ Так у руських актах; у латинських — *kalanny, kalannik, calanny, kalennik*.

⁵⁾ У Червоній Русі в землях Галицькій і Львівській. В Литовській Русі в землях Київській, Волинській, в Барському старостві. Так у люстрації Київської землі XV ст. находимо їх по селах на Русі (Архивъ Юго-Зап. Россіи ч. VII, т. II, ст. 1: село Цветковъ а въ томъ селѣ отамонъ, а два человекъ, одинъ слуга, а другой коланъный). Акты Зап. Россіи I, нр. 98: подъ монастыремъ быти ему, какъ и инши живутъ подъ монастыремъ, а прочъ ему не пойти отъ монастыря а коли прочъ поидеть, тогда маеть сго искати, какъ котораго коланного, хто будетъ монастырь тотъ держати"... Лит. Метр. кн. Зап. V, л. 111 (виписки подав нам з ласки своєї М. К. Любавський), вироку короля Александра пану Войтѣху Яновичу на двір Костевський, названий Межирѣчь (12 червня 1502), котрим Войтѣху признає ся сей двір „зъ боярскими землями и зъ селы, и зъ служебными людьми и съ коланными то есть тяглыми и, и зъ ихъ землями и зъ данники, и зъ данными грошовыми и медовыми“.

Арх. Юго-Зап. Рос. ч. VII, т. II, ст. 222, *Sluszkowie kolanni, als zuhozale ludzi obraczaia na poslugi potoczne, ktorzi polachowsczizni, ani inszich prerogatiw nie dawaia, tilko podimnego po gr. dwa.*

ясно з предиката *illiber*, що все стоїть коло назви *calanny* ¹⁾. Але становище коланства не є невільницьке становище. Коланний лиш особа обмежена в правах, але зовсім не збавлена їх. Головне обмеження особистих прав коланного — брак права на вихід.

Коланний прив'язаний до землі і не має *jus reclinacionis*. В більшості актів, де згадують ся коланні, діло йде звичайно про спори через їх *reclinatio*. В разі доказу належності селянина, що вийшов з якого-небудь села, до відділу коланних, его доконче вертають на его давнє місце, яко такого, що не має права виходу ²⁾. Що становище коланства не є невільницьке становище, доказує ся тим, що свідощтва коланних приймали ся в суді: в суперечках про належність якоїсь особи до відділу коланних, справа рішає ся свідощтвом самих коланних під присягою, *quod dictus homo est calanny* ³⁾.

Коланні, як бачить ся, могли мати маєток, робити декотрі горожанські злагоди та процесувати ся в справах маєтко-

¹⁾ *Illiber*, vulg. *calanny*, A. gr. XII, ст. 88, *calanny*. al. *illiber*, XVI, ст. 91. Любомірський (*Rolnicza ludność w Polsce*) наводить місце із львівських судових книг: *Jurscha dedit se ad ordam in kalanstwo* — але місця сего ми в львівських книгах не нашли.

²⁾ A. gr. XII, ст. 276. *Judex cum dominis in iudicio sedentibus habet interrogare mf. d. Andream Pol. Leop. pro hominibus calanne, quia una pars, vct. gs. P. de Czeszibyesy edocuit homine extraneo, al. opczim, qui ibi nulla culpa est hominibus data circa reclinacionem dictis Nyestor Callannyk, Chodor et Hryn, et alia pars adversa dixit: N. Paulus Petrilowsky procurator n. Petri officialis Halic. volo edocere vathamano et homine extraneo et eciam hominibus vicinis al. opczimi, quia predicti homines sunt illiberi, al. callanny ib. ст. 88. N. P. Sfstelniczky remansit penes Margaretham viduam una cum ancillis tribus contra rev. in Christo patrem dom. Archiep. Leop., qui idem rev—us debet mittere excepto filio racione quod Henricus, procurator ejusdem rev—i dixit, quod est illiber, vulg. calanny, et idem vidua debet dare mediam sexagenam reclinacionem, et super hiis dedit Petrus memoriale racione quod ibi vadit post virum; пор. увагу 5 на передущій сторони.*

³⁾ A. gr. XII, ст. 152. *Do Joh. Cap. Trebowliensis in quatuor septimanis hic in Halicz vathamano et duos homines calanich habet adversus dom. Jaconem, qui iurare habent adversus ipsum ita, quod Olesko est homo calan ni, et si et (імовірно — non) haberet duos calannich, extunc duos bonos viros. пор. ib. ст. 205. Також свідощтво 6 коланних. A. gr. XV, ст. 461. Подібне й свідощтво ординців і коланних сел Солонки та Журавки (ib.).*

вих через уповновачених¹⁾. У XV ст., як бачить ся, кляса коланних поповняла ся не тільки народженням від коланних родичів, але й вступленем у відділ коланних людей вільних²⁾. Бодай ми подибуємо факти, що в одній і тій самій сім'ї лиш один член коланний, а решта вільні і мають право виходу³⁾. Ми подибуємо навіть пригоди, коли вільні люде признають себе добровільно коланними, не вважаючи на противне свідощтво инчих коланних⁴⁾. Може декотрі прикмети в становищу коланних робили стан коланства не тільки не противним вільному селянству, але подекуди навіть завидним: коланні, очевидячки, сповняли тільки певні повенности, не платячи ніяких инчих податків⁵⁾.

¹⁾ Виводимо се з ось яких актів. А. гр. XV, ст. 125: *pendet terminus inter labor. Nyelepko hominem Regium illiberum actorem et nob. dom. Elizabeth Zmygrocaska ad quatuor sept.*

Ib. ст. 127. Gsa dom. Elizabeth de Zmygrod recognovit, quia homini Regio illibero... Myklaschow... debet sibi tenebatur in valore dimidiæ alterius marce in duabus septimanis. Si non solveret, extunc ds. vicecap. potens erit ipsam Elizabeth pignorare in bonis suis in Zmygrod, recepto Ministeriali in dimidia altera marca (акт попований). У сих актах просто не каже ся про коланних, а лише про невільних, але ми зважуємо ся прикласти наведені осьде відомости до коланних на тій підставі, що *illiberi* і коланні, як ми бачили, часто вживають ся в актах, яко терміни рівнозначні. Окрім того другий відділ невільних людей, ординці (про них буде сказано нижче), становище котрих дуже близьке до становища коланних, мав, як побачимо, право орудувати маєтком (рухоми).

²⁾ Що таким способом поповняла ся і кляса ординців, побачимо нижче.

³⁾ Див. на передущій ст. прим. 2.

⁴⁾ А. гр. XV, ст. 460. *Gs. Paschko de Jur... citatas per regiam Majestatem ad statuendum hominem nomine Michalo ex suggestione quorundam hominum asserebat esse illiber et regius, alias ordyniecz i kalanny, homines vero ordynczowie et calanny de Slonka cum Thywno de ibidem coram iudicio comparentes recognoverunt, quia prefatus Michalko non est ordyniecz nec colanny, neque de genere ipsorum est, sed est homo liber cum genere suo ab eterno evo; racione quorum quidem hominum recognicionis ipsum Michalo cum suis posteris liberum fore decrevimus et adjudicavimus temporibus perpetuis.*

⁵⁾ А. гр. XII. ст. 91. *Quemadmodum Mathias cum procuratorio Johannis Cole adinterrogatus est contra Petrum Godowsky pro Ihnath de Bolschow, qui Petrus stans peciit sibi dari ad magn. dom. Palal. Leop. deducendo, quia ista villa cuique solvit soluciones aliquas nec contributiones, et sunt homines vulgariter Kalanny alias illiberos (sic) et hoc est notum domino Johanni Capiteano Trebowliensi, quod dedimus.*

Коланних ми находимо виключно у королівських та церковних землях Галицької Русі (церковні коланні — мабуть даровані церкві разом із землею)¹⁾.

На підставі наведених фактів ми можемо сказати таке про становище коланних: се невільня класа служебних людей; за службу свою вони, очевидно, користують ся кусником землі, с котрого окрім служби не поносять ніяких інших повинностей²⁾. Головне обмежене їх волі — брак права виходу; коланні привязані до землі (служби).

Яке походжене назви коланних і самої сеї класи невільних людей? Ледви чи можна звязати назву коланні зі словом *colonus*. Хоть становище коланних і відповідає залежному становищу римських колонів, але взяти назву коланний за поповане *colonus* я не вважаю можливим через те, що в Польщі XIV—XV ст. (а до нас назва *colonus* могла зайти тільки через Польщу) дуже часто в актах назва *colonus* зовсім не звязана зо спеціальним значінням римського колонату, — назва *coloni* в латинських актах Польщі вживає ся усе в найзагальнішому значінню поселенців.

Дорогу до рішення справи про походжене слова коланний вказали нам два наші шановні лінгвісти, О. Є. Корш і Н. І. Веселовский. Проф. Корш думає, що по пояснене слова коланний треба обернути ся до тюркських наречій і вказує нам на можливість вивести термін коланний від слова *колан*, *ко-*

¹⁾ Пор. Акта гр. II, нр. 58. Король дарує львівській капітулі село Вербяз (Wirzbianz) Льв. землі *cum servitoribus nostris illiberis ibidem morantibus*.

²⁾ На служебний характер повинностей вказує отсе місце А. гр. XII, ст. 90. *Mathias cum procuratoris Cole proposuit contra nobilem Petrum de Godow pro Damyan et Holeschko homines de Bolschow. Stans idem Godow dixit: dum isti sunt homines regales vulgariter szokolniczy perpetuales, et ideo ipsos mittere non presumo.*

Тут люде, про котрих говорить ся, не названі коланними, але з инчих актів ми знаємо, що село Bolschow — королівські добра, що належать до Галицького староства (ib. ст. 160) і заселено коланними (ib. ст. 91, див. вище, прим. 5). Коланних находимо і в инчих королівських селах, напр. Солонці та Журавці (А. гр. XV, 460—61) В Червопоруських актах коланні подибують ся в отсих селах: у Галицькій землі в с. Большові, Калужа (XII, ст. 205), Хростків (Хростовиці? ib. ст. 156 і 236), Львівській — у Солонці та Журавці. Всі ці села — королівські.

трим у книгах законних виданих А. С. Павловим, переводить ся грецьке *μάστιξ* — ремінь, кнут (або удар кнута), (в турецько-татарському колан значить пояс, попруга) ¹⁾.

Проф. Н. І. Веселовский, що дуже радо обізвав ся на нашу просьбу подати свою думку про походжене назви коланний, подав нам ось які кон'ектури: „чи не простіще буде слово коланний, коли вже шукати єму поясненя в татарській мові, виводити просто від слова кул = раб? С татарськими іменами Европейці не церемонили ся, переробляли їх по своєму. Та тут могла би бути одна перепона: прикметника від кул у Татар і Турків нема. „Невільницька справа“ передає ся — „справа невільника“, то б то іменник у другому падежі, а то буде кулнин. Чи не могло се збити с толку?“

„Окрім слова кул у європейських Турків уживає ся ще инче слово, може ще пригідніше тут — кòле. Так називали ся ті невільники, що користували ся декотрими привілями й правами. Так вони, після певного речинця, обов'язково ставали вільними і могли мати невільників“.

¹⁾ §. 63, ст. 56. Аще нѣци в житницѣ обрѣтоутся крадоуще жито, бьени боудуть сто калановъ, а жито заплачатъ, ib. §. 75, ст. 60. Аще кто пожнетъ свою долю, ближнихъ же его доль не пожатыхъ сущихъ и вженетъ свою животиноу и пакость нѣкую оучинитъ ближнимъ, бьенъ боудеть калановъ третцатъ и потеряное заплачатъ...

На слово колан звернув увагу й академік Ягіч у рецензії на видані А. С. Павловим книги законні (Archiv für slav. Philol. IX Bd., ст. 154): im §. 63, 75, — каже він, — kommt ein beachtenswerter Ausdruck каланъ, in der Bedeutung Hieb, Peitschenhieb (*μάστιξ*) vor. Prof. Wesselofsky meint, man müsste darunter das türkische Wort golân (Sattelriemen) verstehen, welches im serbischen als kolan wohl bekannt ist; er vergleicht das franz. sangle (cingula) mit der Bedeutung des verbum sangler = appliquer avec force un coup. Ist die Zusammenstellung richtig, — додає шановний учений, — so würde die Form каланъ (gegenüber dem serbischen und türkischen kolan) für die süd-grossrussische Aussprache des unbetonten o = a sprechen, aber auch das Vorkommen des Ausdruckes in dem Texte auf eine Provenienz ein neues Licht werfen.

За можливістю походженя назви коланний від колан (завважаємо, що в руських аятах читаємо все коланний, в латинських calanny) промовляла би й аналогія з назвою колодники = полонені (забиті в колоди). І. Л. — У Косові, на галицькім Покутськім Підгір'ю і доси вживаю ся народом слова: калб'ник, каланница = „бідний зарібник, зарібница, що робит тай нема нічо; каланница гірка та студена“. (Увага перекладачів).

Що до можливості походження назви коланних від колан тойже шановний учений пише нам таке: „може таке зближене й можливо, тільки треба тямити, що колан має спеціальне значінє по пруги й ременя коло сідла, ледви чи пригідного до звязуваня полонених, на се треба аркана (вузевки з волосіни), а ремінь, що вживав ся в суспільному житю і в османських Турків, і у середніх Азіятів, називав ся кайш“.

В остатнім листі до нас тойже шановний учений подає ще імовірніше поясненє назви коланний: „У Татар був податок колан. Коланом називав ся подушний податок, чинш, що займав одно з перших місць у податковій системі Татар. На жаль, подробиць про него нема (хто був обовязаний его платити, як его стягали). В такім разі коланний значило би по просту чиншовий, податний, тяглий, а відси illiber, хоть би в розуміню невільний від податків¹⁾ (бодай зразу, а потому в тіснішому розуміню). Се тим імовірніше, що був у нас инчий термін — тархан — вільний від податків, а грамоти на таку полєкшу називали ся тарханними“.

Яким чином перейшла до нас отся татарська назва?

Обертаючи ся до літописи, находимо в ній ось які факти: Татари, піддавши собі Русь, як відомо, обмежали ся збиранєм із неї дани. Але — близько своїх кочовищ вони оселяли полонених або лишали місцеву людність, обовязану обробляти на них землю. До таких „людей татарських“ належали Болохівці, котрих Татари лишили, „да имъ орють пшеницю и просо“²⁾, належав і цілий ряд місточок по Тетереву та Півд. Бугу — Городецькь, Сѣмочь³⁾. Отсі люде татарські і могли називати

¹⁾ Пор. вище, ст. 95, прим. 5, де коланний поясняє ся словом тяглий.

²⁾ Іп. 526. Як відомо, доси не повело ся сконстатувати докладно, де лежали Болохівські міста, див. праці Н. П. Дашкевича, Болоховская земля и ея значеніє въ русской исторіи (Труды III Археол. съѣзда. Київ, 1878 р.); Н. В. Молчановський, Очеркъ извѣстій о Подольской землѣ до 1434 р. Київ, 1885 р. Відповідь Н. П. Дашкевича Н. В. Молчановському (Новѣйшіє домысли о Болоховѣ и Болоховцахъ. Київськ. Унив. Изв. 1884 р., IV). М. Сергієнко, Громадський рух на Україні-Руси у XIII в. (Зап. Тов. ім. Шевченка, т. I, Львів, 1892 р.).

³⁾ Іп. 555. „Данило воздвиже рать противу Татаромъ. Сгадавъ с братомъ и со сыномъ, посла Деонисия Павловича, вѣя Межибожье, потомъ же воевахуть люде Данилови же и Василякови Болоховъ, а Лвови Побожье и люди

ся коланними, а назва ся удержала ся за ними і після того як Червону Русь захопила Польща ¹⁾).

До невільних належить і кляса ординців.

Ординців ми находимо тільки в Галицькій та Львівській землях. У Львівській землі ми подибуємо їх у с. Солонці та Журавці (що, очевидно, й заселені самими ними), в с. Германові й декотрих инчих селах. У Галицькій землі в с. Хохоневі.

Татарськыя. Веснѣ же бывши, посла сына своего Шварна на Городок и на Съмоць, и на вси городы, и взя Городокъ и Съмоць и всѣ городы, свѣдѣния за Татары, Городескъ и по Тетереви до Жедечева“ (Про раніші оселі по Тетереву див. Іп. 286—7).

¹⁾ В історичній літературі ми подибаємо тільки дві думці про коланних. Проф. М. Ф. Владімирський-Буданов (Населеніє юго-западной Россіи отъ половины XV в. до Любл. уни. Київ, 1891 р., ст. 156) дає таку характеристику коланних: „до вільних можна взяти т. н. убогих, або коланних, відділ, що фігурує в багатьох селах, особливо Барського староства. Після сповнення повинностей і заплати податків вони зовсім рівні вільготним, то-б то платять тільки подимне та пушкарівщину на замок; ріжниця лише в тім, що їх становище означує ся станом, а не речинцевими роками пільги. Із сих бідних рекрутувала ся і кляса служків ремісницьких, для замків“. Характеристика М. Ф. побудована на актах переважно XVI ст. (у виданих шановним ученим актах, Арх. юго-зап. Россіи, ч. VII, т. II лише в одній частині, ілюстрації Київської землі, подибують ся коланні у XV ст.). коли значіне назви коланні вже заtratило ся. Ми бачили, що ще в XV ст. термін коланний рівний термінові *illiber*, невільному привязаному до землі. Але у XVI ст. уся людність уже привязана до землі, втратила право виходу, через що спеціальна назва для привязаних до землі XV ст. у XVI ст. втратила своє *raison d'être*. Завважаємо й де яку недокладність у словах М. Ф. — термін коланний у виданих ним актах подибує ся відносно рідко, і в ілюстрації Барського староства коланні згадують ся всего раз (*sluszkowie kolanni, als zubozone ludzi*, ст. 222), в усіх місцях сеї ілюстрації до бідних не прикладає ся термін коланні. Ось чому ми не можемо згодити ся з шановним ученим на те, що терміни коланні й убогі рівнозначні. Убогими и називали ся селяне, що не були в стані, через свій сумний маєтковий стан, старість, або що инче, сповняти однакових з инчими повинностей, див. напр. ст. 254: *Ubodzi, khorzi mali pozithek czynia bo thilko puskarowsczizni placza po gr. 2, a podimnego po gr. 2, Danczicha, popadia, Ohrinka wdowa, Marczin, Jakobiecz sthary, або ib. ст. 243: Subozeli. Czi nizei napissani, iz zubo-zeli, tedi na then czasz wieczei podatku nie dawaia, tilko podimne, puskarowsczizne dawaia* (один служить конем, один товар, один пастух). Пор. *ib. ст. 223.*

Нас особливо заінтересувала людність названих сел через те, що порядки їх, очевидячки, мусіли визначати ся цікавим прикметами; на се вказує вже дуже характерне означенє сих сел — людність їх чинить Орду.

Нижче ми зберемо доховані відомости про порядки тих сел, — відомости ті кидають деяке сьвітло на питанє про походженє загадкової кляси — ординців. Поки що зведемо до купи небогаті сьвідоцтва про юридичне становище ординців.

До епитета „ординець“ часто додають инчий — homo regius, servus regalis, servitor regalis¹⁾. Ординці виходять перед

Инакше думає проф. Бальцер (Kwart. Hist. 1888, nr. 1, st. 112); він догадує ся, і не зовсім удатно, ось як: „Z organizacją wsi na prawie ruskiem zostaje w związku stan kmieci niewolnych czyli kalannych... a może nawet wolno by się posunąć dalej i powiedzieć, że ci colanni, to są właśnie mieszkańcy tych wsi na prawie ruskiem (?). Za tem przypuszczeniem zdaje się przemawiać sama nazwa tych kmieci, która podobnoś jest pochodzenia ruskiego (?), a tem samem wskazuje na związek z instytucjami ruskiemi“. Із тексту нашого видно, в чім ми не годимо ся з шановним знавцем давнього польського права.

До становища коланних найближча кляса, звісна в Литві під іменем коймінців. Назву коймінці можна виводити від лит. *kaimas*, село, двір, *kaimynas* — сусід — на можливість такого походженя вказав нам з ласки своєї проф. Ф. Ф. Фортунатов; слушність такого виводу потверджує ся з акта, надрукованого в Акт. Южн. и Зап. Росс. I, nr. 22; тут згадують ся люде сусіди, котрих Витовт давав Крупосу. Із дальшого акта (nr. 22, Ш) ми бачимо, що ті сусіди, подаровані Витовтом Крупосу у дворъ, названі в акті *искупивъ*, повідували ся, і властник оселив їх за двором, „а тые будучи въ нихъ и порожали ся;“ суд видає Круповичам сих *искупивъ*, „бо они ихъ *извѣчные не отхожие*“. Коймінці люде, що мають спадковий маєток, живуть у своїх хатах, відбувають тяглу службу, не платять ніяких инчих повинностей. (Акты Вил. Арх. ком. т. 17, ст. 100 — 1, Археогр. Сборн. I, nr. 23; М. А. Владимірский-Буданов, Крестьянское землевладѣніе въ зап. Россіи до половины XVI в. Київ 1892 р. ст. 22—31). Коймінці продають ся, яко люде невольні, але невольники діставали волю (виробляли ся), відробивши заплачені за них гроші; коймінці продають ся на вічність. Цікаво, що члени одной й тої самої сім'ї (Акты Вил. ком. 17, ст. 101) продають ся — одні яко невольниками, другі яко коймінці. (Параграфи статутів про невольництво в Лит. державі, див. у Ф. І. Леонтовича, Крестьяне юго-зап. Россіи по Литовскому праву XV—XVI ст. Київск. Унив. Изв. 1863, nr. 10, ст. 12; І. П. Новицький, Арх. юго-зап. Россіи ч. VI, ст. I, ст. 47).

¹⁾ Meleschko homo de Brathkowicz recognovit coram d. P. Odrov. Pal. et Cap. Leop. quia ex avis et protavis est ordyniecz regalis et e contra dat se sub D. Regem ad Vyelikye Polye. A gr. XIV, ст. 256.

нами все особами, залежними від короля і поселеними в королівських добрах. В разі якихось суперечок ізза ординців, яко позивачі й підсудні, все виступають королівські урядники, котрі доказають, що ординці належать до короля.

Коли иноді ми й бачимо ординців у не королівських добрах, та все виразно каже ся, що ординці подаровані властникови королем¹⁾.

Зване ординця спадкове і переходить з батька на сина²⁾; але, очевидячки селяне могли записати ся до ординців, даге se ad ordam і стати veri ordinczi, приймаючи на себе всі обовязки остатніх³⁾. Становище ординця залежне й обмежене в правах. Головне обмежене, очевидячки — в привязаню до місця. Ординець привязаний до Орди і мусить в ній жити вічно.

Ординці не мають права виходу (jus reclinationis). Ось чому в частих суперечках про виходи селян доказ належності до ординців рівний доказови браку права на вихід⁴⁾.

Атаман Хростовицький мусить присягнути, що люде Кундея, Кузьма й Павел sunt servi regales ex eviternis temporibus et ordynczy. Але тут бачимо, що servi regales і ординці не одно й то само — атаман присягнув, що вказані люде servi regales, але не присягнув, що вони ординці. А. гр. XII, ст. 156. Термін servus очевидячки ширший від епітега ординців.

¹⁾ Гал. архиепископ не пускає Івана й Кузьму de Chochoniow in tempore reclinatos, кажучи, що вони ordynczy per Dom. Regem dati ad ecclesiam et super hoc D. Arch. habet literam R. Maj. A. гр. XII, ст. 188.

²⁾ Див. пр. I. Nob. Vinc. al. Chotlovski approbavit sufficienti testimonio super labor. Michaellem et super filium ipsius Chonyecz de Podworcze quia sunt ordynczy ex radice et Ds. Pal. cum dominis protunc in iudicio existentibus ipsum domino Chotlowsky adjudicavit et ipsos remanendo in Orda secundum ipsius approbationem. A. гр. XIV, ст. 508.

³⁾ Dom. Stan reclinavit (hominem Luczka) in Ordam ad Szlunkam juxta consuetudinem. A. гр. XIV, ст. 371. Arthym et Nyester. sunt acclinati sub regem in Ordam, ib. ст. 146 Deschko kmetho... qui se dedit ad ordam de Hermanow; ib. ст. 352.

⁴⁾ А. гр. XII, ст. 108 Архiep. гал. закiнув листови Івана de Hohonow Митовича, що він фальшований. Сьвідки присягають, що — а ни Ивановъ дѣдъ, а ни отецъ не былъ каленый ни ордынецъ, и справедливо вышешъ. Див. вище пр. 1.

Що ординці належать до невільної класи людности, видно з кількох фактів, де вони називають ся *illiberi*, иноді каланні ¹⁾.

Але становище ординства то далеко не становище невільництва. Ординці володіють майном рухомим і нерухомим, свідчать у суді, мають самоуправу, стоять під головним відомством старости. Не маючи права виходу з Орди в приватні маєтки, вони, бачить ся, могли переходити в інші королівські володіння ²⁾.

Очевидячки, становище ординства то становище залежності, привязаня до землі й ряду обовязкових повинностей.

Із наведених у примітках свідочств про ординців більшість іде до ординців, поселених у двох селах коло Львова, в Солонці та Журавці. На щастє, ми маємо цілий ряд документів для історії цих сел від XV до XVIII ст. Межи тими документами найважніший акт — привілея 1501 р., що означає повинности людности Солонки та Журавки. Акт сей для

¹⁾ Gnsus Paschko de Jor... citatus per regiam Majestatem ad statuendum hominem Michalo pescatorem de.. qui Michalo ex suggestione quorundam hominum asserebat esse *illiber* et *regius*, alias *ordyniecz* i *kalanny* (мабуть вірніше було би противно -- *kalanny* й *ordyniecz*, бо термін *kalanny* часто вживає ся в значіню *illiber*), *homines vero ordynczowie* et *calanny de Slonka cum Thywno de ibidem coram iudicio comparentes recognoverunt*, quia *prefatus Michalko non est ordynecz nec calanny neque de genere ipsorum est*, sed est homo liber cum genere suo ab eterno evo; *ratione quorumquidem hominum recognitionis ipsum Michalo cum suis posteris liberum fore decrevimus et adiudicavimus temporibus perpetuis*. Арх. Бернард. Acta Castr. Леоп. 1470 2/4 (Akta gr. XV, ст. 460).

Gnsus Gunczerz Synawski evasit duos homines videlicet Paschko et Volsch de Dobrany ad Slonkam et Zyrawka villas regias, in quibus manent homines *illiberi*, et ibi homines de dictis villis recognoverunt, quia jam ibi in Dobrany homines plures *illiberi* alias *calanny* non sunt. Ibidem 1470 2/4. (A. gr. XV, ст. 461). Бачить ся, до ординців іде одна постанова в Корчинській привілеї руським землям 1456 р. (Bandtkie, Ius Pol. ст. 293): *Insuper statuimus, quod kmethones terrigenarum per capitaneos ac alios officiales ipsorum violenter non recipiantur in servitute, vulgariter mordinicae* (у варіанті — *in ordinice*) hoc expresso, nisi prius *villicus*, alias *cywan* seu *watman* cum omnibus *kmethonibus* possessionatis super eo juraverint, quod sit de eorum genere et servitute et quod ignoraverint eum per tantum tempus, per quod deficit.

²⁾ Див. вищ. ст. 102, нр. 1.

нас особливо важний, бо привилея 1501 р. то тільки potwierджена давнішою, що згоріла в часі нападу Татар ¹⁾).

Привилея людности Солонки та Журавки обновлена королем Яном Альбрехтом по свідощтву Спитка de Jaroslaw, краківського воеводи, що був довго львівським і всеї Руси старостою та гарно знав повинности, що лежали на людности сих сел ²⁾).

Повинности людности по сему актови ось які: люде сел Солонки та Журавки мусять давати, на домагане короля (pro necessitate nostra), підводи на міста Щирець, Городок, Смереків, Бібрку та Глиняни.

В нагороду за сповненє сеї підводної повинности людність Солонки та Журавки має право безмитного купованя і продажі в сих містах.

Далі села сї мусять держати у львівським замку двох людей (duos homines vicinos) для акуратного сповненя підвод (propter celerem expeditionem podvodarum, ut nostra negotia in aliquo non negligantur); дежурні в замку дістають удержанє від старости (in coquina capitanei victum habere et servire tenebuntur).

Окрім того село мусять сповняти поштову повинність—вони обовязані возити королівську корреспонденцію на десять миль, о своїх видатках; на далекі віддаленя видатки платить їм львівський староста.

В разі виступу короля в похід або приїзду єго з землянами в територію львівського старости, людність Солонки та Журавки обовязана для королівських потреб постачити чотири коні.

Окрім сих повинностей людність не обовязана до ніяких вичих, і не мусить пасти худоби (eunuchos aut boves) старости, а лише королівську худобу, коли того буде треба ³⁾).

Такі несполковані повинности людности Солонки та Журавки. По сій привилеї людність жила скілька століть.

¹⁾ 1498 р. Львів облягав молдавський господар Стефан; коли він пішов, появили ся Татарє, що забрали чимало полону, а в осени Турки добували ся знов до самих стін Львова. Зубрицький, Kronika miasta Lwowa, ст. 128.

²⁾ A. gr. IX, nr. 140. Спитко був львівським старостою від 1469 р. (M. Dzieduszycki, Starostowie ruscy i lwowscy, Przew. Naukowy 1875, nr. 5, ст. 438).

³⁾ Akta gr. IX, nr. 140.

Нераз людність тих сел мусіла перечити ся зо старостами, що змагали накласти на неї тяжчі повинности. Людність повликувала ся на свою основну привилею, жалувала ся королеви і діставала не тільки potwierdжене старих привилеїв, але нераз і нові полекші ¹⁾.

За сповнене сих повинностей людність користує ся землею і не платить від неї ніяких дачок ²⁾.

Людність має свого тиюна, котрого potwierджує король ³⁾.

Людність Солонки та Журавки православна; тут є два попи, котрих вибирає людність і potwierджує король ⁴⁾.

І так становище людности Солонки та Журавки швидче упривилеюване, ніж невільницько-залежне. Людність знаходить ся під особливою охороною короля, що все стоїть на сторожі її інтересів проти здріств ріжних урядників ⁵⁾. Повинности не

¹⁾ У 1522 і 1553 р. король стає на бік людности Солонки та Журавки проти незвичайних домагань підвод від міст Городка та Бібрки. (А. гр. X, ст. 21 і 65), 1549 і 1577 р. potwierджує ся привилею 1501 р. (А. гр. IX, ст. 189 і X, ст. 123). 1641 і 1671 король боронить людність проти здріства старостів. (А. гр. X, ст. 250—1, 289). 1679 людність дістає увільнене від военної служби, ib. ст. 341.

Вчислені в тексті повинности вказані, з невеличкими відмінами, в люстрації тих сел 1565 р. (Лит. Метр. IV. В. кн 19, л. 165 об.), — люстратори пишуть, що людність двох Солонок (сел сеї назви двое — Солонка Велика і Мала) та Журавки мають привилею 1501 р., по котрій 3 люде не дають дани, а лише підводи до 5 міст: Щирець, Бібрка, Глиняни, Городок і Смерків; обовязані їздити на розказ старости на віддалене 9 (?) миль своїми кіньми і при своїх коштах, а на дальші віддаленя староста дає їм їду. Два люде мусять находити ся у Львівським замку для всяких послуг. На всякий военний похід обовязані давати старості чотирох людей і окрім того стерегти королівські ліси.

²⁾ Ibidem у люстр. 1565. Солонка Велика, велика маєтність, людей 44, кождий має досить рілі, дани не платять, а служать кіньми й пішки, куди скажуть.

Солонка мала — кметів 23 (умови як і в В. С.), між ними 8 бортників, що дають три півмірки меду.

В Журавці кметів 40, ріль і пасовиск досить (умови як і в С.).

³⁾ *Thywun Regalis de Slonka*. А. гр. XIV, ст. 245. У 1596 р король позволяє тиюнови Солонки та Журавки передати тиюнство синові. А. гр. X, ст. 176.

⁴⁾ Люстр. 1565; А. гр. X, ст. 131 ad a. 1578.

⁵⁾ 1501 р. Король забороняє львівським старостам забирати в свою користь спадщину мешканців Солонки та Журавки (*derelicta post mortem*), здаючи її на свояків померших.

значні і зовсім схожі с повинностями слуг або литовських путних бояр.

Тим часом нема сумніву, що по походженю ординці кляса невільна, *illiberi, kalanny*. Се ясно з богатых наведених актив і проб старостів іще в початку XVI ст. орудувати їх відумерщиною ¹⁾.

Яке-ж походженє ординців і їх назви (орди нці, орда)?

Ординців ми находимо і в північно-східній Русі, але про їх походженє і повинности майже нема відомостей. Ми знаємо тільки, що на ординцях лежала якась служба, що вони мали землі, котрих не могли збувати ²⁾.

Сергєевич ³⁾ думав, що служба ординців була в удержаню ординських послів, постаченю їм підвод, проводирів, і рівняє їх до кладежних або тяглих людей Рязанського князівства, „кои пословъ кормятъ“.

Про походженє ординців Сергєевич не виказує ніякої думки, обмежаючи ся вказанем на думки Карамзіна та Соловйова. Перший вважав ординців Татарами, що поселили ся на Русі, другий — руськими полоненими на княжих землях.

Ординських слуг ми находимо і в Литовській Русі. Становище їх характеризує В. Б. Антонович ось як: ⁴⁾ ординські слуги володіли ґрунтами і за те обовязані були сповняти „сачну повинність“, то-б то вони мусли по черзі появляти ся на „полну (полеву) сторожу“ або на „недѣлю чернобыльскую“ в сторожеві стоянки, устровні на границях Поліся та степової України на „татарських шляхах“, то-б то на дорогах, котрими звичайно вбігали Татаре в країни великого князівства Литовського, для того, аби давати знати мешканцям Поліся і державцям королівських замків про татарський напад... окрім того ординські слуги обовязані були „при послахъ и гонцахъ господарскихъ ѣздити до Орды“, то-б то чинили узброєну варту в разі

¹⁾ Див. передущу замітку.

²⁾ „А что наши ордынци и дѣлюи, а тѣмъ знати своя служба, кагъ было при нашихъ отцѣхъ, а земля ихъ не купити“. Ординські села згадують ся у XVI ст. Сергєевич, Русск. Юридич. Древн. ст. 268.

³⁾ І. с., ст. 268.

⁴⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи, Ч. IV, т. I. (Акты о происхожденіи шляхетскихъ родовъ въ Юго-Зап. Россіи, ст. 5).

вислания великокняжого посольства або гінця до Крима. І в часі війни вони мусіли „при старостѣ на службу господарскую конно и збройно ехати“; окрім того ординські слуги мусіли „подводы и стаціи посламъ и гонцамъ давати, также воеводѣ кievському, коли через Овручій ѣдетъ, также подводы и стаціи винны давати вси урочисто, т. е. яловицу, вепря, а з дыму по курицы; овса, сѣна, въ потребу“.

Характеристика В. Б. основана головню на відомостях описи Овруцького замку 1545 р.¹⁾ На думку шановного вченого, ординські слуги вийшли з межі давнього боярства.

З остаточною думкою шановного ученого ми позволимо собі не згодити ся.

Відділ слуг, дуже різнородний по характеру сповнюваня повинностей (служби), рекрутував ся з усяких клас людности, не тільки вільних, але й невільних. Про се ми находимо зовсім певні відомости в документах. Так, у люстрації Кременецького замка 1552 р.²⁾ читаємо: „з розказанья королевое ее милости обобрано мужиковъ тяглыхъ 24 и въчинено ихъ слугами для посыланья и доведанья вестей и для ношенья листовъ гдежъ кольвекъ; а земли потомужъ под ними, якъ и подъ иньшими мужиками волостьными; а иншимъ земли придано...“ Або в люстрації Мозирьського замка 1552 р.: „слуги путные, которыхъ вчинилъ слугами панъ Михайло Гагинъ, державца первый Мозырскій, а передъ тымъ были тяглы, — винны ездити на доведанне въ месте о неприятеля а з листомъ старостиннымъ, где розкажетъ... тыхъ слугъ дымами и службами 5, а шестый Левонъ лучникъ, ко-

¹⁾ Надрукованої тут же, ст. 35 і далі. В люстрації Овруцького староства 1629 р. (Архивъ Юго-Зап. Росс., ч. VII, т. II, ст. 419) є цікавий опис ординських слуг. „Sioło Moszki, albo Moszkowe. Jan Duchowski z inszemi tejsze wsi possessorami pokładali przed nami list z ekstraktem z metryki kancelariej większej W. K. Lit. krola sw. p. Augusta a. 1544, ktorым possessorom tej wsi na służbę ordynską przy zamku Owruckim zostawuie, to iest na służbę woienną konia powinni po ordynsku, albo po petyhorsku w rancerzu z misurką osadzac (місюрка — шелом єгипетського фасона, як нам подав Ө. Ө. Корш). Очевидячки, ординським слугам, що виїжджали на сторожу татарську, наказано було одягати ся в татарське зброю, аби наручніше розвідувати ся по татарських шляхах.

²⁾ Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. VII, т. II, ст. 29.

того панъ Краштольтъ съ тяглы месткое вынемши и на путной службѣ посадилъ¹⁾.

Що служба ординська вважала ся одною з найтяжчих і найприкріщих, і що відділ ординських слуг кладено нижче від декотрих инчих служебних людей, видно з отсега місця люстрації Овруцького замка: „бояре и слуги ординскіе, которые передъ тымъ были слугами ординскими, повѣдають себе вызволенными отъ господарей ихъ милости с тое службы ордынскае, и мѣнячи себе быти шляхтичами“²⁾.

Що межи ординськими слугами були потомки давнього боярства, сего ми не можемо перечити; але наведені нами факти переконують, що сей відділ служебних людей рекрутував ся з усяких клас людности: селян, міщан, бояр. Як ми бачимо з богатъох фактів, службу (путну, ординську і т. п.) могли не тільки добровільно приймати на себе особи ріжних суспільних клас, але й само правительство нераз, потрібуючи декотрих послуг, переносило людність з одной служби (тяглої) в другу (путну, ординську). Ріжниця в повинностях бояр і инчих служебних людей була дуже незначна, иноді вона й зовсім щезала, бо з одного боку слуги і бояре часто окрім служби не носять ніяких инчих повинностей (не платять чиншів, не роблять панщини), а з другого — старости намагають притягнути і бояр до тяглої повинности.

Так було в XVI ст.; але, як видно з наведених нами відомостей, ординці XV ст. ще люде невольні, *illiberi*.

¹⁾ *ib.* ч. VII, т. I, ст. 625, *пор. ib.*, ст. 608: в люстрації Винницького замка село Месяково: человекъ 4; повинни люди тые въ погоню за людьми неприятельскими ходити зъ дыму каждаго по человеку, а доведывати ся о войску татарскомъ и шляху ихъ стеречи у верхъ Десницы рѣчки, а въ Острици, гдѣ шляхъ идетъ на Базарабовъ бродъ... а гды посолъ до Волохъ идетъ, тогды они со всего села выправують человекъ одного на кони при поствѣ ономъ⁴⁾. Але окрім того, вони сповняють іще ріжні роботи в користь замка — косять і скошене збирають, поправляють замкові будинки, дають підводи і т. д.

²⁾ *Арх. Юго-Зап. Росс.*, ч. IV, т. I, ст. 41. Противна пригода — повернене путних у тяглих див. напр.: *Арх. Юго-Зап. Рос.* VII, II, ст. 361. *Nowosziolki, wysz... kmieczi... byli na posludze, yako у Komorowianie* (в с. Komorow — *thilko sluskowye albo boyarowie myeskaya, ktorzi powynni yachacz konmy gdzie ym каза*) *yz yezdali bi na nadalszą drogę; a therasz obroczeni są na zacziąg, yako ynszi kmyeczie...* Див. теж кінець першої глави.

Ось чому ми й уважаємо можливим пристати до думки Соловйова про походження кляси ординців.

При сталих зносинах с Татарами, частих до них посольствах із грамотами й даню, треба було людей, що знали дорогу до Орди, знали татарські звичаї й мову. Сумнівно, аби таку ролю віддано полоненим із Татар — для подібних поручень се був елемент за надто сумнівний; при тому імена й прізвища ординців XV ст., що зберігли ся в актах, чисто руські ¹⁾. Як би серед ординців були хрещені Татаре, то сліди такого походження зберігли би ся були в їх прізвищах.

Без порівняння більше пригожим елементом для такої ролі були полонені татарські з межі місцевої людности. Вони знали дорогу до Татар, котру вони перейшли бодай двічі, вони на своїм хребті пізнали татарські звичаї, хотя-не-хотя навчили ся і татарської мови по „батоговій“ грамотиці.

Ось чому ми думаємо, що ординці вийшли із викуплених або відбитих полонених татарських, поселених правительством у певних місцях для сповнюваня ординської служби. На таке походження ординців вказує й ріжнородність складу людности ординських сел — бо ми окрім переважної (судячи по іменам) маси руської людности, подибуємо тут і представителів инчих національностей, напр. Ятвягів ²⁾. Бо-ж Татаре забігали і в глуб Литви ³⁾.

Викуплені полонені попадали в кабальну залежність того, хто їх викупив, і сим поясняє ся термін *illiber*, що стало прикладає ся до ординців.

¹⁾ А. гр. Providi Ходор, Нефед, Савка, Игнат Семенович, Иван Короткий, Міхно, Василь Филиппович, *servitores Regales de Slunka* (село Соловка головне огнище ординців Львівської землі).

²⁾ А. гр. XIV, ст. 133. *Datus terminus... Syemon de Dubrowlani actori, qui se gerit hominem Regalem alias Jathwyeszinem de Slunka et Dimitr de Dubrovany.*

Пор. попованай акт *ib.* ст. 297 *homo solus recognoscit se coram... quia est Jathwyeszanyn et si hoc... esset, paratus sum docere super eum... ipsius sicut pertinet na Jathwyeszanyna.*

³⁾ Ще в XIII ст. ми находимо в Галицькій Русі чимало Литовців із полонених або добровільних переселенців. Так у дружині Володимира Васильковича находимо Прусина, *Ип.* 584—5. У Львівській землі було село Прусин. *Лит. Метр.* IV. В. ст. 165.

А про те, як ми бачили, у XV ст кляса ординців поповняє не самим народженням від відвічних ординців, а припливом вільних селян, що брали на себе ординську службу; несконпліковані повинности ординців XV ст. надали до Орди й дуже маючих селян, приманених лехкою службою ординців¹⁾.

Але цікаво, що в привилєї 1501 р. і люстрації 1565 р. людність сел Солонки та Журавки на називає ся ординцями, і в повинностях сеї людности нема ніяких ординських послуг. Повинности ті звичайні для численного відділу путних слуг.

Ми думаємо, що зміна повинностей старих ординців могла настати через посушенє границь держави далі на південний схід. Через те ординську повинність стало наручніше накладати на людність, найближчу до українних замків; повинности-ж старих ординців Львівської та Галицької земель були перемінені на услуги замкам, однакові з услугами путних слуг.

До невольних належали ще люди сотные. Відомости про сотних зберігли ся тільки в судових книгах Сяницької землі; але по декотрим вказівкам инчих судових книг можна твердити, що ся кляса існувала і в инчих країнах Червоної Руси.

Сотню і сотних ми находимо в отсих оселях Сяницької землі: Костировичі, Улич, Пловці, Сяночок, Тиравва сільна.

Всі ті села належали до Сяницького замка, бодай про декотрі з них — Костировичі, Улич і Тираву ми можемо твердити се катеґорично на підставі актів XV ст.²⁾. Що Пловці

¹⁾ Майно селянина Лучки, що переходив в орду села Солонки (*quem hominem Ds. Stanislaus reclinavit in Ordam ad Szlunkam iuxta consuetudinem*) оцінює ся на 60 гр., суму на той час дуже значну. (A. gr. XIV, ст. 420). Майно селянина Дешка, *qui se dedit ad Ordam de Hermanow*, оцінює ся на 26 гривен (*ib.* ст. 352).

²⁾ Під 1446 р. (A. gr. XI, ст. 272) в Сяницькі книги записаний акт віддачі староства і держани Сяницького давнішим старостою D. Kuropatwa новому Альберту Міховському. В акті вчисляють ся інвентарі замкових фільварків (*allodia*) в Беско, Костировичах, Уличу та фільварку під замком Що Тиравва Сільна (Тирава у Сяницькій землі було дві — Сільна і Волоська) теж належала до Сяницького замку, видно з акта *ib.* ст. 299, де Сяницький староста орудує майном умерлого тиравського селянина (див. нижче). В Костировичах межі живим інвентарем находимо 8 душ челяди (*ib.* ст. 273).

й Сяночок теж замкові села, видно з люстрації Сяніцького замку і належних йому маєтків ¹⁾

Сотні люде привязані до землі, або швидче до своєї служби. Вони сповняють звістні повинности, служби в користь замку і не мають права покинути місця свого пробутку — се чоловік сотний, і де би він не був, зго мусять видати, сказано в однім акті ²⁾.

Сотний дістає від старости службу, то-б то поле й інвентар (худобу, насінє й т. и.); принявши службу, сотний обов'язує ся служити від неї вічно. Після смерти сотного поле й інвентар вертали ся назад до старости, котрий про те на тих же умовах міг передавати службу наступникам умерлого, заключаючи з ними новий договір ³⁾.

Сотний може продати або відступити свою службу чоловікові, спосібному сповняти всі повинности служби, і тоді він очевидячки вільний — може вийти із сотні ⁴⁾. Але подибуємо й окремі договори, по котрим ті сотні, що продають або пере-

¹⁾ Лит. Метр. IV В. 19, л. 15. Сяночок у XVI ст. находив ся уже в держаню якогось шляхтича.

²⁾ *Veniens Holan de Plowecz fideiussit, quod Oleschco non debet recedere de Plowecz nec de bonis Regalibus. Si recederet, tunc absque strepitu iuris domino Capitaneo triginta marcas pene vallate subintrabit et Wojewode specialiter tres marcas succumbet quia idem homo est sothny, et ubique fuerit, ipsum exdare debent, ad se subdidit al. podawasze benivole. A. gr. XI, cr. 275.*

³⁾ *Maschiam viduam, Phil et Iwan filios suos remansit ds. Capitaneus in agro in Thirawa Salis et dedit ipso Bydlo sothne duos boves et scrophas et seminaciones, que iam post obitum mariti eiusdem Maschia ad dm. Capitaneum pertinebant ita, quod debent labores postupowacz iuxta posse, prout ceteri kmethones ibidem faciunt et debent residenciam facere in eodem agro non recedendo, A. gr. XI, cr. 299, pop. ib. cr. 300. Panko de Ulicz resignavit servicium al. sluzba in qua residebat Hinato, deditque eidem quatuor pecora, IIII mensuras siliginis, tres scrophas et equum et alia ad servicium pertinentia.*

⁴⁾ *A. gr. XI, cr. 287. Adjudicaverunt, quod Phyl concivis Sanocensis agrum suum in Costirowicze servilem quem vendiderat Laurencio iure Theutonico non potens sibi eundem agrum libertare... viceversa recipere debet... et de ipso servire more Ruthenico, vel saltem sessionare, vulg. ossadzicz agrum premissum homine tali, qui posset labores et servicija congrue Regalia exhibere more consueto.*

дають свою службу, таки обов'язують ся не виходити із сотні¹⁾.
Іноді той, хто вступає в сотню, підписує ся, що лишиться з сотні вічно з дітьми²⁾.

Межи сотними ми подибуємо не самих тільки селян, але й міщан, що стали на службу і сповняли від неї однакові з инчими сотними повинности³⁾.

Сотня чинить громаду, представителем котрої є десятиник⁴⁾.

Сотня відповідає спільною порукою за кожного свого со-члена. Сотня обов'язує ся віддати втіклого сотного або заплатити вартість сотного по дуже високій ціні⁵⁾.

Не маючи права власности на свою службу, сотний про те має своє особисте майно і дістає в спадщині майно своїх⁶⁾.

Яке-ж походження сотних?

Назва сотних дуже давня. З сотними ми здибаємо ся⁷⁾ на перших сторонах літописи. На бенкеті Володимира сходять ся бояре, гриди, сотники і десятські⁷⁾. Сотників находимо

1) Panko de Ulicz resignavit servicium al. sluzha Hinato... Hynath recepit illud servicium al. sluzebnym bycz non solum sibimet sed et suis pueris temporibus perpetuis emisitque eundem Pankonem et suos pueros ab eisdem serviciis. Denique idem Panko fideiussit perpetue quod idem Hynath non debet exire de servicio Regali sive de villa Ulicz. Si autem exiret vel moreretur, vel si suus filius non esset aptus servire propter annos iuveniles tunc Panko debet illud totum servicium reasumere et servire prout antea serviebat. Et quamvis ipsum Pankonem de servicio emittimus, tamen ipse et sui pueri non debent exire perpetue de hereditate Regali, sed semper debent fieri sothny, prout ceteri sunt sothny.

2) Див. передущу примітку.

3) Див. прим. 4 на передущій ст.

4) Сотники в судових книгах Галицької Русі XV ст. уже не подибують ся; остатні згадки про сотників ідуть до початку XV ст. (див. вище ст. 14, прим. 3). Сотські були під начальством тисяцького. У XV ст. ними очевидачки кермують воеводи. (А. гр. XI, ст. 275, 288).

5) Тим часом, як середня ціна селянина була 10 гр., сотний цінив ся на 15 і навіть 30 гр. (А. гр. XI, ст. 273, 275. ib. 301 ціна на 20 гр.).

6) А. гр. XI, ст. 209. Семен улицький (в Уличу була сотня) з братом мусять продати або уладати (ordinare) поле їх умерлого брата в с. Волоші (Woloz), і тоді властник села Волош мусить вернути братам захоплене від них майно.

7) Іп. 86.

в Київі у XII ст. ¹⁾). Коли були сотники, то були й сотні люде під начальством сотників.

Сотників і сотних людей находимо в Червоній Русі у XIII ст. Сотський Микула згадує ся межі вірними прихильниками Данила ²⁾). Людність, що належала до Бреста, ділиться на сотні. Мстислав за крамолу Берестян накладає на них податок ловчєє „со ста по двѣ лукнѣ меду, а по двѣ овцѣ, а по пятадесять десятковѣ лну, а по сту хлѣбовѣ, а по пяти цебровѣ овса, а по пяти цебровѣ ржи, а по 20 курѣ, а по тому со всякаго ста“ ³⁾). Що сей податок був наложений Мстиславом на сільську людність, доказують дальші слова грамоти: „а на горожан а хъ 4 гривны кунъ“. Сотські й десяцькі задержали ся у Червоній Русі ще в XV ст. ⁴⁾).

Сотників, десятників і сотню находимо і в Литовській Русі ще в XVI ст. ⁵⁾). Так у Городенському старостві находимо сотників ставенних, рибальських, стельмаських, санницьких, ковальських. Люде кожного окремого ремісла, як вірно вказує М. Ф. Владімірський-Буданов ⁶⁾), чинили сотню, котроку кермував сотник.

Сотня, своєю дорогою, як бачить ся, ділила ся на сороки під управою свого сорочника; над сорочниками усіх сороків, що складали сотню, стоїть сотник ⁷⁾). Такий же поділ підзам-

¹⁾ іб. ст. 198, то ти не Путятинъ дворъ, ни соцькихъ, но и жиды грабити“. „Соцькіє въ Псковѣ“ іб. ст. 412.

²⁾ Іп. 509.

³⁾ Іб. ст. 613.

⁴⁾ Про сотських див. вище ст. 14. Десяцьких находимо у XV—XVI ст. в різних селах Червоної Русі, що сиділи на правах руським і волоським. А. гр. XII, ст. 83 і 85 — десяцькі в селі Раківці, ст. 146 — у селі Підгайці. Про XVI ст. див. люстрації XVI ст. Лит. Метр. IV В. 19, 12,

⁵⁾ Акты Виш. Ком. т. 17. Архивъ Юго-Зап. Россіи VII, т. II, ст. 43—53 (Опись Кременца).

⁶⁾ Крестьянское землевладѣніе въ зап. Россіи, ст. 15.

⁷⁾ Акты Виш. Ком. 17, вр. 920. Сотник Нової недѣли (неділею називала ся група сел, що сповняли „чергою“, в неділі, повинности замкові, див. Арх. Юго-Зап. Россіи, ч. VII, I, ст. 588, 602, 626) і всі его сорочники мусять вислати на сіножать господарських людей. іб. ст. 143 бобрєнські сорочники з сотським дослѣднують справу про розділ землі. Сороки мали назви від свого сорочника — Белчинъ сорокъ (сорочник Мартынъ Бѣлка), Пльшивый сорокъ (сорочник Максимъ Пльшивый), Максимовъ сорокъ, Мелешковъ, Демидский,

кової людности на сотні подибуємо і в давній Польщі. На чолі сотні стояв сотник, а над сотниками, бачить ся, Pstresto ¹⁾).

Сліди ділення на сотні й десятки, десятників, сотських, тисяцьких находимо й у инчих Славян ²⁾, хоть скількість відо-

і т. д. А про те при переміні сорочників часто сорок мав давню назву — Демидській сорок — Бельтюс сорочник, і т. д. (Тая само й сотні в Новгороді мали назви від імени своїх сотників — Кондратова ста, Романова ста, Сидорова ста, див. О городскихъ мостехъ осменики поплаты. „Хрестоматія по ист. русск. права“, М. Ф. Владімирского-Буданова, в. I, вид. 4, ст. 81). Що сорочник не був тільки членом сорока, а его керманічем, видно з отсего місця, ст. 181 : Сорочникъ надъ тыми людми; ст. 389 Санецъ Зарубич заявляє, що брат его „былъ первой сего сорочникомъ 30 годъ, а потомъ дей я сорочникомъ былъ 6 годовъ“. Про сотників і сорочників городенських див. ще Акты Зап. Рос. II, нр. 87.

Десятки, десятників, сотників подибуємо скрізь у Литовській Русі XV—XVI ст. Так 1499 р. в. кн. Александер дарує князеві Василю Глинському „люди наши борти (бортників) Клевицкій десятокъ весь“. (Акты Зап. Рос. I, нр. 164) 1505 р. князеві Михайлови Глинському подаровано „десять человекъ на имя Тетеровчавъ Кремяницкаго десятка“ (ib. нр. 216). Филип Вірменин дістає селище пустовское въ Киевскомъ повѣтѣ Бѣлгородскаго десятку (Акты Ю. и Зап. Рос. II, нр. 124).

1456 р. король касує полоцьких десятників „а што были десятники въставлены въ мѣствъ Полоцкомъ, то есмо отставили, десятниковъ не вадобъ мѣсти, мають быти два подвойскіи, по давнему“ (А. Зап. Рос. I, нр. 60). В Могилеві згадує ся в однім актї сотня Перехрициньска (Археолог. Сборн. II, ст. 95).

В Острі по ревізії 1552 р. (в виданю акта через помилку стоїть 1652 р.) находимо сотника боярина (бояре, которые въ остроже сидять... островской сотникъ“. Арх. Юго-Зап. Рос. VII, I, ст. 597).

У 1500 р. в Путивльському намістництві згадують ся „сотникъ Хотньсково волости, сотникъ Мельньскій, сотникъ Немирьскій“. (А. Зап. Рос. I, нр. 178).

Тим часом поряд із десятинами подибуємо яко представителів волостей тиюнів, старців (Акты Зап. Рос. I, нр. 73 і 146 — „волость избирає старця, що збирає дань і має судову власть).

¹⁾ Piekosiński, Kodeks dyplom. katedry krakowskiej, I, ст. 84. Gro-ж, O powstaniu społeczeństwa polskiego w wiekach średnich, Rozprawy Akad. Umiej. Wydz. hist.-filoz., т. XIV, ст. 235. Пекосіньскій вважає людність сотні клясою невеликою, що вийшла з пожонених на війні, і час повстаня сеї кляси кладе на Пястовський період, епоху частих воєн, що вели перші польські князі.

²⁾ Декотрі факти див. у Первольфа, Славяне и ихъ взаимныя отношенія I, ст. 115. Що до балтійських Славян у Пекосіньского, Kod. dyplom. kat. krak. I, ст. 83.

мостей в сій справі дуже невидна. Декотрі вчені ¹⁾ беруть десятинні порядки за первістну воєнну організацію народа. Але ледви чи можна безумовно згодити ся с такою думкою. Противно, ми маємо такі факти, як напр. що до Польщі, де організація на сотні існує побіч з инчими організаціями, напр. давнім польським о полем. Ось чому ми думаємо, що організація людности на сотні то не найдавніша загальна організація всеї людности, а лише спеціальна організація частини людности. Ми думаємо, що на сотні ділила ся людність найближчих до міст сільських осель — ми бачили, що і в Галицькій Русі XV ст. по сотням були впорядковані тільки найближчі підзамкові села. Призначене людности таких сел — служити замкови. Можливо, що первісно в тій цілі призначувало переважно невелику людність (полонених на війні). Але доконечна потреба спеціальних услуг замкови дуже швидко муєла заставити замкову старшину кликати в такі оселі і вільну людність. Така людність дістає від замкового уряду землю, інвентар, запомогу і за все те обов'язує ся сповняти звістні повинности в користь замку. Повинностний характер служби такої людности вкупі з обов'язками, що випливають із умов одержання служби, робить таку людність невільною — вона прив'язує ся до служби. Потрібуючи услуг подібної людности, замкова старшина змагає всякими способами до того, аби вона не покидала служби. Вступаючи до сотні, вільна людність могла з неї виступити, сповнивши всі обов'язки супроти замку, поклавши замість себе людей, спосібних сповняти зв'язані зі службою обов'язки, вернувши цілком інвентар і запомогу, що дістала від замкового уряду. Але важко було сповнити довгий і скомплікований ряд подібних обов'язків, а окрім того вільний чоловік не раз окремим договором закріплював ся в сотні: ми бачили факти, коли по вмові селянин обов'язував ся перед замком не виступати з сотні навіть при умовах заспокоєня всіх узятих на себе обов'язків.

Ми маємо відомости про становище у XVI ст. людности сел, що чинили в XV ст. сотні. Людність тих сел знаходиться в дуже важких умовах залежности від замку — хоть чинші

¹⁾ В тім числі й Пякоєїнський, Kod. dipl. kat. krak., I, ст. 83; в другій вказаній праці він, очевидно, покидає сю думку.

від ґрунтів тих селян не великі, але за те вони мусять робити що дня панщину в користь замку ¹⁾.

В актах є натяки на істнованє сотних людей і в них місцях, окрім тих, що ми вказали.

В селах Галицької землі — Мартинові, Підгайцях, Рожнові, Рожіві, Пукові, Білокрчанах і, бачить ся, ще в Олеші, Саранчуках і Канкольникх селяне користували ся обмеженим правом виходу; селянин, що належав до числа (*in numero*), не має права виходу; числить ся десятками: виходити могли тільки лишні поверх кожної десятки. Ось чому в разі виходу селянина с такого села і повсталых суперечок ізза слушности сго *reclinatio*, в село посилено возьного, що повинен був до-лїчити ся, то-б то перечислити людність (иводі числоно не людей, а дворища); коли покаже ся, що десятка, із котрої виходив селянин, була без него повна, то той кметь діставав право виходу, коли-ж він за час виходу був *in numero*, то вертав ся до своєї десятки. При вичислюваню не числили ся піп, десятник, коршмарі й селяне, що сидїли на инчому (не руському) праві. Що людність тих сел сидїла на руськім, а не на волоськім праві, ясно з одного акта ²⁾, де при обчисленю не беруть ся в рахунок селяне, що сидїли на праві волоськім. Коли-ж се не були поселенці на праві волоськім, то могли бути на праві руськім, бо в селах тих згадують ся руські попи, десятники, ґрунти селян називають ся дворищами

¹⁾ По ревізії 1565 р. в с. Пловцях находимо лише 6 кметів. Чотири з них сидять кожний на $\frac{1}{2}$ лана, 2 — кожний на лані. Грошеві чинші від них — по 12 грошів від лана, 1 курці (в ціні 1 гр.) і 1 гр. ахтелового (усего 14 гр. від лана). Але за те кметі працюють у замку що дня і пригоняють із полонин свині й вівці до замку.

Ще важчі повинности села Костириновичів. Кметі платять від лана 51 гр. і 6 fert., по $1\frac{1}{2}$ кірця вічевого вівса кожний і по $\frac{1}{2}$ кірця почти та 1 маці *Wielkoposnego* овса, всего по 2 кірці й 1 маці (корець по 8 гр.), по 2 курці за почту, 12 яєць, 1 хлібу. А про те кметі сі працюють у замку що дня, що їм скажуть. (Лит. Метр. В. 19). Инчі обовязані до панщини, села, що належали до Сяніцького замку, і навіть до фільварків, відбувають без порівняня менче важку панщину.

Назви сотних, сотні, ми в червоно-руських люстраціях XVI ст. не подітали ні разу.

²⁾ А. gr. XII, ст. 205.

(area) ¹⁾ нарешті (що зрештою не так важно) імена спірних селян чисто руські (Данило, Онисим) ²⁾.

Ми думаємо, що наведені вище відомости йдуть до сотних людей. Села, вичислені нами, знаходять ся вже в володінню шляхтичів, але живуть вони ще по старим звичаям руського права (ми побачимо нижче, що у XV ст. в Червоній було ще чимало сел на праві руськім).

Що-ж доказує наведений нами факт обмеження права виходу сих селян? Із декотрих фактів XIII ст. ми можемо вивести, що повинности накладали ся правительством на всю громаду, що чинила сотню, загалом, а не на кожного сотного

¹⁾ Бо німецьке право було заведено в величезній масі руських осель у XIV—XV ст.

²⁾ Ось ті місця з актів, що йдуть до enumeratio.

A. gr. XII, ст. 205. Item in villa gener. d. Nic. Holesze si erunt plures kmetones, quam viginti, demptis hominibus in Valachico iure, popone, tabernatoribus et podszadkonibus, eciam duobus hominibus exmissis iuris Ruthenicis (то-б то тих, що вийшли перед обчисленням) extunc habet mittere duos homines nobili Phyetcony pro quibus citavit de una area, et ibi ministerialis computavit homines de iure sub amissione cause et luci.

ib. ст. 146. Item cause vertebantur in gs. dom. Elizabeth de Podhaycze partem adversam et Jacconem de Sphistelniky pro hominibus, qui homines remissit reclinatos ad Maszur, pro quibus dederunt computandum in Podhaycze, quos ds. Zauualowsky computare debet, et si erunt plures quam viginti, extunc mittere sibi homines habet, et si non erunt plures nisi viginti, tunc non (?) exceptis ibidem in numero pop, dzesanthnik, et aliis tribus hominibus, qui serviunt ad curiam et non laborant terram nec habent areas (акт імовірно не скінчений).

ib. ст. 146. Dna Hedwigis. hominem Iwan de Roszyeow reclinaverat apud dm. Joh. de Buczacz Capit. Trebowl., quem hominem ds Johannes locavit, alias oszadzyl, quem dicit fore in numerum tamquam exierat.

ib. ст. 59. Sydko de Pukow procurator veluti per Andrejko de Zolczow pro pluribus hominibus quam decem in numero fuerat inculpatus, idem Sydko iuramentum fecit, quod tantum sunt decem aree in numero in Pukow et non plures.

ib. ст. 153. Item mfa dom. Elizabeth... una cum d. Jaccone de Sphistelniky de iure dederunt ad futuros terminos ad innumerandum homines in Byalokrczani, quos ministerialis debet innumerare. Et si ibi erunt plures homines quam decem, extunc hominem sibi emittere habet dicta domina dicto Jacconi dictum Danilo.

ib. Item ad futuros terminos ministerialis de iure equitare habet in Cancolniky ex parte d. Joh. voiev. Halic. et ibi areas innumerare habet integras

окремо ¹⁾. Загальна скількість повинностей розділяла ся, по всій імовірности, уже самою громадою межі окремі частини, що чинили сотню.

Сотня, більша адміністративна одиниця, ділила ся на скілька дрібніших одиниць, десяток, з десятниками на чолі²⁾.

Коли повинности накладали ся не на кожного селянина окремо, а загалом на сотні й десятки, то, натурально, в інтересах і самого правительства, що дбало про докладне сповнене повинностей сотних, і самої сотні, було обмежене виходу селян, що належали до сотні. Правительство дбає, аби служба не пустувала, сотня, своєю дорогою, дбає про рівномірний розклад наложених на неї загалом повинностей — з поменче-нем числа сотних скількість повинностей кожного сотного натурально побільшувала ся. Інтереси правительства і громади

et medias areas ipsis numeratis coram iudicio ad futuros terminos narrare habet, qui tenet homo aream, et qui mediam aream.

ib. ст. 188. Nic. ministerialis de iure datus est Stanislawo de Zawalow ad numerandum alias cu obliczeniu areas possessionatas in Saranczuku, qui Stanislaus asserit, quod plures aree sunt in Saranczuku quam triginta, et procurator Skarbek dictus Voczensky dixit, quia non sunt triginta aree plenaliter.

ib. ст. 205. Nic. ministerialis aquitare habet in Roschnow de partibus dom Joh. de Lythwinow et Petri de Rosechnow Vexfri. Halic. et ibi numerare habet et conspiciere, utrum transire habet homo Onissin arealis et eundem mittere habet Vexillifer, si de iure haberet.

ib. ст. 135. Item Stanislaus cum ministeriali habet innumerare al. doliczyczna inter homines in Martinow et si doliczysa, extunc mittere habet hominem ipsius, dictum Minyecz, pro quo est citatus d. Cola. et pro ipso capere mediam sexagenam habebit.

ib. ст. 215. nob. Joh. Wojewoda Halic. alloquebatur super dom. Colam Martinowsky pro homine Danilo secundum cittata ipsius, extunc Judex et Subjudex dederunt ministerialem ad computandum homines secundum consuetudinem terrestrem in Martinow, utrum esset mittendus, an non.

Завважаємо, що *ius terrestre*, *jus in terra currens* в актах не раз значить право звичаєве, звичай, а не писаний закон. Пор. А. гр. XII, ст. 20 справу за вихід селян із с. Кромідова у с. Тлумач. Суд означає, що як селяне cum *marcis reclinabantur*, то рішати справу треба не по встановлених правах німецького, а на підставі норм права руського, при чому се право називає ся *terrae ritus* et *jus* (et nos videntes, quod cum *marcis reclinabantur*, tales eosdem homines non iudicamus iuxta *ius Theutunicale*, sed *Rutanicum*, eapropter adiudicamus ipsos demorari ad *ferta Nativitatis iuxta terre ritum et ius*).

¹⁾ Іп. 613.

²⁾ Подібно тому як у Литовській Русі, сотня ділила ся на сороки.

зійшли ся в справі про обмежене виходу із сотні. Ми бачимо, що сотні люде відповідають один за одного спільною порукою, що вони обовязані шукати втіклого сотного і — в разі неможливости відшукати его або вернути — платити значну кару в користь замку ¹⁾.

Із богатъох наведених фактів ми бачимо, що сотні належать до досить численного у Червоній Русі відділу людей служебних (*serviles*). Як ми вже вказували вище (ст. 72), служебні люде, служки, — людність, обовязана до звістних повинностей в користь замку; одні служебні призначують ся до різних праць у замку, другі сповняють різні поліційні та адміністративні обовязки, треті оберігають замкове майно (стерезуть ліс), розвозять замкову пошту, грають ролю узбровної сторожі і т. д. Більша або менча потреба в услугах служебних, більша або менча близота їх осель до замку, нарешті рід повинностей, що відбувають служебні люде, — всі ці фактори мали великий вплив на долю сего відділу людности. Більша близота одних служебних до замку в звязку з більше низькими, на тодішній погляд, їх услугами замковому урядови довели частину її до найбільшого залежного становища. Зі зростом числа фільварків частину сеї людности записують до них і вона переходить до відділу тяглих селян, обовязаних до дуже важкої (иноді щоденної) панщини. В краще становище стали ті служебні, що сповняли почесніщі, на тодішній погляд, услуги замкови. До відділу таких служебних вступають і вільні люде, міщане, представителі дрібного боярства. Більше віддалене від замку, більша материяльна забезпека робить їх і більше незалежними від замкового уряду. Декотрі с таких служебних

¹⁾ A. gr. XI, ст. 273. *Venientes Andrej dzesanthnich cum tota comunitate de Costirowcze fideiusserunt, quod Jacob, Wassil et Mikitha debent statuere Danilonem et Stepanum, qui effugierunt super festum Paschce proxime venturum. Si non statuerent ipsos tunc triginta marcas domino Capitaneo subintrabunt fideiussores vel debent terminum ulteriorem sibimet fideiussores impetrare apud dominum Capitaneum prefatum, quia homines, qui effugierunt de Costirowcze sunt sethny.*

ib. cr. 275. Veniens Holan de Plowecz fideiussit quod Oleschco non debet recedere de Plowecz nec de bonis Reginalibus. Si recederet, tunc absque strepitu iuris domino Capitaneo triginta marcas pene vallate subintrabit et Woyewode specialiter tres marcas succumbet, quia idem homo est sothny et ubique fuerit, ipsum debent exdare, ad hoc se subdidit, alias podawasze benivole.

по своїм обов'язкам стоять на границі межі селянством і нижчою верствою шляхти і часом сміливо переступають сю границю та входять у привилейовану країну шляхетства.

Відомости про сотних людей і сотні у XV ст. для нас тим важніші, що вони вказують нам останки старинної руської організації селянської людности в княжий період Руся. На підставі і сих відомостей, і аналогії з подібною-ж організацією селянської людности у инчих славянських народів, ми вважаємо ся твердити, що сотенна організація давньої княжої Русі не була загальною організацією всеї її нижчої людности, а лише спеціальною організацією підзамкової людности і найближчих до замку осель. Усі такі найближчі до замку оселі, що поносили в користь замку ряд повинностей, на нашу думку, і чинили тисячу, котрою кермував тисяцький, що находив ся в замку. Тисяча ділиться на сотні й десятки під кермою сотських і десятських ¹⁾.

¹⁾ Тисяцьких ми находимо майже в усіх головних містах давньої Русі — Кїві (Іп. 198, 231—2, 245—7, 365—6), Новгороді (Іп. 220 — і безчисленні вказівки в новг. літописях), Володимирі (Іп. 211 Воротиславъ Андреевъ тысяцький), Турові (Іванко, тысяцький Вячеслава Туровського), Чернигові (Іп. 357 Гюрги), Новгороді Сїверськїм (Іп. 437 з Ігорем у неволі в Половцїв син тысяцького), Смоленську (Іп. 464 тысяцький зі Смоленським полком), Володимирі на Клязмі (Лавр. 450), Білгороді, Переяславі (південнім), Правда Русская, копія Карамз. §. 66. У Гаїцько-Володимирській землі — у Галичі, Перемишлі (див. вище ст. 14 нр. 1). Тисяцький старшинує над своїм полком. (Іп. 232, 464, 511). Він орудує тисячею (слова Ігоря Улібу: держи ты тысячу, како еси у брата моего держалъ, Іп. 231. Той самий вираз держати тисячу — Іп. 490, 499, 527 (прія тысячу). Цікавий вираз — воеводство держащу кнєвєския тысящи. Іп. 146, Лавр. 434.

На думку В. І. Сергєєвича (Въче и князь, 400) „тисяцький є заразом і воевода — так називають ся переважно начальники міських полків, або тисяч, відки повстало саме їх ім'я. Уряд тисяцького сталий уряд. Він іменує ся безпосередно після того, як якийсь князь добував собі якийсь стіл, і незалежно від того, чи мала бути війна, чи ні... Тисяцький іменував ся для провідництва тільки тим народнім ополченням, що збирало ся по ухвалі віча“.

Ми бачимо, що шановний учений втікає від рішеня справи, чи тисяцький був княжим чи земським урядником. Инчі історики руського права вважають тисяцького земським. „Походжене уряду тисяцького“, каже М. Ф. Владімірскій-Буданов, Іст. р. пр., вид. 2, ст. 72, „доісторичне; можна прийняти гіпотезу про те, що тисяцькі настали намість давніщих племінних князїв, инді тисяцькі називають ся князями... Зразу тисяцьких народніх зовсім ставили напроти ти-

Людність Галицької Русі у XIV та XV ст. жила по найрізноморіднішим правам. Головна маса людности була, розуміє ся, руська, і в епоху завоювання Червоної Русі Польщею жила по своїм старим звичаям, по праву руському.

сяцьких і посаджиків княжих... опісля тисяцьких став іменувати князь із місцевих бояр... який би не був спосіб присвоєння уряду тисяцького, урядник сей завжди був представителем інтересів народніх... тисяцький то немов трибун, що рівноважив владу княжу, він поперед усього є керманич народнього ополчення“.

Що до сотенних порядків, той же шановний учений каже ось що:

„Система земської управи (старша від княжої) побудована на числовій (математичній) діленю суспільности: як ціла держава чинила тисячу, а старші міста й провінції ділили ся на сотні й десятки, так центральним керманичем був тисяцький, а підвласні йому — сотські й десятські“ (ib. ст. 72). Так само ще швидче каже д. Дювернуа (Источники права и судъ въ древней Россіи, ст. 23). „Початок воєнних земських порядків треба прикласти до часів ще перед приходом князів“; автор наводить м. і. думку Розенкампа, що зближав вервь із сотнею (ib.) і твердить, що майже всі органи первісних судових порядків повстали з воєнної, а не патріархальної організації (ib.) пор. ib. ст. 163—5 про суд тисяцьких і сотських. На думку В. О. Ключевського (Боярская дума древней Руси, 2-е вид. ст. 29), десятинна організація зроблена на Русі правительственною владою (до-княжою), що взяла в свої руки воєнні справи головних областних міст. „Уся озброєна людність міста ділила ся на десять рот або сотень, з котрих кожда знов ділила ся на десятки. Таким чином місто чинило полк або тисячу. Сею тисячею командував тисяцький, яко воєнний управитель міста; під ним були проводирі частин тисячі, сотські, десятські; тільки головні міста старинних країн чинили повні тисячі, молодші міста і пригороди не були такими цілними полками, або тисячами, хоть ділила ся на сотні, як старші“. Тисяцьких, сотських і десятських до-княжої Русі В. О. вважає урядами виборними (ib. ст. 30). На його-ж думку, міста і за князів зберегли свої старі порядки, при чому сотників і десятників міст у X ст. ще вибирали, очевидно, їх горожане. Що до тисяцького, то сей уряд у XI—XII ст. не був уже виборний: тисяцького іменував сам князь із членів своєї дружини, із своїх мужів (ib. ст. 38—9).

Наша незгода з названими ученими ясна с тексту. Ми не вважаємо сотенну організацію земською, до-княжою і при тому організацією всего народа. Се, на нашу думку, організація штучна, воєнно-фінансова організація княжого періода і при тому організація самої підзамкової людности.

Ми думаємо, що тисяцький не був зразу земським урядником, що аж опісля став княжим; противно, на нашу думку, се первісно княжий урядник, що набрав значіння земського аж опісля і то не скрізь, а тільки там, де віче набрало особливо важного значіння. Представлене про роллю тисяцького, яко на-

Але ще в княжий період у Галицьку Русь починають заходити й інші права по часті дорогою добровільною (вільна імміграція або вивіз правительством), по часті невільною (полону) чужосторонньої колонізації.

роднього трибуна, повстало головню на підставі фактів із новгородського життя, де земщина найбільше відокромила ся від князя та его дружини. Але ми знаємо, що в Новгородській землі на сотні ділить ся тільки сама міська людність сільська-ж на потуги та погости (Акты Арх. Экс. I, нр. 57 — а купецъ поѣдетъ во сто, а смердъ потянетъ въ свой потугъ; див. В. І. Сєрєєвича, Вяче и князь, ст. 343). На думку одного з найглибших знавців новгородської історії, Л. І. Нікітського, „подібно як представитель Новгорода, посадник, виробив си із княжого органа управи, так самісінько можна думати, що й зване тисяцького організовано при приміру того-ж околу. Межи княжими людьми в Новгороді подибує ся зване не тільки посадника, але й тисяцького: отже остатне, по всій імовірности, і було для Новгородців взірцем для вироблення уряду тисяцького... Тисяцький був нічим инчим, як представителем тисячі, а що в тисячі, то-б то зборі сотень, на котрі ділив ся Великий Новгород яко місто, записані були купці, то натурально, що керманіч сотень був заразом головною особою в Іванівській інституції. Нема нічого чудного і в тім, що в торговій громаді тисяцький був представителем чорних людей. Коли ми нагадаємо, що підрозділя міста були двоєкі: купецькі сотні або ряди і просто сотні, що обіймали решту нижчої або чорної міської людности, то ми тоді легко порозуміємо в якому зміслі тисяцький був представителем чорних людей в Іванівській інституції (посмертна праця „Очерки экономической жизни Великого Новгорода“, Читенія въ Императ. Общ. Ист. и Древн. Росс., 1893, кн. I, ст. 20).

В Руській Правді нема ні сотні, ні сотників — нижча адміністративно-побутова одиниця організації сільської людности в сій памяті — вервь. Представителі сільських громад називають ся старостами (сельскій староста княжий, ратайный староста), тиюнами (тіунъ сельскій княжий, тіунъ ратайный). Сотських ми подибуємо тільки в містах. У Галицькій землі XV ст. десятників находимо тільки в волоських громадах і у підзамкових сотнях. В інших громадах на руським праві тільки тиюнів і атаманів (остатня назва перейшла до нас від Татар). На підставі наведених фактів ми й зважуємо ся твердити, що тисячу чинила міська і підзамкова людність, обовязана до послуг на замок і вдержаня княжої дружини.

Що-ж до такого великого розпростореня сотенної організації в північно-східній Русі Московського періода, то ми для поясненя его наведемо всего один, але дуже переконуючий факт: У 1257 р. „приехаша численіці, исцетоша всю землю Суждальскую и Рязанскую и Мюромскую, и ставиша десятиники и сотники, и тысящники и темнікі, и идоша в орду, только не чтоша игуменовъ, черньцовъ, поповъ, крилошанъ, кто зрять на святую Богородицу и на владыку. Лавр. 451, пор. відомости про розділ Подільщини на „тмы“ (Акты Зап. Рос. т. II, нр. 6, чванлива грамота Менгі Гирєя, де тьмами називають ся й інші руські землі. Імовірність розділу Подільщини на тьми

Сліди німецького права ми находимо в Галицькій Русі ще в першій половині XIV ст.¹⁾, але сліди дуже незначні; при тому німецьке право, як бачить ся, давано з разу лише справдешнім німецьким кольоністам, що або прибули на Русь з власної волі, або були покликані князем. Тодішні правительства мало вмішували ся у внутрішні порядки громад, даючи їм жити по власним правам, а лише домагаючи ся умовлених повинностей в свою користь.

признає Н. В. Молчановский, Очеркъ літописн. изв. о Подольской землѣ, ст. 156). Про сотних у Моск. державі див. А. С. Лаппо-Данилевський, Організація прямого обложенія въ Моск. государствѣ, ст. 283 і далі, П. Н. Мілюкова, Спорные вопросы финансовой истории Московскаго государства, ст. 20 (чудно, що оба автори, наводячи звістку про перепись людности північно-східної Русі Татарями та встановлене сотників і десятників, цитують Нікон. літопись, а не Лавр.) Н. П. Мілюков думає, що либонь чи не від сеї татарської організації прийде ся вивести „сотського“ або „сотника“, найдавнішого представителя тяглої громади північно-східної Русі“; автор вважає імовірним, що „волоствна сотня (до-татарська?) мала фінансове походження, а власне була групою сел, що платили дань під одним сотським“ (ст. 30—21).

Завважаємо ще ось що: розпросторене сотенних порядків по всіх руських землях княжого періода промавляє швидче за офіціальним, княжим походженням сеї організації, ніж проти такої думки — в порядках кожної окремої землі до-княжого періода було без сумніву чимало відмінних прикмет, сліди котрих лишили ся і в звістний нам із літописн час.

У північно-східній Русі тай в багатьох частинах Литовської Русі сотенні порядки розвивали ся далі під впливом нових умов життя і набрали характеру зовсім відмінного від старого; ось чому для нас і мають таке значіне відомости про сотних людей у Галицькій Русі — тут се останок переживання, як і всі инчі сліди руського права, оставки котрого задержали ся ще в XV ст. при зовсім нових умовах життя.

¹⁾ Грамота 1339 р. Юрія-Болеслава Синокови на нім. право у Реппеля, Ueber die Verbreitung des Magdeb. Stadtrechtes.

Німці у Львові ще в початку XIV ст. чинили громаду з своїм війтом — у 1352 р. Казимір потверджує синам Матвія *olym advocati Lemburgensis* володіне маєтностями, дарованими їх дідови Бертольд, львівському вітови, князем Львом (Akta gr. II, nr. 1).

У грамоті Юрія 1339 р. згадують ся *advocati de Bahna, de Varsov, de Sywicz*, але де лежали ті оселі, сказати важко. Міщане Німці згадують ся ще в XIII ст. у Володимирі (Іп. 596). Смерть Володимира Васильковича оплакує „все множество Володимирцевъ, мужы и жена и дѣти, Нѣмци и Сурожьцѣ, и Новгородци, и Жидове плакахуся, аки и во вьятъе Иерусалиму... (Іп. 605).

Ще в княжий період ми находимо у Галицькій Русі волоських кольоністів, що жили тут так само по своєму волоському праву громадами с князями і крайниками на чолі. До таких волоських осель, зовсім імовірно, належали загадкові Болоховські князі, звістні в часі Данила Романовича.

А про те ми находимо в Галицькій Русі іще княжого періода сліди найрізномордніщої кольонізації, про що свідчать назви ріжних місцевостей. Частина таких різномордних кольоністів появила ся тут дорогою полону, — взяті в часі походів із полону колодники оселяли ся яко раби або незалежні люде на княжих землях. Частина могла появити ся сюда добровільно через якісь немилі обставини в батьківщині¹⁾.

Кольонізація остатнього рода мусіла особливо зрости після татарського нападу, що значно пхнув переселенє людности і Русі, і сусідніх народів. Галицька Русь, яко певніща від Татар, стала в другій половині XIII та XIV ст. пристановищем для маси кольоністів із сусідніх земель. Звістне літописне місце про побудованє Данилом Холма; князь скликує сюди кольоністів Німців, Русь, чужоязичних і Ляхів, від Татар тікають сюди всякі ремісники... и бѣ жианъ и наполниша двори, окрестъ града поле и села²⁾.

Ось чому, роздвляючи топографічні назви місцевостей в Галицькій Русі, ми находимо тут: Печеніги, Берендівичі, Торчев, Половець, Козара, Козартовці, Дуліби, Древяне, Ятвяги, Пруси, Латвинів, Угровськ, Угринів, Угерці, Болохово, Волошів, Волошин, Волош, Чехів, Чешки, Ляшки, Моравці, Моравсько, Татаринів і багато инчих місцевостей, котрі назвою

¹⁾ Під 1276 р. до літописи записано звістку про прихід до Тройдена Прусів, що втігли із своєї землі від насильства хрестовників: Придоша Пруси ко Тройденовъ изъ своей земли неволею передъ Нѣмци; онъ же прия ъ к собѣ и посади часть их въ Городиѣ, а часть ихъ посади во Вѣсловимѣ. (Іп. 577). Може коло того часу засновано й село Пруса Львівської землі. Прусина находимо в службі у князя Володимира Васильковича (Іп. 584).

²⁾ Іп. 558. На думку М. Ф. Владімірського-Буданова (Населеніє юго-западной Русі отъ половины XIII в. до половины XV в., передмова до Архива Юго-Зап. Россіи, ч. VII, т. I, ст. 27), „майстри, що втігли з Татар не Татарє, а їх полонені, Русини й чужинці, тай мешканці міст, непосредно підданих Татарам“.

свою виразно промовляють про значну й різнородну заграничну кольонізацію в сій західній окраїні Руси.

Хоть ми й не маємо докладних відомостей для означеня коли повстали вичислені оселі, але давність декотрих із них, як напр. Козари, Дуліби, Древяне, ясна уже з самих назв, що походять від імени племян, котрі щезли ще в епоху літописця. Не пізніші дванадцятого або початку тринадцятого столітя оселі Берендівичі, Торчево, остатне, як і Болохово, Угровськ ми подибуємо в літописних звістках XIII ст. Ріжного часу могли повстати інші з названих осель.

Богато з вичислених повище кольоністів жили в Галицькій Руси, як ми вже вказували, по своїм рідним правам і користувалися більшою або меншою самоуправою.

Польське завойоване відразу зробило в долі селянської людности Галицької Руси важні зміни.

Значна частина земель уже від перших років польського панованя роздає ся тут польській та заграничній шляхті на умовах відбувати за дарований ґрунт воєнну службу. Ми вже вказували вище, що більшість польської шляхти, котра розігнала ся до Червоної Руси, належала до відділу безземельної або малоземельної, змарнілої та бідної, „голої“. Така збідніла шляхта, звістно, не мала засобів для заведеня на одержанім ґрунті регулярного господарства. Через те треба думати, що більшість давніщих надань була в місцевостях заселених, при чому значну частину повинностей правительство відступало в користь шляхтича.

Дістаючи пусті ґрунти, шляхтич діставав право їх заселити і на певне число років увільнити новоселенців від усяких повинностей; після вільготних років більшість повинностей так само ішла в користь шляхтичів. Скількість тих повинностей і спосіб їх сповнюваня, як побачимо нижче, з часом змінiali ся не в користь селян.

З другого боку обдарований, дістаючи заселений або пустий ґрунт, разом с тим діставав, або потім собі випрошував право уладити его на німецькім (найчастіше) або на якімнебудь праві. Нижче ми побачимо, які вигоди давало німецьке право властникови; тепер обмежимо ся тільки вказанем, що вигоди ті видавали ся дуже значними і заведенє осель на німецькім праві починає ся зараз від перших років польського

панованя і в королівських, і в приватних добрах. До половини XV ст. либонь чи не половина всіх осель Галицької Руси була вже на німецькім праві.

У Польщі коло середини XIV ст. більшість селян була вже юридично винята з під власти держави і передана в руки власника-шляхтича, що мав *jus domini* над людністю своєї землі, то-б то судив її особисто або через свого солтиса. Той самий домініяльний суд над людністю появляє ся і в Червоній Русі с польським панованем.

В оселях на німецькім і польськім правах людність виймає ся з під власти держави і піддає ся власти *domini*.

У Польщі, як ми бачили, селянська людність мала ще право виходу через усе XV ст. ¹⁾.

У Червоній Русі княжого періода селянська людність мала право виходу, обмежене тільки (як побачимо нижче) звістними умовами, що виходили з належности селян до своєї громади, та відносинами до пана.

Обмежене права виходу зразу зовсім не було в інтересах власників землі-шляхтичів. Пусті ґрунти треба було заселити, аби з них мати дохід; заселити ґрунт можна було або покликавши заграничних кольоністів, або переманивши до себе обіцянками значних полекш людність королівських або приватних земель. У XIV і першій половині XV ст. шляхта ще значно напливає до Червоної Русі. Богато шляхтичів появляє ся тут тільки на якийсь час; купівля, продаж, обмін землі відбуває ся в тім періоді незвичайно живо. Ось чому шляхта зразу не тільки не повстає проти переходу людности, але противно, підпирив єго і навіть видає постанови проти тих панів, що не пускали із своїх маєтків селян, викликаних як треба (*rite*).

Так у 1435 р. (рік заведеня польського права, то-б то адміністрації й суду на польський лад) галицькі шляхтичі

¹⁾ Іще в статуті 1493 р. (*Bandtkie, Jus Polonicum, ст. 327*) читаємо: *quia kmethones de loco ad locum se anno quolibet moventes ipsi et domini eorum ad damna perveniebant plurima — статут постановляє: ut a modo kmethones a dominis suis status utriusque in partibus terrae Cracoviensis quoque modo de agris suis recedere non audeant, nisi prius kmetho quilibet aedificaverit aream suam et debita solverit domino juxta consuetudinem* (то-б то повторяють ся старі постанови), *exceptis terris Russiae et terris Majoris Poloniae, ubi antiqua consuetudo servetur.*

(domini terrae) видають постанову, що регулює вихід селян на польський лад: селянин за право виходу (в період Різдваєних свят) мусить заплатити власникови землі копу грошей, дзбер пшениці, дві колоді вівса, чотири руські сири, чотири курки, віз сїна і віз дров¹⁾.

Але на бурнім засїданю шляхетського віча в Галичу 1444 р. було постановлено, що коли пан не схоче пустити свого селянина *post reclinacionem* (то-б то після офіційної заяви панови про бажанє вийти і сповнення всіх формальностей зречена), то остатній може пізвати его до суду на третій день, і пан обовязаний (але перше мусить бути повідомлений про

¹⁾ A. gr. XII, ст. 425. Cum aliquis incolarum de domo in villa a festo Nativitatis Christi a domino suo recesserit, extunc domino ville sexagenam, viccum tritici, alias dzber, duos truncos avene, III tortas Rutinicales, III genera gallogrum alias cur, currum feni, currum lignorum dare debet.

Як видно с початку акта, се є нова постанова, що переносить умови виходу селян, практиковані в Польщі (*jus, quod fit in terris Cracoviensi et Sandomiriensi et terra Polonie laudaverunt et laudabiliter appellaverunt*). Але і в самій Польщі XV ст. умови виходу селян були різнородні в різних землях. Так у землі Ланчицькій селяне, що сидїли на польським і німецьким правах, могли виходити тільки на Рїздво, дїставши на два тижні перед тим речинцем *licenciam* від пана; селянин, що виходив, мусїв або покласти на своє місце инчого селянина, або заплатити панови 1 гривну і 1 *ferro* і при тому впорядкувати свій двір по оцінці чотирох осіб, двох від пана, двох від селянина. Могли селяне виходити і коли небудь серед року, але тоді платили панови 3 гривни й порядкували двір. Усі рахунки с селянином мусїли бути скінчені на два тижні перед виходом, — після виходу (то-б то після одержання від пана дозволу на вихід) пан не мав права чїпати ся селянина.

Загородники, що сидїли на польським праві й виходили *non in tempore*, то-б то не на Рїздво, платили 1 гривну, а як *in tempore*, то тільки чинш і гостинець і порядкували свої двори. Коршмарі, що сидїли на німецьким праві, мусїли обсадити свою коршму і направити двір, інакше платили 1 гривну на виходї.

В статї є суперека — у §. 34 умови виходу одні й ті самі для селян на праві німецьким і польським, у §. 36 — селяне на польським праві платять на виходї лише половину того, що платили селяне на праві німецьким.

Про умови виходу селян у Мозовї див. Дуаїна, О Мазовецькомъ правѣ, ст. 54. В землі Холмській селяне могли виходити, обсадивши своє поле *kmethone tam valenti ut solus fuit*, або продати поле за згодою пана (статут 1477 р. у Мацейовского, *Historya prawodawstw słowiańskich*, т. VI, ст. 414).

te alio homine) пустити его в першій судовій речипці, заплативши три гривни кари в користь суду і три гривни в користь позивача ¹⁾.

На тім же зборі для забезпечення інтересів пана зроблено ще постанову про втієлих людей, то-б то очевидячки про тих, що втієли sine reclinatione, без відома пана і сповнення всіх формальностей спеканя. Той, хто прийняв такого втієчака, був обов'язаний, коли его оповістив пан утієклого, пустити его с трьома гривнами кари; коли-ж селянин не буде пущений, то пан его позиває на третій день до суду того селянина, що его прийняв, і остатній платить три гривни судової вири і стілько-ж позивачеві. Тут же додано важну увагу, що діти втієчачів не вважають ся втієчачами ²⁾. Остатню постанову можна розуміти двояко: або вона значить тільки те, що за дітей втієчака не платять кари, або-ж важніше — що діти втієчака не відповідають за ті наслідки, що падають на втієклих родителів. А се, може значити щось лише тоді, коли втієчач-селянин закріплював ся, тратив право виходу. Ми хилимо ся власне до остатнього пояснення, бо воно відповідає постанові Руської Правди, по котрій втієчач закуп ставав холопом. На другім вічу того-ж 1444 р. між инчим постановлено, що селяне можуть виходити (abdicare se) протягом двох тижнів, рахуючи від другого дня по Різді Христовім. Розслід процесів за вихід селян мусить відбувати ся зараз на третій тиждень.

Нарешті заборонено брати на силу втієклого чоловіка і грабити его майно — остатнє мусіло до рішинцю суда бути передано в треті руки ³⁾.

¹⁾ A. gr. XII, c. 129. Item etiam domini invenerunt, quod cum aliquis homo reclinabit se a suo domino ad alium dominum et idem ejus dominus ipsum tenebit et locabit post reclinationem, extunc ipsum debet citare ad tercium diem, qui habet ipsum restituere in primo termino cum tribus marcis, castro tres et actori tres. Item etiam debent ipsum predestinare alio homine. Sin autem non vellet restituere, extunc ipsum citare habet, ut supra.

²⁾ Item etiam invenerunt, quod habent inter se hos fugitivos homines (cum tribus restituere) tradere de... et idem cum profugit, debet predestinare ipsum et cum tribus traderet hominem. Sin autem non traderet cum tribus, extunc debet eum citare ad diem tercium, cum ipsum hominem debet ipsum mittere cum tribus marcis, castro tres et actori tres et hominibus fugitivis pueri non sunt fugitivi.

³⁾ Item etiam sub pena iudicii nullum hominem reclinatum recipere habent necz alias grabycz usque ad rosprawy etiam actoris, ib. c. 138.

Але від половини XV ст. в Галицькій землі повстають дві партії, інтереси котрих що до селянського виходу були діаметрально протилежні. Шляхта, що прийшла недавно, стояла за волею виходу, бо їй треба було заселити свої ґрунти. Протівно, шляхтичі, що міцно осіли ся в Червоній Русі, уладили свої землі і покольонізували їх, були проти волі виходу, дуже для них некорисної. Селяне, що відсиділи вільготні роки, покидали свої ґрунти і переходили на нові вільготи в инчі місця, а ґрунт панський пустів і не давав ніякого доходу ¹⁾.

Ось чому акти XV ст. переповнені процесами за вихід селян. У декотрих землях, як у Галицькій, перехід селян відбувався в таких великих розмірах, жалоб на нерегулярне викликане людности, її втеки, насильну хapatню чужих і своїх селян, що втікли в инчі маєтки, набирала ся така маса, що в суді призначувано спеціальні засідання для таких процесів. Процеси за селян рішали ся у Галицькій землі аразу в судах земських, пізніше в суді коморників (*judicium camerariorum*), в Перемиській землі вони належали до суда гродського ²⁾. У Львівській землі процеси так само розбирали ся в гродським суді, хоть нераз повставали суперечки про підсудність таких процесів гродському судови ³⁾.

Вільний вихід селяне мали в Галицькій Русі до початку XVI ст.: у 1507 р. на просьбу червоно-руської шляхти король розширяє і на Червону Русь польські постанови про вихід селян ⁴⁾.

Се, нухонною латиною виложене місце іде, на нашу думку, до особи селянина, бо перед тим говорить ся про его майно — пан не має права няти або грабити, то-б то силою брати свого селянина с того місця, куди він утік. Постанова ся стане ясна тому, хто загляне в галицько-руські судові книги XV ст., особливо в книги Галицької землі — остатні переповнені процесами про наїзди на чужі маєтки та хapatню втіклих селян.

¹⁾ Така-ж поява повторяла ся й пізніше в українних старостах. Так по люстрації 1565 в селах Лемківського повіту „*ludzie nigdi swobodni nie wisziedza, zwlaszcza yz czestho odchodza, ktorem ma swoboda wychodzicz, a na iech mieszcza zasie drudzi na swobode do lat kielkanasczie wstepuią*“. (Арх. Юго-Зап. Россіи, ч. VII, т. II, ст. 207).

²⁾ А. гродзкіе XII, передмова ст. XI.

³⁾ А. гр. XIV, ст. 72, і передмова.

⁴⁾ Vol. leg. I, ст. 166 „*ad supplicationem terrarum Russiae: volumus et decernimus ut de omnibus fugitivis statutum Regni observetur*“. Ми бачили

Погляньмо тепер на ті умови, при котрих у XV ст. відбувався вихід селян.

У XV ст. маса селянської людности Червоної Русі була ще вільна і мала право виходу. Окрім рабів і кабальних, привязаних до особи пана, коляних, ординців і данників (*homines tributarii*), привязаних до землі, усі інші селяне і королівських, і приватних маєтностей могли покидати свої власні або панські землі, на котрих осіли, і переходити куди їм хотіло ся.

Але воля переходу не була зовсім необмежена. На перепоні їй стояли, з одного боку, інтереси самих селянських громад, а з другого — інтереси панів: безумовний вихід селян робив шкоду і одним і другим. Селянин, що виходив із громади, поменчав її платіжну силу; повинности, що лежали на всій громаді, з поменченням числа членів громади ставали тяжчі для кожного окремого члена. Там, де повинности були до-

вище, що ще статут 1493 р. лишив у Червоній Русі звичайні порядки виходу селян. І статут 1496 р. потверджує „*consuetudines super mittendis (kmethonibus) observatas non esse immutandas, sed observandas ubique*“. (*Jus Pol.* ст. 343). Але в статуті 1496 р. є незвичайно важна постанова, що обмежає вихід селян: із синів селянина лиш один може виходити на наємну службу або до ремесла, решта мусять лишати ся в селі; коли у кметя тільки один син то він мусить лишати ся в селі; при тому й той селянський син, що має право виходу, мусить дістати увільняюче свідощтво від свого пана (*licentiam et litteras testimoniales a dominis locorum*), інакше его вважають утікачем і пан має право вернути его (*Jus Pol.* ст. 343). Через сю постанову, як завважує Бобржинський, підданство селян з особистого стало дідичним.

По Радомській конституції 1505 р. конче треба згоди пана на вихід селянина: *statutum quod nulli kmethonum liberum erit de cetero recedere a domino suo et de bonis residence sue domino invito aut inscio, qui vero contra hoc statutum recedere sive fugere presumerit, dominus apud quem inventus fuerit, kmethonem restituere teneatur nullius temporis prescriptionem evadendo... Si vero domino placuerit kmethonem e bona voluntate dimittere extunc kmetho tenebitur solvere hospitale alias gosczyinne nec non domini septa et alia juxta antiquum reformare et fidejубere.* (Арх. Бернард., *Acta Castri Premisl.* т. IV, ст. 69).

По всій імовірности, червоно-руська шляхта просила короля розширити і на Червону Русь виложені вище постанови. Таким чином юридичне закріпощене селян настало в Червоній Русі трохи пізніше від закріпощення польських селян.

кладно означені для кожної окремої особи, вихід селянина збавляв пана частини доходів зі своєї землі.

Ось чому і громади і пани старалися обмежити і впорядкувати вихід селян. З обох боків були вироблені звістні умови, заспокоївши котрі, селянин мав право виходу. Не багато, але за те характерних відомостей зберігли нам акти про вихід селян із осель на руськім праві. Відомости ті тим важніші для нас, що вони по всій імовірности рисують нам звичай давній, що зберігся з періода ще повного панованя руського права княжої епохи, і дають скільки дорогоцінних рисів з історії давньої руської селянської громади.

До всіх тих селян, що виходили, на яким би праві вони не сиділи, прикладалося одне загальне правило: виходити можна було тільки з означеного права в таке-ж саме (з руського в руське, з німецького в німецьке); вихід з одного права в друге заборонявся. Коли селянина викликувано напр. із руського права в руське, а показалося, що він осів на німецькім, то давнійший пан мав право виправити його назад, при чому той, хто переманив селянина, платив кару першому панови 3 гривни і стільки-ж судової вири і при тому тратив даний за селянина вихід. А втім, правило се мало очевидячки силу тільки протягом звістного часу, одного року від часу викликаня.

Важко пояснити причину подібної заборони: для пана було очевидячки однаковісінько, в яке право виходив его селянин, коли він зробив усі формальности виходу і сповнив супроти пана всі обовязки, що лежали на нім. Може заборону сю викликало бажанє обмежити трохи за частий перехід селян: перехід з одного права у друге міг бути для селянина принагідніший, ніж перехід у те саме право; в остатнім разі спосіб сповнюваня повинностей, а иноді й розмір їх, були незмінні. Але, з другого боку, масу селян надили на нові оселі воля, увільнене від повинностей на звістне число років, а таку волю могли їм давати на всякім праві.

Вихід селян у латинських актах називаєся *reclinatio*¹⁾, по руськи — *отказъ, выходъ*. Перекликаний селянин називався *homo, kmetho reclinatus, acclinatus*.

¹⁾ *Reclinatio, acclinatio, exceptio exitus; exceptio, выходъ, уживаєся і в змислі платні за вихід (А. гр. XV, ст. 530). Post reclamationem al. по одкаву (А. гр. XV, ст. 484).*

Для регулярного виходу треба було сповнити різні формальности. Ті, що викликали селянина (од казчики) мусіли формально заявити панови в его домі¹⁾, в присутности чужого (обчого, *hominis extranei nobilis*)²⁾ шляхтича, або коли его не було, при двох свідках з місцевих обивателів (*terrigene*) і самого викликуваного селянина, про его викликанє; панови одказчик тут же давав платню за вихід (*pecunia recessionalis, recessionales, exitus, виходъ*); тоді-ж роблено докладний обрахунок пана з его селянином, означувано всі обовязки, що лежали на нім, і очевидячки вимагано свідощтва пана про сповненє всіх тих обовязків³⁾. Вихідна платня по руському і волоському праву відповідала економічним відносинам селянина до свого *dominus-a*⁴⁾.

Вихід селянина мусів відбувати ся в певний час і доконче в день (*in tempore et hora*); вихід у ночі вважав ся нерегулярним, рівняв ся до втеків⁵⁾.

¹⁾ або в домі тиюва, А. гр. XII, ст. 369.

²⁾ *przed obczizna*, А. гр. XV, ст. 530, 534.

³⁾ Всі претенсії до селянина пан мусів заявити при *reclinatio*; заявлені після *reclinatio* претенсії не мали сили, див. А. гр. XIV, ст. 293 і 339. При нерегулярнім викликуваню заплачений панови вихід лишав ся в его користь А. гр. XIV, ст. 305.

⁴⁾ Економічне становище селянина доказувано свідощтвом атамана і двох селян. (А. гр. XII, ст. 409: *iste Syenko sedet circa me in media area et paratus sum hoc adducere iuxta consuetudinem terrestrem duobus kmethonibus et vathamano*.)

⁵⁾ А. гр. XII, ст. 75. *Mgf. Muzilo in lucello alias przed swyachem (sic) alias (sic) homines reclinavit. tunc non iudices videntes quod indecenter ds. Muzilo homines reclinavit, premissos homines Ihnaton i adiudicavimus... поp. ib. ст. 146: idem homo non est in tempore reclinatus, quia in nocte sunt reclinati (sic).*

Вихід платили не тільки селяне, що мали власне господарство, сиділи на означених ґрунтах (*kmethones bene possessionati, areales, de media area, de quartale agri*), але й підсідки, двірські (*sedentes in camera*). А. гр. XVI, ст. 209.. *terminus positus inter mfg. Pol. Leop. actorem et nob. Joh. Dawidowsky reum ad interrogandum deminos pro homine Ostasch reclinato de Dawidow sub civitatem Leopolim pro eo, quid Ostasch recessionalis dare deberet, ex quo in camera residebat et sub domino nil tenebat.*

Дуже цікавий факт істнованя ще в XV ст. відділу людей вольних, похожих (*zaroschodzący*), що не платили виходу. Але відомостей про таких вольних дуже мало. Вказу на процес А. гр. XII, ст. 6 (а. 1436)... *Item Оно-*

Селяне, що сиділи на руськім праві, як уже сказано, мали право виходити тільки в руське-ж право. Вихід їх міг відбуватися ся тільки раз у рік — на Різдво. Платня за вихід (поклонъ) була конче грошева ¹⁾ і означувала ся на 1 гривну за селянина, що сидів на цілім дворіщу, і пів гривни за такого, що володів половиною дворіща. Але не кождий селянин,

szym de Kurosz est iustificatus prout pro recessionalibus alias za poklon per ducem Mitko inculpatus fuit. Unde domini superius descripti dederunt Onoszum na ludstwo ad popones de Kurosz ad quos ministerialis equitaverat. Qui dixerunt: est frater noster liber, qui recedere habet et recessit ut aliquis nostrum wolni. Поп. ib. ст. 149 dedimus ad futuros terminos ad interrogandum ad plures homines inter dominam Elizabeth de Podhaycze et Jacconem de Sphistelniky pro homine, utrum homo est zapochodzaczy qui iam obsedit alias oszadl⁴.

Кляса похожих або вольних людей (люде захожі, прихожі, слободичі, похожі, вольняки) існувала і в Литовській Русі. По характеристиці В. Б. Антоновича (Архивъ Юго-Зап. Россіи, ч. VI, т. II, ст. 17) слободичі були люде вільні, що не мали ґрунтової власности; вони арендували за контрактом ґрунти у панів, при чому давали властникови землі лист або запис добровільний; на підставі сего контракту вони обовязані були за землю, котру дістали, давати панови певну умовлену скількість добутків із землі, або сповняти звістні служби, або давати платні; а що при оселеню своїм похожий чоловік діставав по більшій частині ще запомогу від пана, то в таким разі він обовязував ся до певного речинця не покидати землі (засідалий), в противнім разі (не засідалий) він міг покинути слободу, коли хотів, але мусів заплатити вихід, як є звичай в землі і віддавши его, міг „піти, де хоче“.

Такі вольні люде, як бачить ся, не були звязані речинцями виходу, загальними для осілих людей, а могли виходити кожного часу, сповнивши умови договору. Межи ними були й такі, що переходили з місця на місце (*quaerens victum al. rozuwienia*), наймали ся до ріжних услуг лише на короткий час. Але, як бачить ся, правительство старало ся обмежити волоцюзтво таких *homines vagabundi*, встановивши і для них речинець виходу на Різдво. Так із декотрих актів видно, що *servus cum reclinatione* міг виходити тільки на Різдво. (А. гр. XII, ст. 349, XIV, ст. 443).

Хоть речинці для виходу селян були встановлені в першій половині XV ст., та ми й пізніше подибуємо приватні договори панів *mittere homines sine tempore reclinationis*. (А. гр. XV, ст. 442), але з другого боку подибуємо й противні договори приватних панів не перекликати селян один у одного (А. гр. XII, ст. 352).

¹⁾ А. гр. XII, ст. 20 „*nos videntes, quod cum marcis reclinabantur, tales eosdem homines non iudicamus iuxta ius Theutunicale, sed Rutinicum, eapropter adiudicavimus ipsos demorari ad festa Nativitatis iuxta terre ritum eut ius*. Поп. А. гр. XIV, ст. 59.

що сидів на руськім праві, мав безумовне право виходу. С кожного села на руськім праві могли виходити лиш один, два або три селяне, відповідно до числа людности: числено на десятки, і виходити міг лише кожний одинадцятий, то-б то коли було десять селян, то ні один із них не мав права виходу, коли їх було більше як десять, то лишні могли вийти, коли було дві десятки з верхом, то виходили лишні поверх 20 і т. п. При такім вичисленю не числено тих, що сиділи на инчім праві, попів, коршмарів, підсідків, десятників.

Ми вже вище (на ст. 117) говорили про тільки що виложені факти. Ми думаємо, що факти ті вказують на останки давніх порядків частини руської людности по сотням. Показане обмежене виходу ми старали ся звязати з громадськими порядками сотні.

Але, на нашу думку, по сотням була впорядкована тільки частина руської людности княжого періода Галицької Русь. Друга, значніша її частина, жила, очевиднож, спільно-родовими дворищами, і дворищне володінє землею зберігло ся в більшости сел на руськім праві ще в XV і навіть XVI ст. (про дворищне хлѣборобство сказано буде нижче). Але й окремі дворища кожного села, як бачить ся, лучили ся в громаду і сповняли декотрі повинности спільно. Ось чому ми й подибемо ряд фактів, коли при суперечках за регулярність виходу вичислювано не селян, а дворища ¹⁾ — тому, хто володів дворищем лишнім поверх десятки дворищ, вільно було виходити. Можна думати, що в такім разі homo ageris не був обовязаний обсадити дворища alio homine, а лише мусів заплатити recessionalia.

Ті самі формальности, які були в звичаю при виході з руського права, прикладали ся і при виході з права волоського. Reclinacio мусїла відбувати ся in hora et tempore в присутности обчого чоловіка (hominis extranei), при котрім за викликуваного селянина плачено вихід ²⁾. Як уже сказано,

¹⁾ Відомости актів див. вище, ст. 118—9.

²⁾ А. гр. XII, ст. 413 жалоба Галицького підсудва на шляхтича Матвія Гольдача: quia ei hominem dictum Michaylo in hora et tempore coram homine extraneo reclinatam mittere non vult de villa ipsius Zalynyowye de integra area de iure Valachico in villam ipsius Lypycza in ius Valachicum, neqwe pro ipso

виходити з волоського права можна було тільки в право волоське. Плата за вихід Волоха означена була, бачить ся, на 12 грошів; ¹⁾ економічне становище селянина, що сидів на волоським праві, було означувано свідощвом князя і громади. Вихід із волоського права міг, бачить ся, відбувати ся кожного часу, а не в означенім речинці, як вихід із права руського ²⁾).

Загальні формальности заховувано і при виході з німецького права. Але умови виходу селян на праві німецьким значно ріжнили ся від умов переходу селян на праві руським і волоським.

Умови поселеня селян на німецьким праві визначили ся особливою означеністю і докладністю. Солтис заключав окрему умову з кожним селянином, при чому скількість узятої селянами землі і розмір повинностей були означені докладно. Селянин на німецьким праві відповідав тільки за себе.

Як селянин, що сидів на німецьким праві бажав покинути своє село, то міг, бачить ся, зробити се, коли вгодно, але мусів перед тим обовязково *locare suum agrum*, то-б то продати его або обсадити певним чоловіком (*kmethone bene valenti*), що мав потрібні засоби й інвентар для управи землі, на котрій сидів селянин, що відходив. Селянинови давано звістний речинець (8—18 тижнів) на *locatio* свого поля, після чого він міг піти, здавши всі свої обовязки на иншого селянина. Коли протягом означеного речинця селянин не міг обсадити свого поля, або его продати, то мусів дати панови застав ³⁾).

reclinationem recipere voluit, cum ei dabatur coram eodem homine extraneo, cui homini nulla culpa est data penes reclinationem et tenet ipsum ultra laudum et consuetudinem terrestrem iudicialiter responsurus. Див. *ib.* ст. 402, 403.

¹⁾ Судови предложено питанє: *si walachi ad presens ambulat, unde sic discernimus, quod walachi iuxta morem antiquum ambulare debent duodecem grossos recessionalium dando et dacionem iuxta morem antiquum videlicet XII grossos vel iuxta quod knyadz manifestabit, quomodo eundem walachum tenuit.* А. гр. XII, ст. 21.

²⁾ Див. А. гр. XII, ст. 413 — жалоба на невипущенє селянина з волоського права подана до суду 4 липня 1474 р. З одного акта ми дізнаємо ся, що селянина викидав одказчик із волоського права *fer. 6 prox. ante Remisciscere*, А. гр. XVI, ст. 127.

³⁾ А. гр. XIV, ст. 262, 497, 339.

Аби принадити селян до своїх маєтків, пани в як найширших розмірах користувалися т. наз. волею: кожда нова оселя звичайно діставала увільнене від повинностей на звітне число років. Але ся воля, така принадна для селян, була для них жерелом неволі, зрештою зразу тимчасовою. Даючи волю пан, розумів ся, надіяв ся, що коли вона мине, то він мати ме чистий дохід із своїх селян. Із актів не зовсім ясно, чи міг селянин, що сидів на волі, покинути своє поле. А втім, із одного акта можна вивести, що існувало загальне правило: селянин, що сидів на волі, мусів відробити панови стільки років, скільки сидів на волі, або обсадити поле инчим селянином, що приймав на себе его обовязки ¹⁾).

XIV і XV століття представляють у Галицькій Русі епоху незвичайно широкого обміну земельною власністю, заснована великої маси нових осель і через те незвичайно частого переходу селян. Деякі судові книги XV ст. записані більше як на половину селянськими процесами: жалобами на нерегулярне *reclinatio*, невипускане селян регулярно викликаних і грабована майна тих, що вийшли, прийняте тих, що втікли, вийшли без *reclinatio* і т. д. Появляє ся ціла нова професія одказчиків, агентів, що їздили із села в село і манили людність принадными описами користей нових осель. Відказчиками бували звичайно атамани, солтиси і князі (в волоських оселях), ті, що купили або дістали від пана солтиство, то-б то право впорядкувати певну оселю й користувати ся частиною її доходів. Відказчики звичайно давали самі вихід за селян їх панови і заспокоювали ріжні претенсії пана до селян, чим уже відразу клали викликуваних селян в економічну залежність від нового пана.

¹⁾ Inter nob. Joh. Vyssozski actorem et gsam Jachnam de Malechow taliter est sententiatum pro homine Demkone de Zidathicze, qui se (sic) reclinat sub Regem, quia idem homo quantum sedebat super libertate, tantum tempus debet sedere in illibertate in Zidathicze. A. gr. XIV, ст. 332, пор. ст. 330.

... kmethones eorundem agrorum laszy debent Doheslao Kmite solve census et labores laborare, dum libertas eorum expirabit. Sin autem illud facere non vellent, extunc debent agros suos vendere et collocare alias oschadzicz eosdem agros Doheslao. A. gr. XI, ст. 433.

Пани без кінця процесують ся із-за селян. Процеси ті відбувають ся і на ґрунті легальнім у судах гродських, земських, коморницьких, вічових, доходять і до надворного суду самого короля, і дорогою зовсім нелегальною — дорогою наїздів і грабунків. Відказчики не завсїгди викликували селян правною дорогою, але нераз підбивали їх до втеків ¹⁾). Пани, своєю дорогою, не чекаючи довгих судових митарств, хапали ся за узброєну силу, аби вернути своїх селян: відбували ся формальні битви, поле битви нераз бувало засїяно раненими й убитими з обох боків; побідники забирають уратованих селян з їх майном.

Розглядаючи судові книги Червоної Русі, лехко побачити, що перехід селян відбував ся не в однаких розмірах в ріжних місцевостях. Найменче процесів за вихід селян у землі Сяніцькій, найбільше в Галицькій. Пояснює ся се географічними й економічними умовами тих місцевостей: земля Сяніцька умовами земельної культури була для польської шляхти менче принадна, ніж инчі частини Червоної Русі. Ся підгірська країна була менче пригідна до хліборобства, переважним промислом була тут годівля худоби, котрою займали ся особливо Волохи, що в значних розмірах кольонїзували Сяніцьку землю. Перемиська, Львівська та Галицька землі були найпригідніші до хліборобства, і сюди йде переважна шляхетська кольонїзація. Земля Галицька і Тереховельська, яко більше східні, українні, кольонїзують ся пізніше від инчих. Сї землі були найбільше небеспечні в воєннім зглядї, через те ґрунти й роздавано в них з обовязками сповнюваня ріжних воєнних услуг тоді вже, коли в инчих частинах Червоної Русі шляхтичі володіли землею *jure hereditario*. Бажаючи кольонїзувати свої ґрунти в тих богатих, але мало спокійних землях, шляхтичі давали тут селянам особливо значне число вільготних років і один поперед другого перекликали їх сюди, і селяне Львівської та Перемиської земель масами виходили до східної частини Червоної Русі й Подільщини. Повставало навіть питанє, чи можна допускати вихід селян із Львівської та Жидачівсь-

¹⁾ Потайне викликанє селян називало ся *викачуванє* (А. гр. XV, ст. 543).

кої землі до Галицької і противно; але, бачить ся, питанє се було рішено притакуючо ¹⁾).

Процеси в справах про вихід селян відбували в ріжних судах: у землі Галицькій зразу в судї земськїм, опісля в судї коморників, у Перемиській — в гродеськїм судї; із судових книг Львівської землі зберігли ся головно гродеські книги. В них досить багато селянських процесів, хоть значно менше, ніж у книгах галицьких; але, імовірно, більша частина процесів про селян і в Львівській землі, як і в Галицькій, містила ся в книгах земських судів, із котрих для першої половини XV ст. зберігли ся тільки останки.

Як процеси за селян чинили великий процент усіх процесів, що належали до судів гродських і земських, то в декотрих судах були навіть назначувані спеціальні засідання виключно для рішення справ селянських (*judicium pro hominibus, judicium recessionalium, pro hominibus reclinatis*).

По постанові 1444 р., коли *dominus* задержував і не пускав селянина, що сповнив усі встановлені формальности виходу, то той, хто викликав, мусів его обслати обчим чоловіком, то-б то домагати ся пустити селянина. Коли після обсилки селянина не пущано, то позивач мав право пізвати спирача до суду, де той мусів явити ся третього дня після викликаня і пустити селянина зараз першого судового речинця, заплативши три гривни судової вири і три гривни позивачеві ²⁾).

Той, хто прийняв утіклого селянина, мусів вернути его після такої-ж обсилки с трьома гривнами позивачеві, як же не вертав, то так самісінько мусів явити ся до суду третього дня після викликаня і заплативши три гривни судової вири і три гривни позивачеві, вернути втіклого. Задержане майно

¹⁾ A. gr. XII ст. 90. In presenti termino (2 січня 1441 р) domini supradicti dedimus et distulimus ad proximos terminos a data presencium ad interrogandum, utrum habent homines reclinatos debent mittere de districtu Halicensi in districtum Leopoliensem vel Zudacensem et e converso. Питанє повстало ізза справи кн. Михайла Гольшанського з Михайлом de Konjuschky про викликаня селян із Галицької до Львівської землі. Із ст. 94 видно, що Гольшанський справу виграв.

²⁾ A. gr. XII, ст. 128.

селянина мусіло бути віддане у треті руки до остаточного судового рішення¹⁾.

Той, хто в суді виграв селянина, діставав від суду возьного (*ministerialis*) на виметанє (*ad eiciendum*) єго. А в тім, судовий процес рідко сим кінчив ся: дуже часто той, хто програв процес, все таки не видавав селянина і не дозволяв передати в треті руки єго майна (*pignora percussit*) Судовий возьний не раз мав ся при тім дуже эле: побитий і покровавлений, він вертав ся до суду, де починали новий процес за *percussio pignoris* і образу возьного. Тим часом позивач, що не стратив надії на можливість, що буде вдоволений правною дорогою, збирав своїх домашніх, сусідів, приятелів, селян і йшов у воєнний похід — здобувати *objectum litis*. Позивач не дримав і, своєю дорогою, ладив ся до битви, зібравши таке-ж військо. Починала ся битва, в котрій звичайно, як то кажуть, пани били ся, а у хлопів чуби боліли. Побідник відходив с трофеями, але побіджений, зібравши ся з силами, відповідав наїздом, відбирав здобич, і до речі захоплав дещо з майна ворога. В результаті: нові процеси за наїзди і грабунки, нове судове рішення, нова посилка возьного, нова єго образа і знов новий процес і т. д. без кінця. І такі війни, коли не селянські, то ізза селян, вели, з перемінним успіхом, не тільки самі шляхтичі, але й духовні посідачі землі, єпископи та архієпископи, коли не особисто то своїми військами під проводом сільських атаманів та управителів. При помочи судових ключок і підплати суда, процеси такі можна було провадити безконечно, переносячи їх із одної інстанції до другої, відкладаючи під усякими можливими збутками (слабість проста, слабість ложка, то-б то серіозна, що буцім-то приковувала підсудного до ложа, приготови до воєнного походу, звістки про намірений напад Татар або инчих ворогів, королівське порученє, доконечність явити ся до суду

¹⁾ Втілого треба було *arestare cum nobili*, XII, ст. 413. Шляхта окремих руських земель часто займала ся на вічах розбором питаня при видачу втікачів селян. Див. напр. *statuta ex utraque parte Bug tenenda*, надруковані Ф. Бостелем у *Jahresbericht des k. k. zweiten Obergymnasiums in Lemberg für das Schuljahr 1890*. Lemberg 1890, та холмський статут 1477 р. надрукований у Мацейовського, *Historja prawodawstw słowiańskich*, вид. 2-е т. VI, ст. 413.

другого повіту в важнішій справі — про мајорі, і т. д.) В результаті вигравав, розуміє ся, найбогатший і найсильніший, що рішив сам свою справу на підставі права сильного.

Чи існувало задавнене для відшукання втіклого селянина? З одного акта можна би вивести, що таке задавнене існувало й означувало ся періодом десяти років¹⁾. Важко сказати, чи приклададо ся задавнене до всіх утіклих селян, чи тільки до тих, що зовсім не були винні, хоть утіклий селянин був винен в очах пана вже самим фактом утеків; при тому на нім усе лежали провини — в усякім разі уже тотя, що він пішов без *reclinatio*, значить був уже винен панови бодай в розмірах платні за *reclinatio*, коли не втік *cum sensibus et dacionibus*.

Мотиви втеків селян не ясні з актів: судовий акт по більшій частині не розглядав мотивів утеків, суд судив лише самий факт утеків. Але, розуміє ся, мотиви сі були й тут ті самі, що й скрізь на світі: невдоволене теперішнім, змагане туди, „де краще“. Яке було „теперішне“ селян, їх економічне становище у XV ст., ми побачимо далі, коли спробуємо зібрати відомості про селянський побут, про їх повинности супроти панів.

А в тім, із декотрих актів можна вивести, що вже тоді селяне тікали через насильства панів. Правда, закон давав їм право покинути землю пана без *reclinatio* через вго насильства, але не означуючи чи для законности таких утеків треба було сповнити які-небудь формальности²⁾.

¹⁾ A. gr. XII, ст. 395. Gen. Ihnath Judex Halic. proposuit super nob. Sandiuogium pro homine profugo dicto Laver.. Sandiuogius dixit: domine Judex, iste homo jam est a decem annis sub meo dominio in bonis et dominis Judex nunquam me amonebat pro eodem homine. Et domini in judicio sedentes decreverunt Sandiuogio jurare post f. Pasce in duabus septimanis tali modo, quod iste homo est a decem annis in bonis ipsius et quod nunquam amonitus est per Judicem pro eodem homine profugo Laver. R. Hube (Sady і т. д. ст. 232) твердить, що в Польщі задавнене для вернення втілого селянина означувало ся речинцем трьох років, але на доказ наводить лиш останок судового акта із брестських книг: jako Wichna trzymala tego kmecza spokogym trzi lata.

²⁾ Ми найшли в актах лиш один случай виходу всіх селян через насильства пана. Під 1471 р. у львівських судових книгах записана ось яка жалоба: „Labor. homines omnes de Janczyn et de Matheiw conquesti sunt super

Але лучало ся, що селяне тікали на росказ самих панів, котрі дізнали ся, що наближають ся Татаре ¹⁾.

У Польщі лучало ся, що не тільки селяне по своїй волі тікали від панів, але самі пани проганяли їх ²⁾. Подібних пригод у червоно-руських актах ми не нашли.

Окрім права виходу, червоно-руський селянин XIV—XV ст. мав і інші дуже важні права: право судової оборони в загальних судах в усяких можливих процесах (цивільних і карних), право власности на рухоме й нерухоме майно і подекуди право самоуправи.

Особа польського селянина XIV—XV ст. користувала ся ще захистом закона. За вбивство кметя платили головництво; ³⁾

nob. Johannem Budzywy tenutarium ipsorum, quomodo ipsis injurias tum in recepione ipsorum bonorum tum in violacione unius mulieris infert et facit, propter quam violenciam omnino recedunt de eisdem bonis et manere nolunt sub ipso, vadentes sub dom. Paltin. Russie; super quo ds. Clonowski cum procuratorio ab ipso domino Palto memoriale posuit, quod iudicium recepit (Akta gr. XV, ст. 111). В отсім актї причини виходу вказані зовсім згідно с постановою Вислицького статута, що дозволяв вихід селян, si dominus villae opprimat filiam aut uxorem sui kmethonis aut si pro excessu seu culpa haeredis ibidem villani bonis ipsorum depraedantur (J. Pol, ст. 75). Але, як видно з сего акта, селяне мусіли заявити про свій вихід і мотиви зго замковому урядови і, очеvidячки, вихід селян міг відбути ся після сеї заяви перед скіпченням судового процесу.

При продажі маєтків подибуємо иноді приватні договори не доводити селян насильствами до втеків: див. напр. A. gr. XII, ст. 401 (ad a. 1470)... et de kmethonibus non debet recipere (продавниця) boves alias powoloszczysny. Si aliquis homo de Thenyathnyki fugeret propter aggravacionem Katherine, tunc ipsius Katherine hoc dampnum esse debet. Змисл таких договорів ясний — продавець маєтку на останку старає ся видавити з селян як найбільше, через що селяне иноді й розбігали ся, а маєток без робочих рук ставав без вартости.

¹⁾ A. gr. XII, ст. 137. Prout convencio generalis in Halicz est celebrata ad f. s. Nicolai (6 грудня 1444 p. ?)... quarta feria Visitacionis vero novitates venerunt ad premissos dominos in Halicz de ingressu emulorum videlicet Tatarorum in has terras, prout consueverunt, qui domini hominibus ipsorum fecerunt profuere cum ipsorum bonis.

²⁾ Hube, Sądy i т. д. ст. 46.

³⁾ А в тім, у статутах XIV ст. сказано тільки про вбивство кметя кметем (Hube, Ustawodawstwo Kazimierza Wielkiego, ст. XIV, §. 19, і ст. XLIV, §. 20). По Вислицькому статуту кметь, що вбив кметя, платив pro pena homicidii (то-б то впрі) 4 гривни каштелявови або єй, cui jus persuaserit, a

розмір его був приблизно однаковий в різних польських землях: так у землях Краківській і Сандомірській за голову кметя платили 10 гр., з котрих 6 ішло для найближчих свояків убитого, 4 — в користь его пана; в Серадзькій землі із 10 гр. головництва панови йшло 6 гр., а своякам убитого — 4. Коли вбитий не мав дітей, і позивачем був пан, то він і діставав усі 10 гр.¹⁾ За вбийство шляхтича окрім головництва плачено й судову виру. Але Губе завважує, що не може рішити, чи плачено судову виру за вбийство кметя²⁾. А про те *pena ducalis* за вбийство кметя згадує ся в статутах Мазовії³⁾.

Головництво, яке спеціальна нагорода своякам убитого допускало згоду межі убийником і наступниками убитого — остатні мали в сім разі право домагати ся окрім умовленого головництва (або замість него) іще й покори від убийника⁴⁾.

Головництво діставали діти, брати, батько убитого; жінка діставала половину, а иноді й ціле головництво⁵⁾.

По Вислицькому статуту за пораненє кметя без проливу крови платило ся в его користь 6 гривен⁶⁾. За рани с про-

сваякам убитого — 6 гривен. По Великопольському статуту кметь, що вбив кметя, платив 6 гр. — 3 своякам убитого, 3 — панови, коли убийник і вбитий були під властю одного й того самого пана; коли-ж вони належали до різних панів, то виру ділено на обох панів.

¹⁾ Hube, Sądy i т. д. ст. 245. У Мазовії за вбийство кметя головництво вносило 8 гр. (J. Pol. ст. 433). В статуті Ланцької землі 1418—19 (Bandtkie, J. P. ст. 145) за вбийство кметя платять ся 10 гр. — жінці й дітям 3, панови 7.

²⁾ Іб. ст. 249.

³⁾ Bandtkie, Jus Pol. ст. 433 (1421 p.) Si vero nobilis sive terrigena ipsum kmethonem interfecerit, similiter octo sexagenas, praeter poenam ducalem et dignitariorum persolvat, vct. quatuor sexagenas pueris et domino tres, et castellano, in cuius districtu est idem kmetho interfectus, unam sexagenam solvere et pagare teneatur. Але в дальших статутах находимо важну постанову, що шляхтич, котрий убив кметя, не платить ані судової вири, ані головництва своякам убитого, коли суперечку почав сам селянин; у таким разі шляхтич платить тільки нагороду панови за вбийство его кметя (р. 1453, J. P., ст. 444).

⁴⁾ Hube, l. c. ст. 246; его-ж Wrażda, Wróżba i Pokora, W. 1884.

⁵⁾ Іб. ст. 248.

⁶⁾ §. 56 у Hube, Ustawod. Kaz. Wielkiego, у Bandtkie — alias pena sex scotorum (ст. 86).

ливом крови $\frac{2}{3}$ кари йдуть у користь кмета, $\frac{1}{3}$ — суда ¹⁾ (розмір кари не означений).

Із відомих судових книг XIV ст. Губе робить ось які виводи що до надгороди за рани й калічене: 1) надгорода за кожде покалічене назначувала ся в розмірі санкціонованому звичаєм, в формі грошевої кари, 2) розмір надгороди залежав від того, до якого стану належав той, хто поранив, 3) сині рани цінили ся нижче від ран кровавих, 4) коли хто дістав скілька ран, то за кожду платили окремо, хиба що їх було стілько, що загальна платня перевищала звичайну норму кар, 5) в разях обтяжуючих провину, окрім нагороди за рани, плачено ще виру судови або королеви, а иноді й кару в користь пана, що виступив у суді за свого кмета ²⁾.

В статуті Ланчицької землі 1418—19 ³⁾ шляхтич, що ранив кмета, платить ему за синю рану 5 грошів, за кроваву 1 ferta, панови — 1 гривну (unam sexagenam). Від відтяти пальця — 1 гр. Відняте руки рівняє ся до убийства.

По Мазовецькому статуту 1377 р. ⁴⁾ кметь діставав за рани, що зробив ему шляхтич, по 6 грошів (scotos) за кожду; окрім того, шляхтич, що ранив кмета, платив ще 3 гр. панови кмета і судову виру. Нагорода за покалічене членів селянина означувала ся по звістній таксі (відтяти якого небудь члена оцінювало ся на половину платні за вбийство).

Так само захищена була законом і особа селянина в Червоній Русі.

Із численних відомих карних процесів, що зберігли ся в судових книгах XV ст. ми можемо зробити скілька загальних виводів і що до судового поступованя в карних процесах, і що до основ, яких держав ся суд у постановах рішинця та в означеню розміру надгороди за насильство над особою селянина.

Завважамо поперед усього, що в справі про нагороду за насильство над селянином було три заінтересовані сторони — сам селянин, его пан і суд. Селянин шукає загоди за кривду,

¹⁾ Іб. §. 57.

²⁾ Sądy і т. д. ст. 260.

³⁾ J. Pol. ст. 195.

⁴⁾ Іб. ст. 419. Дувін, О Мазовецькомъ правѣ.

пан надгороди за ослабленє своєї робучої сили, суд заступає інтереси поліційні та фінансові.

Процеси за насильство ділять ся головню на два відділи — процеси селянина з селянином і процеси селянина зо шляхтичем. У першім разі позов вносив ся на суді пана кривдителя, в другім до загальних судів. Процес веде або сам селянин, або через свого прокуратора, яким по більшій частині був єго пан (*et dominus stat penes suum hominem pro pena* — звичайне вираженє в актах). В разі відмови пана *justitiam ministrare*, позивач переносить справу до загальних судів, куди потягають і відповідача селянина і єго пана¹⁾.

Карна кара всякого рода складала ся із трьох складових частин — надгороди скривдженому, надгороди панови і судової вири в тім разі, коли справа розбирала ся в загальнім суді.

Переважає форма карної кари — грошева платня, хоть подибуємо й пригоди присуду тілесних кар, але від них можна було відкупити ся²⁾.

Цікаво, що ще в XV ст. і навіть у XVI ст. публична сторона покараня ще дуже слаба. І в карних справах сторони мають право погодити ся що до надгороди на всякі насильства, не виключаючи й убийства (в остатнім разі, розуміє ся, годять ся свояки вбитого і відповідач³⁾).

¹⁾ Позивач обсилає пана відповідача *cum nobili terrigena* в домаганє *jus administrare* над своїм селянином і в разі *juris non administratione* позиває єго до суду (A. gr. XIII, ст. 492). Що селянин міг кому схотів поручити свою справу в суді, видно з A. gr. XIII, ст. 76. *Minist. Nic. de judicio datus ad kmethonem Syska in Milatin missus est et interrogavit, cui daret causam suam agere pro causis coram judicio. Qui kmetho coram predicto ministeriale domino suo causam agendi, defendendi dedit plenam potestatem.*

²⁾ A. gr. XI, ст. 66 *terrigenae adiudicavimus ipsius manum unam amputare vel in quinque marcis manum apud d. Capitaneum exemere.* A. gr. XIV, ст. 336 і 342. Убийник, арештований в замку, мусів протягом 6 тижнів заплатити головництво, потому суд рішав, чи держати єго в арешті довше чи *collo privare si caput non exsolvat*. Платня, котрою відкупляли ся від тілесного покараня, називала ся *покуп*. І в Вислицькому статуті сказано: *qui homicida non fuerit in solvendo, captus pena capitali puniatur*; Hube, *Ustawod. K. W.* ст. XIV, §. 19.

³⁾ А що при добровільній згоді без суду правительство, або пан, тратили би дохід, що мав їм прийти від сторін за розбір справи, то ми подибуємо і в урядових і в приватних уставах постанову про надгороду судови і при до-

Позивач або сам оцінює голову вбитого, або полишає судови означити розмір головництва.

Суд звичайно оцінює голову кмета на 10 гр.

Оцінка позивача по найбільшій частині вища — 12, 15, 17 і і навіть 20 гр.¹⁾

Розмір надгороди панови із головництва означити важко. А втім, із декотрих актів можна би вивести, що панови належало ся із головництва 3—4 гривни²⁾. Коли у вбитого селянина не було свояків, то імовірно усе головництво ішло в користь пана.

бровільних злагодах. Так в уставній грамоті 1447 р. с. Мальчиці (А. гр. II, ст. 931) солтис дістає між инчими доходами „de recordacione alias smurnego“ третій гріш. У XVI ст. ми подибуємо в багатьох люстраціях українських староств сю надгороду судови під назвою „куница вмирская“, „змирское“ (Арх. Юго-Зап. Росс. VII, I, ст. 603: „куница вмирская старосте 12 грошей“; ib. ст. 623... змирское куницы, хто побіється и у праве не стоить, то 12 грошей... ib. ст. 84, 96.

То чи не значить „смильное заставанье“ церковної устави Володимира „добровільна згода“? (Застав по польськи значить иноді договір). Завважаємо, що суд раз-у-раз намагав обмежити компетенцію духовного суду і рішав навіть такі справи як процеси за розводи (див. нашу статю, Брачні розводи вь древней Польшѣ и Юго-Зап. Руси, Юрид. Вѣст. 1890 р., нр. 12).

Що до питання про приватну злагоду, то особливо цікава пригода А. гр. XII, ст. 165, де „голова“ іде за „голову“. „Phyetka et Danilo de Grabowecz ab una et Kristina vidua de Grabowecz partibus ab altera perpetuis temporibus concordiam inter se intraverunt per dominos arbitros amicabiliter inter ipsos factam videlicet pro interempcione capitum videlicet Ardeow fratre Phetka et Iwaszko filius Kristine, hoc est caput pro capite, quam concordiam perpetuis temporibus inter se tenere habent illese sub vadio centum marcarum, eciam citaciones que inter ipsos erant, easdem preter se miserunt et cassarunt, et omnia dampna pretermiserunt ante se.

¹⁾ А. гр. XII, ст. 205—13 кіп (убийник шляхтич), ib. ст. 162—17 гр. (убийник familiaris Яцка Свистельницького), ib. 230—20 (убийник шляхтич); XIII, ст. 19—15 гр. і камінь воску, ib. ст. 268 і 343 — 10 гр. (в першій разі убийник шляхтич), XV, ст. 87—12 кіп (вміть кметеви); ib. ст. 243 вдова дістає 10 уг. фльоренів за голову мужа, убитого per stipendiarios, але пор. ib. ст. 304, де та сама вдова дістає 6 гр. без 1 fertio.

XI, ст. 31—5 гр. homicidii et tot dampni і 3 f., ib. ст. 172—10 м. і камінь воску і покора (вміть кметеви).

XIII, ст. 35 Ussakowczanye villani платять 5 м. за убитого кмета.

XIV, ст. 459 — вміть платять за голову пастуха 2¹/₂ копи

²⁾ А. гр. XIII, ст. 343.

Окрім головництва відповідач платить звичайно і виру — *pena regalis*.

Винен у насильстві шляхтич, котрого, звісно, позивано тільки до загального суду, платив, окрім надгороди позивачеві, ще судову виру (*pena regalis*) — за насильство шляхтичеви 14 гр., за насильство кметеві 3 гр.

Головництво дістають найближчі свояки убитого — діти, жінка, брати, родителі ¹⁾.

Коли убийників скільки, то всі разом платили головництво (а не кождий окремо) ²⁾.

Окрім головництва, убийника присуджувано иноді ще на покору ³⁾. Обряд покори описаний докладно лиш один раз у процесі за неслухну завину коршмарем шляхтича в пораненю першого й его жінки; коршмар мусить з двома инчими

¹⁾ А. гр. XIII, ст. 373 головництво дістають брати, але мусять віддати его довнці, як стане повнолітня.

ib. ст. 411 позивають брати й сини убитого.

XIV, ст. 189. Мати убитого *emisit liberum*, обвинувачувана за убийство її сина.

ib. ст. 336 і 342 позиває жінка убитого коршмара.

XV, ст. 243. Вдова убитого коршмара дістає 10 уг. фльоренів головництва, котрі мусить берігти до повнолітності дітей.

ib. ст. 350 позивач *frater amitalis*.

²⁾ А. гр. XIII, ст. 35. *Ussakowczanye villani reposuerunt quinque marcas coram iudicio pro capite interfecti, vct. pro Vyechun de villa Boraticz. XIV, ст. 438.*

³⁾ А. гр. XI, ст. 172 убийник платить 10 гр., камінь воску і мусить *facere humilacionem als pokoru* (в сім разі на покору присуджують ся ручателі за убийника).

XIII, ст. 53, XIV, ст. 3.

XVI, ст. 130. *Et Symko (позивач) debet omnes suos consanguineos locare et hic in Sanok suscipere homilitatem als. pokora sub vadio L margarum* (окрім 10 гр. головництва).

ib. ст. 153 — 10 гр., камінь воску і покора, пор. 161 і 175.

А. гр. VI, пр. 40 згода із за вбийства: *Solummodo quod per probos homines eis humilacionem alias pokore facere debet* (убийник).

А. гр. IX, ст. 28: *decernimus, quod dum et quando prefatus Laurencius in civitatem predictam Leopoliensem descendet, Bartholomeus pincerna, invasus suus, in dicta civitate inhabitans, assumptis sibi quatuor personis idoneis in loco publico, notorio ac honesto coram consulibus civitatis Leopoliensis predictae veniam faciet iuxta modum et formam circa talia fieri consuetum.*

особама (імовірно свояками) просити на колінах шляхтича простити его, а остатній, винявши ніж або меч, підняти его над головою, але не ранили его ¹⁾.

За рани й каліцтва кметь діставав надгороду і від кмета, і від шляхтича. Але при тому допускано приватну злагоду ображеного с тим, хто образив, навіть в тім разі, коли справа ішла до суду ²⁾. Суд давав сторонам час на злагоду і рішав справу аж тоді, коли така злагода межі сторонами не настала протягом означеного речинця.

¹⁾ A. gr. XVI, ст. 354. Debebit ipse tabernator contra eum cum duobus hominibus humilitatem exhibere, flexis genibus eum petendo, ut sibi culpam dimitteret, ipse vero Stanislaus evaginato cultro vel gladio solum signo ostendere supra eum sed non ledere tamquam sit vindicaturus sanguinem suum et culpam sibi dimittere; quod habent facere tunc, quando ibi prefati domini intererunt.

Обряд покори трохи инакше описаний у Мазовецькім статуті 1421 р. (Helcel, Starod. prawa polskiego pomniki, I, ст. 287). Si vero miles interfecerit nobilem, debet solvere pro ipso quinquaginta sexagenas minus duabus, et veniam facere, scilicet vestimenta sua usque ad cingulum dimittens et sic denu-datus cum nudo gladio metredecimus, ut premissum est debet petere propter Deum, ut sibi indulgeret et tunc ille dolens offensam dimittere debet. Si vero nihil habuerit, quo hujusmodi caput solvat, extunc collo persolvat proprio. Si vero amici ipsius de peremptione sua dolerent, extunc ipsum redimere possunt.

Про покору див. І. Павіньского, O pojednaniu w zabójstwie, Warszawa, 1884 (акти про покору в додатку 3).

Обряд чеської покори див. у Собєстіанского, Круговая порука у славянь ст. 7 і Мікльосіча, Die Blutrache bei den Slaven.

²⁾ A. gr. XI, ст. 79. Ad illud iudicium citaverat Wassil de Dobra Sayn cum duobus filiis Josip et Paschco pop do Dobra prout ipsum impedire nitebatur pro agro et area, que sibi racione vulnerum illatorum per arbitrationem factam dederant.

ib. XIII, ст. 229. Mathias Dobeschowski recognovit, quia sibi Juchno do Stankovo Nagwasdonovi pro omnibus causis satisfacit, quem libere emisit de vulneribus, quas sibi intulerat.

XIV, ст. 158. Datus est terminus ad concordandum... pro decem vulneribus cruentis et decem lividis... et datur sibi ad IV sept. ad concordandum infra hoc tempus, si non concordaverint, doms. Pol. diffiniat.

ib. ст. 466. N. dom. Wlodek de Byelka ab homine suo Zayn de Podbrescze cum nob. Iwaschkone de Czyszykow, a quo stetit Johannes famil. eius receperunt ad concordandum pro vulneribus hominis et pro pena domini, qui stat penes suum hominem infra hinc et festum Circumc. Dm.

Платня за рани й каліцтва складала ся с трьох частин — надгорода скривдженому, судової вири і надгорода панови покривдженого.

Що до першого, то позивач або сам означував цифру надгороди, або лишав судови означене її розміру. Але цікаво, що суд часто не знає, скільки присудити за рани й каліцтво і відкладає справу *ad plures dominos*. Се доказує, що суд держав ся в означеню надгороди не права писаного (польських статутів), а права звичаєвого, а власне того права, по котрому жив позивач. На жаль, в актах по більшій частині не сказано, по звичаю якого права присуджено надгороду, хоть ми маємо безперечні відомости рішення процесів у польських судах XV ст. на підставі звичаєвого руського права¹⁾.

В системі надгороди за рани ми подибуємо в судових рішеннях помішане ріжних основ. Надгорода покривдженому то дає ся відповідно до вго суспільного становища, то до становища

¹⁾ A. gr. XI, ст. 357. *Item Fedor, Michalko Jacobus, Turko tenentur penam talem, sicut ipsorum ius canit.*

За непояву в суді відповідач платив *bovem secundum jus Ruthenicum*. A. gr. XI, ст. 258. За ту-ж непояву (*niestanne*) кара по волоському праву була *muto*.

A. gr. XII, ст. 44. *Mykossius de Chlyebyeczcin* виграє від Хорода Вершняка 15 жп *iure Ruthenico*.

Людність передмістя Львова жила *in iure Ruthenico*, що видно із запродажної грамоти, котрою львівський лазник Манько з братом Юрієм продали вірменському лазникови Лазареви два доми *ante portam Cracoviensem... ipsas domus in iure castri Ruthenico existentes*, з обовязком боронити купця від усіх претенсій своїх *iuxta consuetudinem iuris Ruthenici*. (A. gr. XIV, ст. 123).

1448 р. два шляхтичі поручили ся за перемиського декана, що заплатить 100 гравен *pro Fridroni de Pleschowitze*. Коли в означенім речянці гроші не будуть заплачені, то *Fridro* має право півзвати поручителів *in omni iure tam spirituali, quam seculari, papali, Regali, terrestri, castrensi, civili, Ruthenico, Theutunico*. (A. gr. XIII, ст. 263).

1462 р. *Gsa Anna Czurilowa* мусить присягнути, *quod homines et incolas in Wlosthkow non tenet in iure Theutunico sed Ruthenico, et iudicantur eodem iure* (ib. ст. 394).

A. gr. XIV, ст. 54 (1442 р.). *Ministerialis Nicolaus* veniens a cruce synogoga *Ruthenicali* recognovit, quomodo *Chodor* procurator nob. *Petri de Stratin* super sua vulnera iuravit secundum formam iuris *Ruthenici* super nob. *Iwankonem Korzyenouycz* de *Stratin*, quas (sic) sibi intulit. Sed nos *Judex* nescimus hoc discernere, quid eidem procuratori *Iwanko* debet dare, propter hoc distulimus per duas septimanas ad interrogandum.

кривдителя. Шляхтич, розумів ся дістає за рани більше від кметя, але й кміть, що був урядником (напр. тиюном), дістає

Цікаве місце A. gr. XVI, ст. 241: Nos Stan. Pienyazek de Vythouicze Capt. Sanoc. recognoscimus, quomodo Stankonem baythkonem (то-б то попа, батька) de omnibus bonis post mortem cedentibus in iure Ruthenicali, alias **od umorkow** liberum dimittimus et relinquimus eum circa ius Valachiense prout et villam nostram Sczawne relinquimus (ad an. 1492).

Із сего акта виходить, що волоське право в питаню про спадщину було користвіще для селянина, ніж право руське (попи по селах звичайно належали до селянського стану і відбували спільні з селянами повинности). Постанова Руської Правди „о смердѣй задниці“ нам відома: „Оже смердъ оумреть безъ дѣти, то задница князю; оже боудуть у него дъщери дома, то даяти часть на ня; аже ли боудуть за мужьями, то не дати части“ (Хрестоматія по ист. русск. права, М. Ф. Владімірського-Буданова, ст. 70, вид. 4-е).

В актах ми дуже часто подаємо межі доходами з мастків од умарцизну (morticinium, mortalicium, obmortalia, emortua, expedicio mortalis, див. A. gr. V, ст. 200; XII, ст. 269, 279, 280, 293, 310, 319, 345, 354, 363, 364, 376; XIV, ст. 443; XV, ст. 40, 168, 284, 510), але, на жаль, без усяких подробиць про значіне сего звичаю. В однім разі пан села в уставній грамоті на німецьке право своїм селянам відрікає ся свого права на відумерцизну. (Et dom. Andreas nobilis non habet capere, quis morietur ipsorum alias umarcizni. A. gr. IX, ст. 131).

У Словаків угорських брати дідичили один після одного не тільки в родовім майні, але й в набутім (Ios. Lad. Pič, Rodový byt na Slavensku a v uherské Rusi, Časopis Musea Král. Českého, 1878 sv. II, ст. 352: Bývalo, že některý z nedílných bratří odešel z domova, i vstoupil do služeb králových, začež dostalo se mu pak konečné náhrady obyčejně v pozemcích. Ale ačkoliv pouze on získal tyto nové statky, stávalo se přece v době dělení, že i tyto země se rozdělily podobně ostatnímu rodovému majetku mezi všechny bratry stejným dílem. Nechtěl-li se však s ostatními bratry dělit o tento vysloužený statek, mohl jej podržeti, musil se však odřici svého podílu na rodovém jmění, t. j. neodevzdal-li někdo vysloužený statek svému rodu, prestal býti členem jeho.

Pop. Jos. Hube, Geschichtliche Darstellung der Erbfolgerechte der Slaven, Posen, 1836.

Межі селами, де згадує ся відумерцизна в користь пана, ми не найшли ні одного села на праві волоськїм, тим часом як руське в богатюх із них безперечне (в с. Конюшки, Величеві, Берниках, Луці, Гал. землі, — атамани, в Зухоржичях львівск. — тиюн).

Ось чому ми маємо право зробити такі виводи: 1) відумерцизна ішла в користь пана лише від тої людности, що жила на руськїм праві, 2) серед селян, що жили на руськїм праві, побічні свояки (навіть брати) не дідичили майна своїх умерлих свояків. Проти такого твердження міг би говорити один факт в A. gr. XI, ст. 209, де два селяне с. Улича (там були сотні) дідичить майно свого брата, що вмер у с. Волошу. Але с. Волош, як показує его назва, імовірно сиділо на волоськїм праві. Цікаво, що тим часом як селяне с.

більшу надгороду, — а в тім, сей додаток, бачить ся, мав поліційне значінє, — кари за образу урядника ¹⁾).

В инчих разях, напр. при таких частих тоді наїздах, надгороду покривдженому давано відповідно до суспільного становища винних, при чому винні шляхтичі платили більшу кару, як *inferiores* ²⁾).

Улича дідичать майно брата, що вмер у селі Волошу, ми подибуємо случай, коли противно, селянина с. Волоша судять за те „*prout recepit in Ulicz od omerlszczyschno violenter*“, *dominus* мусить „*ius ministrare domino Castellano Sanocensi Pblonicum vel terrestre* (під сею назвою часто розуміє ся право звичаєве) *ex quo non affectavit ius apud dominum Castellanicum* (на когрого переходило майно вмерлого селянина, бо село Улич належало до Синіцького замку (*ib.* ст. 191).

Див. ще А. гр. IX, ст. 191, де король забороняє львівським старостам „*derelicta post mortem cuiusque in villis* (Солонці та Журавці) *pro se et suo usu recipere in praeiudicium consanguineorum et propinguorum taliter decedentis*“.

Але завважаємо, що иноді позивач просив суд рішати справу по праву польському, а не по тому праву, по якому він жив. В актах часто подибуємо вираження — *recedit a iure suo Theutunico et dedit se benivole in ius Polonicum*.

¹⁾ А. гр. XI, ст. 3, кміть кметеви за рани — 1 *ferto*.

ib. ст. 46, шляхтич кметеви за рани — 25 грошів.

ib. ст. 66, за *percussio* тижона кметь або тратить руку, або відкупляє ся 5 гривнями; в другім разі тижон за рани дістає від кметів 10 гр. за кроваву рану і 1 гр. за синю рану (*pro penis*), окрім того судови 3 гр. і тижоновиж 3 гр. (*ib.* ст. 200). *ib.* ст. 356 кміть дістає від кмета 18 гр. за 18 ран.

XII, ст. 133. Лазар дістає 10 гр. *super domino Sororio pro vulnere tecto*.

XIII, ст. 157, кміть домагає ся від кмета 10 гр. за 2 кроваві рани і одну синю.

XIV, ст. 33 кміть за *mutilatio* руки домагає ся від шляхтича 10 гр.

ib. ст. 149 суд присуджує кметеви від *familiaris* 3 *fertones* за синю рану і 1 кроваву.

ib. ст. 171 кметеви за 2 кроваві рани 2 копї за кмета.

ib. ст. 200 кметеви 1 копа за рани (від шляхтича?).

²⁾ А. гр. XIII, со. 509, за наїзд шляхтич дістає від головного провинника шляхтича по 10 гр. за кожду рану, а *quolibet nobili coadiutore per tres marcas et a decem inferioribus a quolibet per fertonem*.

XIV, ст. 148. Суд присуджує шляхтича, винного в наїзді на селян, на XIV гр. *pene Regalis* і стілько-ж *parti*, то-б то скривдженням селянам; окрім того їм же за рани по 1 копї, а судови по 3. Окрім того від кожного *simili nobili* по 3 гр. *et a quolibet inferiore per marcas* скривдженням. Цікавий до-

Судова вира від шляхтича, що ранив кметя, звичайно рівнала ся 3 гривнам. Стілько-ж діставав і пан „pro rena“¹⁾.

З усього сказаного можемо вивести ось що:

1) В карних процесах іще в XV ст. допускає ся приватна алагода ображеного с тим, хто образив.

2) Головництво за вбийство і розмір надгороди за рани не були таксовані означеною нормою.

3) При означуваню розміру головництва і надгороди за рани суд держав ся часто не права писаного (польських статутів), а права звичаєвого (права, по котрому жив позивач).

4) Розмір надгороди за рани й каліцтво означував ся иноді суспільним становищем позивача, иноді суспільним становищем відповідача²⁾.

Окрім головництва і надгороди за рани й каліцтво кметь діставав і надгороду за образу чести (*infamia, honoris dehonestatio, inculpato, infamatio, detractio, vituperacio*) не лише від кметя, але й від шляхтича. Як бачить ся, такси надгороди за

даток: *item domini non potentes concordare in eo, quia doms. Palats przpiralsye, quod a quolibet homine, cui facta est violencia, (?) item quod cuilibet adjudicarent a quolibet vulnere illato, item an a quolibet nobili superequitante Judicio tres marce adjudicande.*

1) XIV, ст. 220 кметеви копу за рани, кари в користь замку 3 гр., в користь пана 3 гр.

Ів. 317.

2) І звістній праці Н. Д. Іванішева „О платъ за убійство въ древнемъ русскомъ и другихъ славянскихъ законодательствахъ въ сравненіи съ германскою вирою“ (Собр. соч. Київ, 1876) проводять ся, як відомо, та думка, що неозначені кари се головна ознака найдавніших карних законів Славян, тим часом як у давніх германських законодавствах видно змаганє скласти систему абсолютно-означених кар.

Спеціально що до руського права автор доходить до таких виводів:

1. Головництво в руськім законодавстві, не маючи в собі карного елемента, все належало ся позивачеві, яко наслідок виграного цивільного процесу, і ніколи не належить ся державі в ніякій своїй частині.

2. Скількість его не означає ся законом, відповідно до пола, віку, і становищем убитого, але кождим разом означає ся позивачем і подає ся на розсуд судів. Значить, у руських законах не подибаємо головництва вільного чоловіка, яко одиницю для означеня життя осіб инчого становища.

3. Для оцінки тілесних пошкод у Руській Правді вжита германська вира; але вона швидко счезає ся перед принципом славянським, по котрому сам позивач, або судя, за кождий окремий раз, означає загоду шкоди.

образу чести не було, позивач сам означував розмір надгороди від того, що образив ¹⁾).

Таким чином у XV ст. особа й честь селянина в Галицькій Русі ще користують ся обороною закона. Селянин іще особа юридично правоправна, що має законне право боронити свої інтереси против осіб найрізноморднішого становища, не тільки таких самих як він, селян, але й міщан, шляхтичів, духовенства.

Але, як ми вже говорили вище, селяне появляють ся в загальних судах XV ст. лише в тих разях, коли мають діло зо шляхтичами, міщанами або селянами инчого пана, — в остатнім разі тільки тоді, коли пан, *in cuius ditione* був відповідач, не хотів загодити позивача на своїм домініяльнім суді.

Процеси межі селянами одного пана, тай претенсії третіх осіб до панських селян рішали ся в домініяльних судах (в остатнім разі домініяльний суд був першою доконечною інстанцією; в разі як пан не схотів *justitiam ministrare*, або відповідач був невдоволений в тій інстанції, позивач переносив процес до загального суду).

4. Мстять і дістають головництво лише найближчі свояки убитого, по правам дідиченя. Найближчий бере всю скількість головництва і відсуває дальших від усякої участі.

5. Видержує пімсту і платять головництво лише убийник, без усякої участі инчих свояків.

6. Суспільність, що чинить округ, ручить за кожного свого члена і платить за голову, коли позволить убийникови сховати ся. (Соч. ст. 77 — 78).

Лютим противником тверджея Н. Д. Іванішева є д. Собєстіанскій (Круговая порука у славянъ по древнімъ памятникамъ ихъ законодательства, Харків, 1888), що безумовно відкидає всі виводи покійного київського професора. Але д. Собєстіанскій і не заглядав до давніх судових книг ріжних славянських народів, тим часом як судові книги дають нам усе вірніше представлене про право звичаєве, як памятки законодавства.

Як видно с тексту, виводи нашого досліду потверджують більшу частину тверджень Н. Д. Іванішева.

¹⁾ А. gr. XI, ст. 377. Коршмар коршмареві 25 грошів за срамоту; 3 гривни карі старості.

XII, ст. 386. Кміть від шляхтича *pro diffamatione* 50 grossiculos.

XIV, ст. 135. *Vasya popodnya* (попада) *proposuit super Dimitr reum* (шляхтича), *quia stando secum in litis questione alias verzi apellavit eam furem et dehonestendo eam, quod sibi subtrahere et libros et alia existimando iniuriam ad triginta sexagenas.*

Які-б не були причини походження домініяльного суда в Польщі, ¹⁾ можна твердити з достовірністю, що перехід судової влади над людністю ґрунтів дідичних, або таких, що держали шляхтичі, відбував ся мало-по-малу, рядом окремих привилей. Що ще в XIV ст. право домініяльного суда не було загальною привилеєю всеї польської шляхти, а лише привилеєю окремих осіб, доказує ся між инчим тим, що такі окремі привилеї записувано до судових книг. Так іще в 1446 р. сини Петра Плаза (*fratres germani de Zarnowycz, filii strenui Petri dicti Plaza*) записують до земських книг Перемиського суда привилею Казимира 1366, що каже ось про які права роду *Antiqui equi* та *Вупеніі*: *quod omnes Вупеніі et Antiqui equi... haberent ab antiquo omnes unum ius, ita quod nullus hominum haberet iudicare kmethones et servitores, nec dom. Rex, nec iudex, nec Subiudex, nec nullus Judicum, nec dom. Pallatinus, nec aliquis dominus, nec aliquis Justiciarius, nisi ipsi soli domini predicti, vct. Вупеніі et antiqui equi et eorum legittimi successores habent iudicare in suis bonis omnia iura et omnes ulciones, vct. decollare, suspendere, cremare et omnia iudicia cum ipsis facere et exercere* ²⁾.

Таким чином іще в середині XV ст. шляхтичі вважають потрібним боронити свою привилею на судову ненарушимість.

Для характеристики суда важні відповіді на отсі питання :

1) Чи був домініяльний суд судом одноособовим (лише одного пана або його представителя). 2) Яких правових норм держав ся домініяльний суд у своїх рішеннях. 3) Чи був той суд остаточною інстанцією для селянина, що його судили в нім, чи він допускав апеляцію до якого-небудь із загальних судів ?

¹⁾ Історія домініяльної влади в Польщі ще жде свого історика, але студії її дуже важкі, бо виводи треба робити з різних натяків у судових книгах загальних судів та уставних грамотах. Не знаємо, на скільки достовірна звістка, прочитана нами в однім польським виданку про те, що найдено скілька книг домініяльного суда. Думаємо, що то книги лавничого суда якого-небудь місточка.

На скільки нам звістно, то пробував дослідити домініяльний суд по найдавнішим польським актовим книгам тільки Любомірський (*Rolnicza ludność ч Polsce, Bibl. Warsz. 1861, пр. 7*)

²⁾ А. гр. XII, ст. 193. *Cod. dipl. Min. Pol* т. I, ст. 343.

До кінці XIV ст. іде королівська грамота, що увільняла людність маєтків Перемиської єпископії від присуду королівських урядників. А. гр. VIII,

Ми вже не раз говорили, що в XIV і XV ст. селяне в Галицькій Русі жили на найрізноморідніших правах — громадами на праві руським, волоським, польським, німецьким¹⁾.

Представителями таких громад були: в оселях на праві руським — тиюни й атамани, в волоських громадах — крайники і князі, в німецьких — солтиси²⁾.

Першою судовою інстанцією для селян сеї чи тої громади був суд такого представителя³⁾.

ст. 40. Про приватні ненарушимости див. ще А. гр. II, ст. 2: volumus et quod nullus iudicium prefati regni Russie habeat iudicare kmethones et incolas supradicte ville Maly Wunyk, nisi heredes veri et possessores iam dicte ville (грамота 1352 дітям давнього львівського війта, Матвія). В дарованій грамоті Вячеслави Голуховському (на праві феодальнім): Damus eciam antedicto Venceslao cum veris successoribus eius ex utraque parte tam masculino quam feminino descendantibus, ita quod coram nullo respondebit, nisi coram nobis aut nostro Capitaneo, qui pro tunc fuerit loco nostri. Kmethones vero ipsius coram nullo, nisi coram suo domino et herede. Cui damus causas criminales audiendi, iudicandi et pro ipsius criminibus culpabiles et demeritos sinuandi, condemnandi et puniendi (1364, А. гр. II, ст. 4). В наданях Опольського на леннім праві нема §. про патримоніальну власть обдарованого.

¹⁾ Подробиці про компетенцію сих громад див. нижче.

²⁾ В польських, бачить ся, procurator, gządca, włodarz.

³⁾ Суд тиюна. А. гр. XV, ст. 522. Kaz. rex volis Andree et Cristino al. Czyszeicy de Pyeepyelnyky mandamus, quatenus in terminis proximis comparatis ad instanciam labor. Czernawa de Noszcze hominis gen. P. Oleszky Succam Leop., quia vos noluitis ius eidem Czernawa ministrare per officialem vestrum Deszko de Pyeepyelnyky, dum Czernawa apud eundem Thivon vestrum in domo eius coram Ministeriali habere affectavit super hominem vestrum Ivanyecz de Pyeepyelnyky, qui eidem Czernawa equam valoris unius marce est furatus.

ib. ст. 147. Климента де Wyerzbow королівська грамота кличе до суду, „quia filius tuus Nic. veniens cum viginti personis sibi similibus et totidem inferioribus coadiutoribus sua in bona (laboriosi Dymnyecz de Narajow)... repercutit duas portas et tria hostia apud Tywn, ubi habet castigacionem al. kaszn tota villa et ipse Dymnyecz, et ibidem repercutit truncum et tres seras violenter, fregit ipsius Dymnyecz ubi fur ipsius captivus sedebat et eundem furem ipsius violenter cum facie al. zlyczem sicut viginti marc. et totidem dampni excepit.

Про ролю князя, див. нижче пор. А. гр. XIV, ст. 213: N. Korwaj de Scztklo reputavit in suo lucro procuratorem kszadza Iwana de Jesow, quia cum ipsi hominibus ius ministrare noluit.

Про судову компетенцію солтиса див. нижче.

Але роля тиюнів, атаманів і князів була головно ролею адміністративно-поліційною. С численних натяків в актах видно, що суд сих представителів селянських громад не був судом одноособовим — на такім суді звичайно присутні *judices, homines obszy*. Найвірніший здогад буде, що справи селян одною й тої самої громади найчастіше рішали ся громадським судом ¹⁾.

В разі претенсій третіх осіб, на такім суді мусіли бути обовязково посторонні особи (*homines obszy, ignoti*), що не належали до тої громади.

Найбільше ми знаємо про суд солтиса, дякуючи масі уставних грамот на німецьке право ²⁾.

До солтиса належить звичайно і нижча і вища юрисдикція над людністю солтиства ³⁾.

¹⁾ Самих тиюнів вибирали громади. А. гр. XIV, ст. 479.

В одним процесі, рішенім у с. Луці на суді засідають *judices: Michael de Luka, Павел его атаман, Barsam de Corschoph, Павел его thabernator, A. гр. XII, ст. 172*. В інчим разі згадано про десять *judices* (ib ст. 56, судья люди *dominae Goszowe* — до неї належало с. Острин, що як видно із ст. 404, сиділо на руськім праві).

²⁾ Про солтисів у Великій Польщі див. Rummel. *Die Schulzen der deutsch-rechtlichen Dörfer Grosspolens im 13. und 14. Jahrh.* (Programm des Königl. Friedrich-Wilhelms Gymnasium in Posen, Ostern, 1891 i 1892 p.) Гро-ж, Ueber den Gerichtsstand und die rechtlichen Befugnisse der grosspolnischen Schulzen im 13. und 14. Jahrh. у *Zeitschr. d. histor. Gesellschaft für die Provinz Posen, Jahrg. VI, 1891*.

³⁾ Звичайні вираження таких устав: *Eximimus, absolvimus et perpetuo liberamus scultetum necnon omnes et singulos kmethones, tabernatores et quosvis earundem villarum incolas ab omni iurisdiccione et potestate omnium Regni nostri Palatinorum Castellanorum, Capitaneorum, Judicum, Subjudicum, Wojewodarum et quorumvis officialium et ministerialium eorundem, ut coram ipsis aut ipsorum aliquo pro causis tam magnis quam parvis, puta furti, incendi, sangwinis, homicidy, membrorum muthilacionis et quibusvis enormibus excessibus citati minime respondebunt nec aliquas penas solvere teneantur, sed tantum dictarum villarum kmethones et quivis incole, coram suo sculteto, qui pro tempore fuerit, scultetus vero coram domino sive successoribus suis legitimis aut coram nobis vel Judicio nostro generali, dum tamen per nostram litteram nostro sigillo sigillatam idem dominus vel scultetus evocati fuerint et citati, et hoc si in reddenda justicia negligentes forent et remissi, tunc non aliter quam suo Jure Tewtunico Judicio predicto de se querulantibus respondere sint astricti. In causis autem criminalibus et capitalibus superius expressio memoratae*

А в тім, иноді (відносно рідко) солтисова дає ся тільки нижча юрисдикция, вищу (процеси найважніші, переважно карні) dominus полишає собі ¹⁾.

Але суд солтиса не є суд одноособовий, на нім, окрім солтиса, мусять засідати виборні лавники (scabini, iurati), число котрих, як бачить ся, не було скрізь однаке ²⁾.

villae sculteto in metis et granicys iudicandi, sentenciandi, puniandi decollandi, rotandi, corrigendi, plectendi et condempnandi plenam damus et omnimodam tenore presencium concedimus facultatem, prout hoc dictum jus Thewtunicum predictum in omnibus suis punctis, sentencys, conditionibus, articulis et clausulis postulat et requirit, iuribus tamen nostris Regalibus in omnibus semper salvis. Дав. надр. А. gr. III, ст. 175.

¹⁾ Item addicimus, si quis quod absit, aliquem in predictae ville gadibus in campis occiderit, vel si quis aliquam virginem violenter oppresserit vel deflo-raverit, seu si quis domum alterius noctis tempore sub silencio furtive et vio-lenter intraverit et per vim quid rapuerit aut hospitem domus aut aliquem de eius familia occiderit, ista nobis specialiter ad iudicandum reservamus. Але тут же додано: Ceterum apponimus, quod si aliquis in furtu vel homicidio aut eciam alio pessimo crimine raptus fuerit vel deprehensus, prefatus scultetus suspendi, caput plectendi, manus, pedes amputandi, oculos eruendi liberam habebit potestatem. А. gr. III, ст. 24.

А. gr. VII, ст. 6. nec alibi incole ville dicte respondere teneantur, nisi coram suis scoltetis iure suo Theutunico, exceptis causis difficilibus et enormibus, que ad iudicium nostre curie spectabunt, suo tamen iure Theutunico iudicande.

А. gr. VIII, ст. 28. Nec ego presidens in Jaselska vel meus procurator debet pro parvis causis in eadem villa iudicando solummodo infra libertatem recipere aliquam penam preter scultetum predictum et suos successores, sed pro incendio et vulneribus mortalibus, pro homicidio, pro furto, pro stupro et obsidio, pro irruentia domicelli et pro qualibet alia violencia solus debeo vel meus procurator, vel quem ad hoc specialiter deputavero, iudicio preesse.

Цікаво, що процеси, які пан полишає своїй юрисдикції — се т. зв. articuli castrenses (Hube, Sądy, ст. 337, процеси за грабунок на великій дорозі, насильства жінчині, підпад, наїзд.). Пор. А. gr. XII, ст. 243, де галицький ваштелян ручить за Мих. Буцацького, галицького старосту, що officiales eius Snyatinenses non debent iudicare officiales nec servos Andree in villis nec in castro Snyatinensi, nisi pro quatuor articulis secundum statuta Regis Kazimiri.

²⁾ У Польщі звичайно 3, иноді 4, 7, Lubomirski, Rolnicza ludność, Bibl. Warsz. 1861, nr. 7, ст. 18. В галицько-руських актах подибуємо раз 2 лавників. А. gr. XV, ст. 487, Kaz. etc. nob. N—o Coszej iuniori de Laszky... ad instanciam N. Nic. Coszej senioris de Laszky, quia tu per tuum viceadvocatum.. uchno super tuos duos scabinos vct. Andream et Dmythr noluisti ius ministrare, qui te ipsum ac locum suum scabinalem non honorando de sede iudiciaria

Хоть лавничий суд і мусів загалом судити по праву німецькому, але се право судії знали мало ¹⁾, і через те лавникам вільно було судити і по праву польському ²⁾.

Але що на німецьке право дивили ся зразу як на привилею, то в декотрих уставних грамотах (переважно за Ягелла) находимо цікаву постанову, то правом сим будуть користувати ся тільки католики ³⁾.

Від суду тиюнів, князів, солтисів апеляція йшла до суду пана. Але суд пана те-ж не був судом одноособовим. Пан мусів покликати постороннього шляхтича, що з инчими iudices судить подану до домініяльного суду справу ⁴⁾.

surrexerunt, ipsique N. Nic—o Coszej seniori iusticiam noluiti administrare, quam iusticiam ipse mediante suo solido scabinali postulavit.

В. с. Врочові Сяніцької землі — 7 лавників: A. gr. XVI, ст. 348 N. Luca, tenentarius de Wroczańka, vocatis ad se viceadvocatum et septem iuratos in eadem Wroczańka, interrogavit prefatos, a quot annis kmetho Nicolaus Balar est in possessione.

¹⁾ Самі королі нераз кажуть просто: prout iura Majdeburgensia nobis sunt prorsus incognita.

²⁾ Akta gr. XII, ст. 538. Advocatus potens erit iudicare iure Theutunico Mejdboriensis. Et articuli, qui non concernunt super ius Theutunicum, sculletus potens erit locare ius Polonicum et eodem iudicare.

³⁾ A. gr. II, ст. 54, 70, 78; IV, ст. 72, 102; IX, ст. 19.

⁴⁾ A. gr. XII, ст. 148. Si aliquis kmeto sibi esset reus, erga eundem habet bonum terrigenam locare eundem iudicandum.

Ib. ст. 96. Cola respondit... ego jus feci iuxta diem domino Archiepiscopo datum et volo hiis, qui in eodem iudicio presidebant probare, unde nos domini et memoriale receperamus, sibi Cole adiudicavimus testes eosdem ducere ad pr. term. vet. Michaelem de Luka advocatum Colomiensem, Petrus crispus Albertus procurator de Czenyathniki, Iwanek de Zalusza.

ib. 391. Et domini Camerarii decreverunt eidem Jacobo in IV sept. producere testes et Iudices, protunc qui hanc causam iudicabant, vet. dominum Skarbek et dominum Slupski.

По Любомірському (I. с. ст. 16) суд дідича був організований на взорець земського суду, із судії, підсудка і писаря, при чому всі отсі люде мусіли бути осілими шляхтичами. В сумнівних разях суд такий обертав ся за рішенням спірних питань до суду земського.

В галицьких городських книгах зберігла ся дуже цікава постанова галицького віча про переслідуване проступників і домініяльний суд. Вона тим важніша, що писана по руськи. Наводимо її цілком:

„Мы, Михайлъ Боуцацкый, панъ и староста Галицкый, и Кола, соудья Галицкый, дѣдичъ зъ Далєіова, визнавамы то и земляны, ижъ такъ есмо оуложили: колико сіа прагодить, ижъ пойдеть кто за своѣмъ влодѣмъ горячим

Рішинець такого суду видавано на підставі норм права, в котрім жив відповідач ¹⁾).

пытомъ, а где прийдет занят(и) до которого села, а которого чоловіка обвинит(и) злодѣя своего, оу(же) тогда право ему маєть быти в той д(е)нь по его оуѣхави в село бе(з) отволокы.

(А як) бы пан того села реклъ, (ажъ) того чоловіка нѣтъ, тогда маєть истецъ ждати того чоловіка друугѣмъ три дни, а пакли бы еще его не было, тогда коли чоловікъ тотъ обвиненный домовъ приведе, тогда по его оуѣхави въ третій д(е)нь право маєть быти. А пакли бы ватаманъ албо рядця рѣкль, абы его оу сель не было, а вон маєть прийти, ажъ того чоловіка оу сель нѣтъ, але так ѣжъ право (маєть) быти; а пакли бы збѣгль чоловікъ, а николи его не было бы, тогда томуо истцеви маєть панъ того села залплатити имѣньемъ того збѣглого чоловіка, а пакли бы который землянин противился томуо, а не хотѣлъ права помочи, тогда маєть покоупити три гривны, а покоупивши оужды права помочи маєт. (А. gr. XII, ст. 425, ad a. 1435).

Пор. постанови Честилівсько-Івачівського віча (Bostel, Ein polnisches Rechtsdenkmal aus dem XV. Jahrh., Jahresbericht des zweiten Obergymn. in Lemberg, 1890): Apud quem aliquis fur aliquid subtraxerit, aut furatus esset, ex una parte Bug et eciam ex altera parte Bug et cum furticinis fugam dederit, et ille hospes cui furatus fuerit equum aut alias res ipsum furem suum fugaverit per ipsum vestigium, al. za gego sladem, et dictum vestigium ita remansimus sicut prius, ita, ubi quis fngavit, aut restabit, in qua terra, civitate, opido aut villa cuiusvis domini hereditarii, aut tenarii, debet eum ducere ad eundum dominum, cujus hereditas est et ibi sibi debet debitum ius ministrare, ubi ipsum delinuit, et ibi fur debet suspendi, si fuerit iure victus iudicialiter.

Пор. постанову Галицького віча 1444 р (А. gr. XII, ст. 128). Primo memoraverunt invencionem felicis recordy Mf. Michaelis Palat. Podolie et domini Odrowansch Pal. et Cap. terre Russie generalis, quod cum aliquem dominum vel terrigenam vel eius officialem predestinabit pro fure de castro ut ipsum mitteret cum fertone ad castrum. Sin autem non mitteret et quereret aliquas excusationes dicens quod nescio de ipso quidquid vel profugit, qui habet iurare, quod nescio, ubi est, neque ipsum arestavit. Sin autem non iuraret, extunc succumbet tribus marcis castro pocupicz pena furtiva.

Пор. ухвалу Сяницького віча (А. gr. XI, ст. 55, a. 1430) Nos supra-scripti invenimus et laudavimus, si aliquis homo fuerit pro furto per castrum vel ipsius nuncium inculpatus et stare ipsum facient et non comparebit, et si tunc profugus homo ille fuerit, tunc media pars honorum omnium, que profugus post se dereliquit, debet dari pro castro et media pars honorum domino hereditatis, in qua hereditate talis homo fuerit.

¹⁾ А. gr. XIII, ст. 403. Et Lopusky a Hedwigi dixit: tale ius domina administrabit, quali iure ab ewo utuntur inibi homines.

Іб. ст. 394. Анна Чурилова мусить присягнути, quod homines et incolas in Wlostkow non tenet in iure Theutunico, sed Ruthenico, et iudicantur eo iure.

Солтисови належала третина судових мит від людности солтиства. Дві третинні сих мит ішли в користь пана. Ось чому треба думати, що в суді солтиса були якісь записи рішинців, а то як би пан контролював судові побори солтиса? А що така контроля була, видно с частих згадок в уставних грамотах про три *iudicia magna*, на котрі приїжджав сам пан або его *nuncius* (*substitutus, procurator*). На таких *iudicia magna*, по всякій імовірности, і обчислювано докладно побори пана з солтиства, і розбирано претенсії людности до своїх солтисів¹⁾.

Солтис за претенсії третіх осіб відповідає на суді пана, але судить его пан не сам один, а разом з инчими солтисами, сімома або вісьмома — на підставі німецького права²⁾.

Але й суд пана не є ще остатня інстанція для скривдженого.

В уставних грамотах, потверджуваних королем, раз-у-раз находимо постанову про відвічальність солтисів перед судом королівським. Солтис відповідає „*coram domino aut coram Nobis... dum tamen per nostram litteram sigillo nostro sigillatam evocatus fuerit*“. Суд, до котрого взиває ся королівською грамотою солтис, „*si in reddenda iusticia negligens foret*“, називає

¹⁾ На кождий такий приїзд пана або его представителя громада й солтис мусіли приладати *grandium*, панови, або его *nuncius* (два *grandia* селяне, одно солтис), або замість того заплатити звістну суму.

²⁾ A. gr. III, ст. 131. *Scultetus vero nobis et alys quibuscumque personis, tam propriis inhabitatoribus, quam extraneis, vulg. opczym, dum per ipsos fuerit citatus littera cittatoria sigillata nostra, non coram alio respondere debet, nisi coram residencia septem scultetorum iuratorum in dicta hereditate Malczyce Jure suo Theutonicali Majdburgensi ad omnia sibi objecta. Et scultetus debet congregare dictos scultetos septem contra se. Dum vero nos heredes cum ipso sculteto postulaverimus ius, extunc nos heredes eosdem scultetos septem iuratos congregare debemus et ipsum scultetum pro nostris causis prefati septem sculteti iurati iudicare debebunt iuxta formam iuris theutonicalis Majdburgensis.*

A. gr. VIII, ст. 94 .. *advocatus vero coram nobis aut successoribus nostris atque septem advocatis, viris ydoneis et honestis (respondebit).*

A. gr. XII, ст. 358. *Et si contigerit aliquando Advocatum iudicare, tunc non debent ipsum iudicare nisi iure Theutonico Mejdbor. cum octo scultetis hereditariis alias dzydzycznyemy. Поп. IX, ст. 4.*

ся в уставних грамотах ріжно: то *iudicium Theutunicum*, то судом старости (*iudicium castrense*) то *generale*, то *colloquium generale*.

Але перед королем відповідає не тільки солтис „*in reddenda iustitia negligens*“, відповідає й сам пан у таких же разях ¹⁾).

Ряд наведених фактів дає нам право на ось які виводи:

- 1) Домініальний суд XV ст. не був судом одноособовим.
- 2) У своїх рішеннях домініальний суд держав ся звичайв того права, по котрому жила підвласна ему людність.
- 3) Домініальний суд не був остаточною інстанцією як для третіх осіб, так і для людности, що належала до его юрисдикції. Від него можлива була апеляція до загальних судів.

¹⁾ Див. вище ст. 156, нр. 3.

A. gr. IV, ст. 102.. *sculteti vero coram predicto Andrea eorum herede et ipsius successoribus legitimis vel coram quocunque domino, villarum predictarum, sed coram nobis vel nostro iudicio, si idem Andreas eiusque heredes et successores legitimi vel quicunque domini villarum predictarum in reddenda ipsis (людности солтства) iusticia fierent negligentes et remissi, dum tamen per nos aut per nostram litteram sigillo nostro sigillatam citati fuerint, tunc non aliter quam suo iure theutonico Srzedense respondere sint astricti.*

A. gr. II, ст. 41.. *cmetones et Incole villarum et thaberne predictarum coram suo sculteto, seu eorum scultetis, sculteti vero coram ipsis fratribus (львівськими Домініанами) vel eorum Priore vel seniore, qui pro tempore fuerit Monast. Corporis Christi in Lemburga predicti aut coram nobis vel Iudicio nostro generali, dum per litteram nostram nostro sigillo sigillatam evocati fuerint, si ydem fratres in reddenda iusticia negligentes vel remissi fuerint extunc non aliter quam suo Jure Theutonico Majdemburgense predicto cuilibet ad objecto respondere sint astricti.*

ib. ст. 54. *Supradictus Jacobus vel ipsius successores seu quicunque dominus dictarum villarum... (si) in reddenda iusticia negligentes fuerint et remissi... як вище.*

В судових книгах є скілька пригод розбору в загальних судах претенсій селян до свого пана; так напр. у 1457 р. в львівськiм городськiм суді розбирає ся якась, незвісна нам, справа межі шляхтичами Юрковськими та їх селянами (A. gr. XV, ст. 25. *Terminum, quem hodie nob. Kstan et Paulus Jurkowsczi de Kuhajow cum hominibus ipsorum de Kuhajow coram mfo dom. Andrea Odrowanz de Sprowa Plto. et Cap. terre Russie gli. habuerunt, iuxta contenta citationis mandati Magnificencie Sue, domini iudicio, presidentes distulerunt quarta die post. Pal. in Leopolim ingressum.*)

Самі старости, що мали право домініального суду над людністю королівщини, передають на рішення городського суду свої претенсії до селян „*eorum*

Окрім права судової оборони селяне Червоної Русі XIV—XV ст. мали ще в певних межах самоупрау. Се право в сякім чи такім розмірі мали громади на праві руським і во-лоським і діставали через уставні грамоти громади на праві німецьким.

Але дослід сфери діяльності громад на всіх тих правах важкий. З одного боку, компетенції громад були в ту епоху значно обмежені, через величезне значінє шляхти, що дістала над людністю своїх ґрунтів великі права; з другого боку, коли в актах і виступають иноді селянські громади в сій чи тій ролі, то не все можливо докладно вказати, на якім праві сидить ся чи та громада, що виступає в акті.

subditis⁴; A. gr. XV, ст. 388: quemadmodum domus Capt. per procuratorem suum atentavit terminum cum hominibus subditis suis de Koczonow pro inobediencia et primo principaliter, quod noluerunt suscipere venatorem quilibet suum diem, prout tenentur, et etiam noluerunt equitare cum eodem sagitario sagitare dorcas, et quod ipsi sine scitu Cap-i equitaverunt et sagitaverunt dorcas et unam tantum domino dederunt, et duas pro se usurpaverunt quasi furtive, ceterum quod ipsi custodire debuerunt silvas, ubi sunt venaciones, et non custodierunt et admiserunt impellere scrophas in silvas, et sic omnes ferinas expulerunt; dum vero procurator Cap-i voluit super ipsos proponere, ipsi stantes omnes una voce dixerunt: nos nolumus nullo iure procedere cum domino nostro, nam ipse est ius, ipse beneficator, ipse dominus et rex noster, idcirco subicimus se gracie Sue Dominicionis Et sic Capti. dedit ad duas septimanas, quod debet domus. Judex castr. inter partes se interponere, quod debent dominum prevenire Koczonowczy.

Пор. боротьбу зо старостами людности сел Солонки та Журавки (вище, ст. 106).

Але карні проступки селян проти свого пана були карані остріце, ніж проступки селян проти посторонніх шляхтичів. Селянина, що вбив свого пана, присуджують на смерть. A. gr. XV, ст. 10: Nob. Joh. Tharzymyanski proposuit super labor. Jacobum kmethonem gsi Stiborii de Wysznya Judicis ter. Leop. de villa ipsius Drohowicz, quomodo is Jacobus cum fratribus suis interfecit nob. Thomam fratrem suum germanum, dominum suum (імовірно Яків пішов від него до Вишневського) fraudulentum al. zdradliwy et hoc paratus sum convincere, al. pokonacz ita uti ius inveniet. Qui Jacobus audita propositione, negavit. Qui dum negavit, ius decrevit Johanni Jacobum convincere. Qui Johannes Jacobum hic coram iure convicit. al. poprziszangl. Quem dum convicit, ius sibi ipsum extradidit ad mortem, tamquam fraudulentum, al. jako zdraczca.

Аж у XVI ст. селяне втратили право позову проти свого пана.

Про патримоніальну власть від XVI ст. див. Lubomirski, Rolnicza ludność w Polsce od XVI do XVIII wieku, Warszawa, 1862.

Термін *communitas* спільний в латинських актах для громад на кождім праві, і в кождім окремім разі треба рішати, чи йде річ про громаду руську, волоську, або німецьку, що через уривковість актів не все можливо. Термін громада спільний для громад на праві руськім і волоськім. У декотрих громадах находимо иноді побіч себе якісь два права (руське і волоське, волоське і німецьке, руське і німецьке)¹⁾. Громади переносять часто з одного права на друге — найчастіше, звістно, на німецьке, але подибуємо й противне — переносини з німецького права на руське, і т. д.

Важним свідощвом на користь належності певної громади до сего чи того права є назва представителя громади: так ти юни й атамани, — представителі тільки руських громад; князі та крайники — волоських; солтиси і вїйти — німецьких. Але не все в акті вкупі з громадою фігурує її представитель; иноді представитель громади має загальну назву — *procurator*; князі волоських осель називаються иноді в актах солтисами. Десятників подибуємо в громадах руських і волоських.

Ось чому при досліді сфери компетенції сеї чи тої громади ми брали на увагу тільки такі відомости, де ми, на підставі безпосередних, або посередних доказів могли певно сказати, що якась громада належить до сего чи того права.

В своїй звістній студії „Сельская община въ юго-западной Руси“²⁾ проф. Н. Д. Іванішев висказав надію, що відомости про діяльність української громади можуть бути колись доповнені з галицьких судових актів. На жаль, надії ті дуже мало справили ся. Доси, правда, видано не багато судових книг Галицької Русі, але за те видано найдавніші є тих, що

¹⁾ Так згадують ся: *Lalina Ruthenicalis* і *Lalina Theutonicalis*, Болеків руський і Болеків волоський, в с. Rozhadow (Льв. з. А. гр. XV, ст. 266) pars *Valachica*.

²⁾ Сочиненія, Київ, 1876 р. Статя Н. Д. була надрукована зразу в „Русской Бесѣдѣ“, 1857, нр. 3. Автор говорить в тій статі головно про копні (громадські) суди і буде свої виводи на материялі, вибранім із Київського центрального Архіва. Від коли вийшла праця д. Іванішева, скількість відомостей про копні суди значно зросла; так Виленська Археографічна Комісія видала величезний том („Акты, издаваемые Виленскою Археогр. Ком.“ т. XVIII,

дійшли до нас¹⁾ де, значить, можна було би ждати найбільше вказівок на руську сільську громаду, що тоді ще жила.

Але і в виданих і ще в не виданих галицько-руських судових книгах XV—XVI ст. ми нашли страшенно мало вказівок на діяльність давньої руської сільської громади і навіть на тоту її функцію, що в инчих частинах південно-західньої Русі задержала ся найдовше (до XVIII ст.). Волоська й німецька громада находить ся в актах без порівняня частіше як руська громада.

Окрім вичислених причин рідкої появи сільської громади в судових актах, невеличка скількість звісток про руську громаду XV ст. залежить, на нашу думку, ось від чого: право польське ставило ся дуже неприхильно до сільської громади. В самій Польщі до XIV ст. счезло вже багато слідів діяльності давньої польської сільської громади. Ще в актах XII ст. ми находимо межі ненарушимостями шляхетських і духовних маєтків увільнене від ополя — давньої звязи польської сільської громади. З розвитком доміняльної власти була обмежена й одна з найголовніщих функцій сільської громади — функція судова.

Німецька громада, що була так дуже розширена в землях польської корони, в сути визначала ся від славянської громади і що до того як володіли землею члени громади і що до участі кожного члена громади в суспільних справах. Оруд-

Вильно, 1891), посвячений виключно копним судам. Окрім того окремі копні присуди надруковані ще в инчих томах видань Вил. Арх. Ком. (т. VI, XII), Археогр. Сборн. I, III, VI, Акты Витебского Центр. Архива, т. II, „Кіевская Старина“ (Копные суды въ лѣвобережной Украинѣ, Олександрі Г. 1885 р., пр. 10). Не мало таких актів є ще в литовській Метриці; але більшість доси виданих актів не доходять до часу ранішого як половина XVI ст.

Найновіший дослід про копні суди належить О. Я. Єфименковій (Народный судъ въ Западной Руси „Русская Мысль“, 1893, при 8—9. Авторка оснувала свій дослід головно на XVIII т. Актів Вил. Арх. Комісії).

¹⁾ Видані поки що книги сяниські (Akta gr. т. XI і XVI, від 1423 до 1506 р.) галицькі (т. XII, від 1435—1475 р.), перемиські (т. XIII, від 1436—1468 р.), львівські (т. XIV і XV, від 1440—1504 р.). Із судових книг XV ст. південно-західньої Русі не видані ще книги белзькі (від 1439 р.), бужські (від 1499 і одні й другі зберігають ся у львівським Бернардинським архіві) та книги холмські (від 1423 — є в Виленьським Центральнім Архіві).

ником німецької громади був солтис, впорядчик оселі — ним був або сам *dominus*, або особа, ним назначена без участі громади. Яко повномочна особа свого пана, солтис відповідає тільки перед ним. Серед громади солтис має власть поліційну, адміністративну і судову. В остатній функції громада ще бере участь через виборних присяжних (*iurati, scabini*), але такий суд по суті різниться від суду вічевого, що не знав репрезентації, суду всієї громади. При тому рішення *iudicii teutunici* відбувалося не на підставі права звичаєвого, якого все держався вічевий суд, а на підставі права німецького, зовсім чужого людности. Волоська громада, як побачимо, в XV та XVI ст. займає середнє місце межі громадою німецькою і руською.

Від перших років польського панованя в Червоній Русі німецьке й волоське право ширяться тут страшенно. Польська шляхта так ревно переносить людність своїх маєтків із права руського на користіще для неї право волоське, і особливо німецьке, що в декотрих частинах Червоної Русі ми вже в XV ст. ледви находимо сліди осель на руським праві. Так напр., в актах Сяніцької землі XV ст. ми могли найти вказівки на істнуванє руського права лише в 10 оселях і при тому головно в королівських маєтках ¹⁾. Більше слідів осель на руським праві ми нашли в землях Львівській і особливо Галицькій. Тиюни й атамани дуже часто фігурують у львівських і галицьких судових книгах ²⁾. Окрім посередних натяків, в актах остатніх двох земель не рідкі й безпосередні вказівки на те, що тут істнувало руське право в багатьох оселях ³⁾.

¹⁾ *Lalina Ruthenicalis*, A. gr. XI, ст. 211. *Dobra* (Добряне платять за неповаю в суді кару *hovem secundum ius Ruthenicum*, *ib. st.* 258). В селах Костирівичі, Улич, Пловці, Сяночок і Тирава Сільна находимо сотних (див. вище). Тиюнів подибуємо в селах Ольхівці, Терпичів, Глумича, *ib. st.* 66, 222, 200.

²⁾ Завважаємо, що тиюнів найбільше подибуємо у Львівській землі, атаманив — у Галицькій (у Львівській землі атамани згадують ся лише в с. Кошова, Якимово, Дрогошово і Кальне). A. gr. XIV, ст. 96, 327, 271; XV, ст. 24 — 26.

³⁾ Безпосередні вказівки для Галицької землі (*villa in iure Ruthenico*) для осель: Полайці, Чремхів, Жуково, Жукочино, Даліїв, Марково, Пасічне, Острин, Волчинець, Волчків (A. gr. XII, ст. 17, 50, 330, 380-1, 404, 408, 409). Посередні (*computatio* — див. вище): в с. Пучково, Равівці, Підгайці, Мартиново, Рожеїв, Білокрчани, Конкольники, Саранчуки, Рожнів, Чегрів (*ib. st.* 59,

Людність була тут так привязана до рідних порядків, що ми подибуємо случаи виходу селян при першій пробі пана завести в своїм селі замість права руського право німецьке, або повернене на право руське осель, що сиділи на чужім людности праві ¹⁾).

Які-ж були прикмети права руського, якими особливо характерними рисами визначали ся порядки осель на руським праві?

Завважаємо поперед усього, що руська сільська громада у XV ст. втратила уже чимало своїх характерних прикмет, своїх стародавніх — від діда і прадіда прав. Окремі риси діяльності руської громади мають у XV ст. вже характер переживання, случайних останків давніх порядків: вони дорогі головно через те, що цілість їх дав деяке понятє про функцію давньої руської громади старшого, руського періода.

І в Галицькій Русі (як і в инчих частинах південно-західної Русі) окремі сусідні села були в певній звязи, чинили

88, 146, 215, 153, 188, 205, 210). В с. Хросткові й Калуші — коланні, *ib.* ст. 236, 205. На руським же праві, бачить ся, сиділи с. Кромидово, Олеше і Хростовиці, *ib.* ст. 20, 205, 156. В оселях Перемиської землі руське право згадує ся в с. Влостково, Ляски, Кролина, Прильбица, Радиниці, Підчаша (*Poszedzaczsa*), А. гр. XIII, ст. 324, 401, 425, 437). У Львівській землі — в с. Стратині, Липповицях, Лошині, Машкові, Глинянах, Жолтаницях, Підлужанах, А. гр. XIV, ст. 58-9, 136, 276, 306, 321, 305-6 та *Acta Castr. Leop. ad. a. 1467*, Неслухові, Зелехові, Бацові, Душанові, Чаршовицях, Германові, Девятницях, Бранцах. А. гр. XV, ст. 86, 442 і 499, 530.

¹⁾ Так у 1444 р. львівський архієпископ подає до суду жалобу на селян Тиша й Василя, що втікли з его маєтности Ставчани і намовляли до втеків і инчих селян. Обвинувачені оправдують ся тим, що архієпископ, діставши в свої руки маєтність Ставчани, став заводити тут німецьке право (*fecisti alodia de nostris curiis et agris*, то-б то імовірно відобрав гіпші селянські землі під фільварк, *et locasti obroczalesz nos ad jus Theutunicum*), а вони відвічні королівські ловчі і не хочуть сидіти на німецьким праві, бо привикли до свого руського права (*sumus venatores Regales stara dawna et nolimus sedere in iure Theutunico, quia consuevimus sedere in iure Ruthenico... et sumus locati ad ius Ruthenicum na syrowem korzeniu*. А. гр. XIV, ст. 136 і 138.

1454. Ядвига, пані маєтности Ставно, присягає, що людність сеї маєтности добровільно і за її згодою перейшла с права волоського на право руське (*eram presens et scio, quia isti homines, pro quibus iuro, quia ab anno sedent in iure Ruthenico, et eciam scio quia se subdiderunt libere de bona voluntate ad ius Ruthenicum de iure Walachico*. А. гр. XVI, ст. 413.

одну цілість, рішаючи спільно звісного рода справи. Назви для такої спілки в актах ми не нашли, але на істнованє її вказує отсей акт: у 1422 р. перемиський владика жалує ся королеви на Стрільковцїв „аже оубивають сіа оу землю оу црковною стго спаса“. На росказ короля, самбірський староста виїхав із самбірськими старцями і землянами для означеня меж маєтностей єпископа. Єпископ казав, що церковна земля іде по Лисичий брід із давна „и за князя Юрья и за иных многихъ державецъ, а то свѣдомо земляномъ самборьскимъ и старцемъ самборьскимъ и всѣмъ обаполнымъ“. Староста „пустилъ на земляны и старцы“. Потверджуючи заяву владики „и то нѣци визнали, аже владчни люде слѣдъ гонѣать по лисични бродъ и оуздають тополничаномъ, занеже тополничане имѣють соу владыкою границу, а стрѣлковци не имѣють“¹⁾.

Нам видить ся, що в наведенім актї можна бачити вказівку на збережені ще декуди в Галицькій Русі XV ст. громадські спілки. Владичні люде гонять слїд, то-б то переслїдують проступника, або шукають знаків, слїдів полишених ним, і передають слїд Топольничанам. По дослїдам проф. Іванішева, переслїдуванє проступника копою (громадською спілкою скількох сел) відбувало ся в південно-західній Русі ось як: „коли познакою були слїди, полишені проступником, то позивач, зібравши на копу сходатаїв усіх осель, що чинили громаду, і запросивши людей стороннїх, гна в слїд. Копа, взяв ши слїд у тїм місці, де сповнено проступок, вела его до кінця. Кожда оселя, що входила в склад громади, обовязана була відвести слїд від своїх земель“²⁾. Ось чому ми думаємо, що в отсїм актї можна бачити свїдоцтво про істнованє громадської спілки (копи) в землях перемиського владики (до спілки, очевидно, належали оселї на землї св. Спаса і с. Топольничани). На жаль, розглянений нами акт одинокий в своїм родї.

А в тїм, натяк на істнованє другої громадської спілки можна бачити в отсїм актї. Під 1440 р. львівський гродський суд домагає ся від шляхтича Николая доказів свїдками, що

¹⁾ Akta gr. VII, nr. 32.

²⁾ Собр. соч. ст. 247.

він не відбив злодія від селян трьох королівських маєтностей Сокольніки, Солонки та Журавки і не пустив злодія з арешту.

В сїм актї можна бачити вказівку на громадську звязь цих трьох сел — вони вкупі переслідують злодія, гонять его слід і доводять его до панського села Острожани, але dominus села відбиває від них злодія (то-б то імовірно свого селянина)¹⁾.

Завважаємо, що села Солонка та Журавка сидїли на руськїм праві і, як ми бачили вище, були заселені ординцями.

Наведені факти одинокі²⁾ із найдених нами свідочств про громадські спілки в Галицькій Русі, що зберігли ся в XV ст. Цікаво, що сї свідочства йдуть лише до людности земель королівських і церковних (православної церкви). Ми вже не раз бачили, що старі руські порядки зберігли ся далеко більше в тих землях, ніж у шляхетських маєтностях. Се пояснити не важко: королівські та церковні землі були без порівняня більші від шляхетських (у Галицькій Русі перемагало дрібне шляхетське володінє землею) і менче роскинені. Ось чому громадські спілки складали ся тут із сел одного пана, тим часом як у дрібному шляхетському володіню землею до

¹⁾ Nob. Nicolaus testes sex producere debet... hominibus de villis regalibus de Sokolnyky, Szyrawka et Slonka... qui testimonium perhibebunt pro eodem, quod non defendit furem in villa Ostrozany hominibus de tribus villis regalibus iam expressis nec ipsum de stuba de eadam villa emisit... A. gr. XIV, ст. 1.

У 1445 р. шляхтич Ввучко де Кутня жадує ся судови, що селяне трьох панських сел Лешники, Брежани і Лапшино відбили від его familiares сїм селян утікачів, ib. ст. 175.

Пор. іще грамоту 1413 р. (в руській мові), розмежована сел Покосівці та Влудники (Dodatek tygodniowy do Gaz. Lwowskiej 1852 р.) а поколєть ты то границы, по толєт ъмет пан Мирославъ, и слід примати и одгоняти по колєт ему тотъ войничъ вывил з старыми людьми“.

²⁾ Пор. іще отсей акт: pro parte providi Szenkonis Royk de Pszarce pro equo sibi Senkoni recepto furtive super Blonye communitates quatuor testificate sunt, videlicet de Post, Szan viceadvocatus cum communitate testificatus est, quod ipse equus est Szenkonis; similiter communitas de Blonye et eciam communitas de Subcastro ac eciam communitas de Pszarce sunt testificate, ipsum equum fuisse et esse Senkonis ipsius colonis szwi, quem equum arestavit apud dyak de Lubaczew. A. gr. XIII, ст. 570.

спілки входили села різних панів, що мусіло нарушувати інтереси остатніх. Із другого боку, руське право так само зберіглося більше в землях королівських і церковних, тим часом як пани ревно переносили свої маєтності на користіще для них право німецьке або волоське.

Громадські спілки та копний суд, як відомо, проістнували в південно-західній Русі до самого XVIII ст. і навіть були сакціоновані в законодавстві (Литовському Статуті всіх трьох редакцій). Але вже в XVI ст. головною функцією копи був дослід проступків проти чужої власности й життя в межах спілки. В загалі, як завважує проф. Іванішев, установа ся в XVI і XVII ст. уже віджила свій вік, вона, як останок старини, перечила новим формам суспільного життя і мусіла счезнути через розширення власти урядових інституцій і осіб, через моральний і економічний упадок селян, на решті через поступенний зріст власти панів над селянами¹⁾.

Ті самі причини зруйнували ще в XV ст. громадські спілки в Галицькій Русі; через те, що адміністрацію й суд на польський лад і домініяльну власть панів заведено тут два століття швидче, ніж в інших частинах південно-західної Русі, то й громадські спілки мусіли тут попадати далеко швидче. Уже в XV ст. громадські спілки віджили тут свій вік і лише дещо зберіглися як нужденні останки давно минулого.

Окрім незначних натяків на судові функції давніх громадських спілок, вказівки на істноване остатніх можна бачити в частій появі старців²⁾ виключно лише в справах про означене спірних меж земельного володіння, та людей обчих, сусідніх (*obczi, ignoti, vicini, alieni, homines extranei*)³⁾.

Назва старців, як представителів громад, дуже давня:

¹⁾ Собр соч. ст. 260.

²⁾ В латинських актах вони названі: *starcze, seniores, antiqui homines, sevio proveci*, в руських иноді „свѣдомые старцы“. (А. гр. II, при 8, 78, 114; VI, пр. 12)

³⁾ Подибуємо ще *boni homines*, добрі люде. (А. гр. XII, ст. 213; III, пр. 84). В латинських актах по найбільшій частині *obczi* (обчий) перекладаєся *homo extraneus, alienus*, але иноді вірніше — *vicinus*, напр. *volo edocere vathamano et homine extraneo et eciam hominibus vicinis, alias oprczimi* (А. гр. XII, ст. 276).

старці виступають на перших сторонах літописи¹⁾. В зміслі найшановніщих членів громади ся назва задержала ся в південно-західній Русі ще в XVI і XVII ст. З другого боку, членів копи названо в актах XVI — XVII ст. не раз: сусѣди околчных, сусѣды суграничники, мужи обчїе²⁾.

В разях спору із-за нарушеня меж чужого ґрунту, на місце приїжджав король, староста, *iudices deputati* або післані королем або старостою урядники с понятими землянами та поклика́ли з обох сторін старців. Число остатніх не все означувано, та иноді вказувано — 2, 3, 4 с кождої сторони³⁾. Як бачить ся, запрошені сторонами старці були з найближчих околчных сел: так у 1445 р. шляхтич Смолицький жалув ся на Мала Кочуниця *de Humpcza*, що заорав его поле. Мал пропонує доказати старцям сел Межиброди, Тирави, Глумпча й Улича, що поле его⁴⁾.

Знов ничим разом, при означеню меж маєтности Сколошево, що належала до Перемиської капітули⁵⁾, та маєтности Замостє шляхтичів Замойских виступають старці з двох сел (Дуниківці, Ляшки), передмістя Радимна і четвертий старець, про котрого не сказано, де він жив. Чи се не відгук давніщого часу, коли тї околчні села чинили одну цілість, і через те члени громад і могли докладно знати межі кожного окремого села? Означене меж при участі старців відбувало ся с певними обрядами: судовий возьний (*ministerialis*) проводив старцям присягу, в звістних місцях роблено межові знаки: рови, насипи, нарізуваня на деревах („начоси“, звичайно в формі хреста). Возьний чотири рази кликав усіх, хто мав що-небудь проти вказаних меж, аби казали (*ut si quis ad ea loqui deberet, loquatur*). Коли старці не годили ся в свѣдоцтвах, то ки-

¹⁾ Про старців літописних дав. нашу студию „Вяче въ Киевской области“.

²⁾ Іванішев, I. с. 238.

³⁾ Два amici та два старці с кождої сторони. А. гр. XI, ст. 446. Три *nobiles amici pisseccionati* та три *senes al. starcze* с кождої сторони, ib. XII, ст. 251. По 4 старці с кождої сторони, ib. VIII, пр. 80.

⁴⁾ А. гр. XI, ст. 260. Тирава, Глумпча й Улич, як ми бачили вище, жили на руськім праві і були заселені сотними.

⁵⁾ Як видно з акта, Сколошево потягало за Радимном: *bona Scoloschow ad Radimna pertinentia*. А. гр. VII, пр. 80.

дано жереб, і межі означувала сторона, на котру падав жереб ¹⁾).

В багатьох инчих разях треба було конче свідoctва чужого чоловіка, що не належав до громади. Сама назва обчий (vicinus), як нам бачить ся, натякає на епоху давніщу, коли околичні села були обчими, чинили одну цілість. У XV ст. коли громадська звязь сел околичних уже пірвала ся, і саме слово перемінило своє значінє — в актах XV ст. обчий переводить ся звичайно alienus, ignotus, extraneus — з упадком громадської звязи сел свій, співгромадянин, став тепер чужим.

Присутности hominis ob se конче треба було при викликанню селян із одного села в друге. Вихід за селянина плачено все в присутности обчого чоловіка, що й був найважнішим свідком в разі судового спору в справі про регулярність виходу селянина.

Люде обчі, сусіди (vicini) свідчили і в спорах про маткове становище селян, або їх належність до сего чи того відділу ²⁾).

По всій імовірности, давніше, коли істнували громадські спілки, всі члени спілки відповідали одні за одних обопільною

¹⁾ Si autem senes non concordaverint, extunc ibidem in loco Zavissius et Stanislaus (сторони) sortes alias losy mittere debent, et cui prima sors cesserit, ille prestito iuramento vere et audaciter transire poterit granicies faci-endo. А gr. XII, ст. 390. Окрім уже наведених разів, про старців агадано ще в отсах актах: А. gr. II, при 8, 78, 114; III, при 84; IV, при 91; VI, при 12; VII, при 35 і 34; XI, ст. 260, 446; XII, ст. 251, 312, 429; XIII, ст. 353 і т. д.; XIV, ст. 66, 442, 477. Про способи відмежованя див. особливо VII, при 63. Див. ще Dodatek do Gaz. Lwowskiej, 1852 р. розмежованє сел Блудники і Пакосівці: бурграбій лівський з землянами і старими людьми (в инчому місці вони названі „старожатними людьми“) кладе межі.

Вивід меж по вказівці старців робить ся „secundum consuetudinem iuris communis“, то-б то права звичаєвого (А. gr. VII, при 35).

²⁾ А. gr. XII, ст. 187. Habeo homines extraneos al obcze, quia prius reclinauerunt ad Rosusch.

Ів. ст. 402. Reclinatio in hora et tempore coram homine extraneo al przed opczum; ів. ст. 276... volo edocere vathamano et homine extraneo et eciam hominibus vicinis al opczumi quia predicti homines sunt illiberi al. calanny.

В инчим актї шість свідків під присягою свідчать, що спірні люде не коланні і не ордишці, ів. ст. 108 — 9 і 112. В Руській Правді ст. 88 (Влад.-Буданов, Хрест. ст. 65) гонять слід „съ чужими людьми и съ послухы“).

запорукою. В XV ст. обопільна порука ще зберігала ся головню в межах одной й той самої громади ¹⁾. Зі старих порядків лишилася ся тільки назва об ч и х людей, така незрозуміла редакторам судових актів, що об ч и й переводить ся в них однаково то *extraneus*, *alienus*, *alicuius*, то *vicinus*. В декотрих разях в ролі *hominis extranei* обовязково фігурував *nobilis* ²⁾.

Коли таким чином ми застасмо давні громадські спілки в Галицькій Русі XV ст. уже в періоді повного упадку, то й самі селянські громади в XV ст. втратили вже чимало зі своїх давніх прав. Домініююча власть пана дуже вкоротила самоозначене громади.

Збережені ще в XV ст. громади на руськім праві були під управою атаманів і тиюнів. Тиюни яко керманічі громад належать іще до княжого періода, атамани появляють ся, бачить ся, аж від часу татарського панованя на Русі ³⁾.

На підставі пороскиданих у ріжних актах XV ст. відомостей можна зложити собі ось який образ компетенції давньої руської сільської громади княжого періода: громада мала значну самоуправу, сама вибирала свого представителя

¹⁾ Але подібуюмо і в XV ст. обопільну поруку скількох сел в сяких чи таких справах. Так князь с. Szustwolkowye з усіми селянами, тиюн de Terpiczow з усіми селянами, селяне с. Oczowa, вице вїйт с. Brzoska Wola дають обопільну за поруку старості, що приведуть на его суд селянина Костя de Wolkowya (А. гр. XVI, ст. 4).

²⁾ *Jus affectare coram nobili extraneo*, А. гр. XII, ст. 404. *Reclinatio* теж відбувала ся *coram nobili et homine extraneo*, *ib.* ст. 403. При попутности й неозначености термінів у актах, часто важко означити значіне декотрих визнач у актах — так напр часто неясно чи понятє *vicinus* прикладає ся до членів тойж громади, чи значить воно сусідів околичних, членів сусідніх сел, що колись може належали до громадської спілки? Пор. XII, ст. 78, де *vicini*, один або два, мусіли посвідчити скількість повинностей, що платив вишшований селянин; або *homines boni* мусять означувати, на чім сидів селянин, *ib.* ст. 213.

³⁾ Слово атаман — тюркське; у Татар адаманом називав ся начальник пасгухів, див. Хартахай, *Ист. Крымских татарь* („В. Евр.“ 1866). У лит. літописи читаємо: . . . а тыи трии браты (князі татарські Хачебей, Кутлугуб і Дмитрій) отчичи и дедичи Подолской земли, а от них заведали атамани и боискаки, прижедаючи от тых атамановъ имовали с Подолской земли дань. Уч. Зап. II. отд. Ак. Н. I, ст. 44.

В актах XV ст. представителі селянських громад часто називані *procuratores*, *officiales*, але назва атаманів і тиюнів зберігла ся і в XVI ст., як видно с тогочасних ілюстрацій.

(атамана, тиюна) і, бачить ся, сільського сьвященника, розділяла межі своїми співчленами громадські землі, розкладала повинности, судила взаїмні суперечки своїх співчленів, виступала яко відповідач у справах, що повставали між її співчленами і третіми особами, неналежними до громади.

Останки сих досить великих привилей іще зберігли ся подекуди в галицько-руських громадах XV ст. Так напр. із одного акта видно, що галицько-руські селянські громади вибирали ще самі своїх тиюнів: під 1456 р. до львівських судових книг записаний акт уводу в володінє маєтности Зухоржиці, заставленої Грицьком Кердейовичем Юрієви Фридерковичеві de Leopoli — селяне „яли ся“ по Юрію і вибрали собі за тиюна Пашка, сина Загайка ¹⁾.

Безпосередних вказівок на вибір попа самою громадою ми в актах XV ст. не найшли, але звичай вибору сьвященника парафіянами був настілько розширений по всій південно-західній Русі, що ми, не вагаючи ся, прикладаємо его і до Галицької Русі XV ст. А в тім зберіг ся в судових актах Львівської землі інтересний процес, котрий показує ясно, що громада вважала себе в праві орудувати церковною власністю і не допускати до сповнюваня сьвященницького обовязку осіб, їй немилых.

Під 1456 р. (30. цвітня) до львівських Гродських книг записана жалоба попа Врочевського на всю Врочевську громаду, окрім трьох селян, що лишили ся при попі, що селяне названої громади відняли від него ключі від церкви, без відома декана, тиюна і замкової зверхности (*non requisito nec Ossyjeja superiore popone nec Thywno, nisi sua importunitate nec doloszy wschy sye iz (sic!) urzando*). Замковий уряд-

¹⁾ A. gr. XIV, ст. 479... et kmethones ipsum Georgium susceperunt alias iali ssye, et iam Georgius prefatus est in tenuta et possessione ville Zuchorzicze, et Paschonem filium Zahajkonis pro Thywno kmethones eis elegerunt. Пор. літописне „Възъвьяглане же солъгаше Шварномъ, поемше тивуна, не вдаша ему тивунити“. Іп. 555.

Обовязки тиюна так описані в однім акті: шляхтич Будзавой жалує ся на шл. Чурила, що приняв его кмета втікача „qui homo sedebat apud ipsum (у позивача), in una curia, als. dworziszcze, et erat apud ipsum thyvunus et habebat claves a curia, a bonis suis, et census suos exigebat et alios proventus a kmethonibus...“ A. gr. XIII, ст. 365.

ник і судия списували в сій справі протоколи з усіма обвинуваченими селянами. На запит судії й урядника, чому селяне не дають попови ключів від церкви, селяне відповіли: „тому, що не хочемо“, не даючи нічого пояснення свого поступку, не вважаючи на кількоразові домагання суду ¹⁾).

Причина суперечок селян із попом по акту незвітна, ясно одно, що громада вважала себе в праві контролювати поступки попа і прогоняти його зі своєї церкви.

Що громада сама розклала межі своїми співчленами громадські повинности, доказ на се ми бачимо ось в чім: ми вже вказували на збережені в Галицькій Русі XV ст. сотні. Із наведеної грамоти Мстислава Берестянам видно, що сотня чинила одну цілість, що платила разом певну суму повинностей (Мстислав накладав на кожду сотню ловче, що складалося с певної скількості натуральних повинностей). Далі ми вказували, що вихід селянина із сотні міг відбуватися при умовах, коли той, хто виходив, не був у числі, то-б то був лишнім проти повної десятки. Ми думаємо, що таке обмежене виходу належить самій громаді — коли повинности накладано на всю громаду разом, то вихід кожного члена громади мусів нарушувати головно її інтереси, бо одну й ту саму скількість повинностей треба би тепер розкласти на менше число осіб.

Головна різниця німецького права від руського, бачить ся, й була власне в тім, що повинности розкладано не на всю громаду, котра вже сама розклала суму платіжней межі своїми членами, відповідно до їх маєткової правоправности, але кождий селянин платив докладно означену скількість повинностей відповідно до величини ґрунту, що він обробляв. Із одного акта можна вивести, що докладно відміряних ґрунтів у селах Галицької Русі до появи німецького права не було. Землі селян руських громад були пороскидані (*sparsim modo Ruthenico*), а не в однім куснику, як у селах на праві німецькім (*in una linea secundum jus Theutonicum*) ²⁾.

¹⁾ Akta gr. XIV, ст. 475.

²⁾ A. gr. III, ст. 52 (р. 1378 Львівський міщанин Григорій Стехер жалює ся Владислави Опольському „*quia multa sustinisset et adhuc sustinet incomoda, quia agri ad suam willam Maly Wynik pertinentes, sitam in districtu Lemburgensi, non in una linea secundum ius Tewtunicum annexivum, sed secundum Rutenorum consuetudinem sparsim et particulatim sunt distincti.*

Правда, ще в XIV ст. ми подибуємо руську земельну одиницю — двориче (*curia*), але величина його не була так докладно означена, як німецька земельна одиниця — лан. Дворичем, очевиднож, називався невеликий ґрунт, що міг обробити один чоловік (або одна сім'я).

З обовільною порукою громада виступав в багатьох разях, видаючи свідощтва в добрій поведінці та моральности свого співчлена, підозріного в яким-небудь негарнім учинку, ручачи за ставлене до суду обвинуваченого за якийсь проступок, при чому в сякій чи такій формі приймав на себе наслідки за неповаю обвинуваченого, платить дику виру, коли не може або не хоче видати свого співчлена, обвинуваченого в убійстві, й т. под.¹⁾

Що до судової компетенції громад на руськім праві, то на істноване її маємо лише натяки в актах. Се й зрозуміло,

¹⁾ A. gr. XI, ст. 47. *Strenuus Mathiasch terminum dedit kmethonibus de Hlumpza, quod debent reum invenire, qui caudas absceit equis hominibus de Tyrawa, quatuordecim diebus post recessum D. Regis de Sagog, quod si non invenirent reum, extunc iurare tenebuntur super pueros ipsorum, in uxores, qui pueros non habebunt.*

Ib. ст. 56. *Venientes eorum nobis Capitaneo kmethones de villa Olchowcze... exfideiuberunt Chodor conjuncta manu cum XIII pecoribus et duobus equis, prout fuerat pro furtu inculpatus ita, quod predicti fideiussores eundem Chodor, dum per dum Capitaneum fuerint requisiti, debent statuere, et si non statuerent, tunc domino Capitaneo decem marcas luent et condempnabuntur in eisdem.*

Pop. ib. ст. 60. *Coram nobis Capitaneo veniens Chodor kmetho de Olchowcze recognovit furtum, prout fuit inculpatus et dedit se nobis ad gratiam nolens nobiscum in ius introire et petivit nos cum duabus marcis, quas ab eodem recepimus... et in presencia et tota communitas ville Olchowcze, alias gromada, quia nos petivit cum duabus marcis.*

Ib. ст. 143, 173 (запорука Ольховецьких селян за свого співчлена, що заплатити гроші), ст. 273 *communitas s. Костировичі (де була сотня) ручить, що приведе старості селян-утікачів.*

A. gr. XIV, ст. 473, 498 (в остатнім акті громада названа іміною) A. gr. XV, ст. 343 *Nob. Ванько Ладовский обвинувачує громаду с. Батятичі за вбийство свого брата; громаду присуджують заплатити 60 гр.*

A. gr. XIII, ст. 35. *Yssakowczanye villani reposuerunt quinque marcas coram iudic'o pro capite interfecti, vct. Вуечун de villa Boraticz.*

Про обовільну запоруку у Славян див. працю І. М. Собєстванського „Круговая порука у славянъ по древнимъ памятникамъ ихъ законодательства“, Харків, 1888 р.

коли зважити, що навіть про доміняльний суд ми могли зібрати лише найскупіщі відомости в актах загальних судів. Характеристику доміняльного суду ми зробили головно на підставі апеляцій позивачів до загальних судів. Рішення громадських судів, де розбирано обопільні претенсії співгромадян (претенсії третіх осіб до членів якоїсь громади, як ми бачили, розбирали ся в суді доміняльним при більшій або менчій участі громади), рідко виходили за межі самої громади. Та коли громади на волоськім праві не тільки в XV, але і в XVI ст. мали значну судову компетенцію, то таку-ж компетенцію мусіли мати і громади на праві руськім. Коли про діяльність руської громади зберігло ся мало відомостей, то се через те, що самих громад на руськім праві у XV ст. було вже не багато, дякуючи великому розширенню права німецького і волоського, що настало в старих руських громадах замість права руського.

Але ми можемо напр. вказати на факт, де руська громада розбирає такі питання, як питання про спадщину ¹⁾).

Таким чином, не вважаючи на нові порядки, не вважаючи на заведене такого шкідливого для громадської волі фактора, як доміняльна власть, сила звичаю була така велика, що громада і при нових порядках далі живе по своїм старим звичаям, і істнує як суцільного живого організма в богатых разгах признає правительство і суд ²⁾).

¹⁾ A. gr. XVI, ст. 120. Danyko, filius Radz de Costyrowcze cum suis pueris recepit omnia bona mobilia, vct. peccora et peccudes suorum puerorum a patruis ipsorum Andrea et Nyesch de Dobra ita, quod dicti pueri circa prefatos patruos nichil habent, nisi terciam partem hereditatis. Et sicut communitas ville Dobra eandem hereditatem conspiciat, ita ipsi patrui debent restituere prefatis pueris dum ad annos discretionis pervenerint. Громада поєвдічує перехід майна й инчими способами, напр. кушівлю.

A. gr. XI, ст. 473. Продаж коршми в присутности громади с. Костяровачі.

²⁾ Див. напр. A. gr. XVI, ст. 283: Nob. Leonardus Jaszynsky constituit Andream minist. de Brzoszow et nob. Paulum de Pakoschowka, qui recognoverunt, quia dederunt intromissionem nobili Leonardo in villam remotiorem Terpiczow iuxta inscriptionem in iure terr. et mandaverunt communitati obedientiam.

Ib. ст. 365. Nic. al. Myhal minist. tonsus de Bukowsko recognovit quia prout fuit additus ad intromissionem terciam nob. Nic. Jaszyensky in villam

Оселі на волоськім праві появляють ся дуже давно в Галицькій Русі. Ї підстава думати, що загадкові Болохівські князї XIII ст., що наробили тільки клопоту Данилови Романовичеві, то були просто князї волоських осель, що переселили ся до Галицької Русі ¹⁾. Із XIV ст. зберігло ся скілька грамот ріжним особам на заведене осель на волоськім праві. В XV. ст. ми вже находимо в Галицькій Русі масу волоських осель. У декотрих частинах Галицької Русі, як напр. у землях Сяницькій і Самбірській, либонь чи не більшість осель жила на волоськім праві.

Але хибно було би думати, що села на волоськім праві були заселені виключно самими емігрантами з Угорщини та Трансильванії. Волоське право, як і німецьке, надило ріжними

Szyeumszowa nobilis Johannis Szyemuschowsky, quia sibi intromissio non est admissa tantum quod ipse Johannes noluit protunc communitatem congregare, ut obedienciam sibi Jaszyensky prefate comunitati daret.

У Кременецькім старостві існував ще в другій половині XVI ст. громадський суд, що розбирав справи „o szkody domowe we wsiach, paszniach u w lesiach, u iaco tez o wydarce pszczol“; не лише селяне, але й попи і путні бояре обовязані були „się stanowic na wszystkich schadzkach, w gromadzie zebranych, nie excypując się urzędem, ani władzą, a maią wszysczy spolnie winnego szukac. Lecz ktoby na pierwszą, na drugą u na trzecią schadzkie nie stanął, ten ma temu uszkodzonemu wszyskie szkode jego nagrodzic, wedlug dowodu, a winę zlodziejską na jego k. mosc. wedlug statutu trzy rublie gr. placic ma (Арх. Юго-Зап. Россіи, Ч. VII, т. 2, ст. 113).

¹⁾ Думку таку висказав у-перше о. Антоній Петрушевич („Слово“, 1887 р., див. статью Н. П. Дашкевича, Новѣйшіе домыслы о Болоховской землѣ, Київск. Унив. Изв. 1884 р., нр. 6). Інчі дослідники виводять Болохівських князїв то від відокромлених галицьких бояр (Костомаров), то від ріжних княжих галузей (Квашнін-Самарін, до думки котрого остатнім часом пристав Р. В. Зотов, О черниговскихъ князьяхъ, Спб. 1892, ст. 156. Думка Петрушевича, очевидлики незвістна Р. В. Зотову). Відомости про місце Болохівської землі найбільшии ся актом, що видав М. С. Грушевський: Къ вопросу о Болоховѣ, Чтен. въ Истор. Общ. Нестора лѣтописца, кн. VII; акт, виданный д. Грушевським, потверджує думку Н. П. Дашкевича, що клав Болохівську землю в горішній Побожю й горішній Случи (Болоховская земля и ея значеніе въ русской исторіи, Труды III. Археол. Съѣзда, т. II.). Але годі не звернути уваги на той факт, що декотрі назви болохівських міст у літописи (Іп. 526: Данилъ же поима грады ихъ Деревичъ, Губинъ и Кобудъ, Кудинъ, Городѣвъ, Божьскый, Дядьковъ) подибують ся у Львівській землі: так у Жидачівськїм повіті находимо Bolechow Ruthenicum і Bolechow Walachicum (A. gr. XV, ст. 256, 258—9). Місце его докладно означено А. gr. VII, ст. 127: in districtu

своїми користями і місцевою людністю. До нас дійшов цікавий акт, що рисує спосіб повстання нових осель на волоськім праві. Правда, акт сей належить до середини XVI ст., але акти XV ст. доказують, що й тоді заведене волоського села відбувалося так само. Акт сей важний ще тим, що в нім говориться про такі звичаї волоських осель, що на думку самого складача, у XVI ст. тільки доживали свого віку, практика їх, значить, належала до давнішого періода.

В примітці ми наводимо той акт увесь в оригіналі — се казка люстратора Самбірської землі 1568 р. Ось суть тої казки :

„Більша частина землі Самбірського староства лежить у горах, де не родить ся озиме збіжжє, бо зима там тягне ся довго, і морози настають швидко, то через те частина сел того староства сидить на праві волоськім і, з виїмком декотрих найближчих (до замку?) осель, не робить панщини, бо там через плохість землі нема фільварків; сїють вони овес, почасти жито, повинности відбувають даню, вівцями, свиньми; декотрі села возять дерево до пил, угле до бліху, всі-ж обовязані поправляти замок і возити до него дрова.

„В оселях, що лежать далеко від замку, порядки ось які : кожда країна має свого крайника, котрому піддані князі, в кождім селі свій князь, під ним є селяне, що вже самі дбають про порядок у селі. Два рази в рік сходять ся всі селяне

Leopoliensi et territorio Zydaczowyensi post fluvium Szukyl. Губин находимо в Галицькій землі (А. гр. XIV, ст. 426: Hubyn et Manastyrska civitas cum castro). Для Деревич укажемо подібне — Darowicze (А. гр. XIII, ст. 3). В люстрації Винницького староства згадують ся Болохівці (Арх. Юго-Зап. Рос. ч. VII, т. I, ст. 610... которые Болаховцы тамъ по тыхъ селищахъ уходы даютъ имъ отъ того по 3 або 4 гроши, того всего приходитъ имъ иногда о 4 копы грошей).

С. Болохівці згадує ся ще А. гр. IV, ст. 74 (v. Bolochowcze i Raniewiczze коло р. Slonica; імовірно тепер Bolechowcze, Bolechowicze, Bolechowcze, те-ж Neudorf, пов. Дорогобузького).

Тепер є ще с. Bolochow пов. Калуського над рікою Сивкою, допливом Дністра 2 милі від Калуша.

Bolochowska, Bolochowica або Nigowska потік, що випливає коло с. Bolechow, при злучі Сивки, з Великою.

Bolechow i Bolechow ruski (пов. Долинський), див. Słownik geograf: Krol. Polskiego.

тих осель на віче (zboru), с котрих перше буває на Петра й Павла, і називає ся літнє, а друге в день св. Мартина, і називає ся осіннє. Князі приносять чинші і платні, що належать ся від них, там відбуває ся і суд і стягають судові мита.

„На тих судах засідають підстароста і надворний судия, що его туди посилають, апеляция-ж від тих судів іде до старости. Для людности сі збори важкі тим, що на них згоняють усіх, хоть би вони й не мали на вічах ніяких справ, і бідні люде дурно тратять час. Ось чому за старости Старжеховского ті, що не мали справ на вічах, відкупляли ся чотирма грошами за право не сходити ся на віча“.

„Крайники дістають від кожного, що має вівці, по си рови. Старости іменують крайниками когось із князів. Князі в королівських селах мають звичайно по кілька ланів землі, панщину від селян, коляди, коляцаї, млини, фолюші, третину чиншів, що йдуть королеви, дани з овець, свиней; від колад і коляций на Великдень і Різдво, а иноді й від панщини селяне відкупляють ся грішми.

„Король має дві частині чиншу, величину котрого означає староста. Прийде селянин до старости с просьбою позв олити ему коло якоїсь ріки осадити село і дає за те старости скілька сот, а иноді й тисяч злотих, вимовляючи собі при сім певну частину землі (вільну від чиншу), третину чиншу, млини, коляциї й т. п. Старости на се радо годили ся, бо не мали с таких пустих земель ніяких доходів, а тут після років волі вони діставали несподівані доходи. Старости не дивили ся далеко в будучину, давали їм від себе грамоти, для котрих вони потому добували потверженє із королівської канцелярії.

„Князі діставали доходи зараз, бо роздробляли землю на кусники і діставали від кожного ґрунту по копі вхідної платні, по звичаю. Селяне від тої хвилі вважали, що вони ті ґрунти королівської землі купили, то й орудували ними, як своїми батьківщинами.

„Аби швидче осадити село, князі випрошували у старостів волю селянам на певне число років, і хоть мусіли розміряти землю на дворища, але величина остатніх не однакова, як до платні, що її дав князь при заснованю села. Ось чому одні дворища мають нормальну міру 16 шестиліткових прутів

zawширшки і 7 длів за-вдошки, ивчі по 32 за вширшки, хоть за-вдовшки ще більше як перші (та ще й при кращій землі), треті по 24. Через те тоді як сею землею орудувала королева Бона, туди післано ревізорів, але вони не перемеріяли дворища, лише підняли платві від осель, при чім особливо вбільшили платні тих сел, де рахунок іде не по дворищам, а по димам. Ось чому й вийшло, що ті, що держать четвертиня дворищ, несправедливо платять більше від тих, що держать по половині дворищ¹⁾.

¹⁾ Лит. Метр. IV. В. нр. 22 (Inventarz pożytkow starostwa Samborskiego). Fol. 3 обор.

O wsiach woloskich, pomiarze rol w nich, kniaziach, krainikach, ich zborzech.

Iz grunth starostwa Samborskiego maxima ex parte leży u gorach gdzie oziminy nierodza, przeto iż zima długo trwa i прѣтко zamarza na jossien, thedy thыz więsza częszc wsi w starostwie Samborskim iest woloskiego prawa, kothore wyiawszy niektore blisze pol roboth повинне nieszą. Bo thez tam prze zloszcz grunthu folwarków przy nich niemasz, ieno sobie... (вирвано) arz owiesz, zytha troche a bydla, tho.. (вирвано) mezi in omnibus odprawuią daninami, przy thym baranow, szwin, tramy też do pil, popiul do blechu niekthore повинне, a wszythkie poprawe zamku i drzewo do niego; w kothorych wsiach isz są od dworu daleko odlieglie them porządek iesth, kazda kraina ma swego krainika, kothoremu parent kniaziowie, kazda wiesz kniazia, kthoremu parent chłopi, kothorzy tam iuz intra porzątku doglądaią. Pothem dwa razy schodza szię do miastha wszysci ludzie s tych wsi na zbory, s kthorych yeden bywa o S. Pietrze, zową go iarni, drugi o S. Marczinie, zowa go iesziennem. Tam przynoszą od nich kniazie czinsze y poplathki, thamze szadzy między nimi bywaią, winy na nie wydaią y wybiraia, o kothorych winach iesth nizei. Dosth walo szię jednak thego starosthom niemalo, acz narzykali ze ye inuentowano w inventarzach krola Jego Mczi, a przed sziе szami niekthorzy daj dwie na lęк; sziađaią na tych sządach Podstharoszi, sedzia dworowy ku themu destinatus, a appellatia idzie do starosthy, w they mierze the obcziażliwoszcz maią ludzie, isz chociaż kthorzy nimaią spraw na sborze, przedszię wszythkie zapedzaią gdzie niebozetha thrawicz szię prozno musza, dla czego za P. Starzechowskiego dali byli raz czy czo spraw nimieli po 4 gr. aby ich nie wypędzano na zbor. Krainicy na szwoj urząd maią od kazdego czlowieka kthory owcze chowa po szerowy, ustawiaia starosthowie krainika kothorego s kniazioiw.

Kniazioiw we wsiach krolia Jego Mczi pospoliczie maią po kilka lanow roli, robothy z ludzi, kolendy, kolacze, it. we wsiach mlyny, folusze, trzeczia częszc od czinszow. Kr. J. Mczi, dani od baranow, szwin thakiez kolacze the y kolędy na Wielka nocz y Boże Narodzenie opkupuią od nich ludzie pieniędzmi, thakze czassem y robothy. A krol J. M. thylko dwie częszci czynszow ma czo w reste wszythko za laską Starosthow. Przyszedł chłop do Starosthy,

Наведена казка люстратора XVI ст. дає досить вірний, хоть лише зверхній опис порядків волоських осель. Акти XV і XVI ст. дають змогу значно доповнити сей образ і подати трохи більше докладних подробиць про функції та права князів і громад, скількість повинностей, спосіб господарки і т. д. Ось ми й зведемо ті відомости до купи ¹⁾.

prossil aby mu na kthorym pothoku dopuscil wiesz szadzicz, daiacz mu kilka szeth, a czassem y thysziacz zlothych, gdzie zaraz sobie wymawial the role, trzeciny, mlyny, kolacze etc. Starostowie niemieli przezec im bycz w them thru dni, poniewasz ze pozythki s thego niemieli iscz, a po wyszedzeniu woli po lath kilnanczecie kthorych doczekacz niespodziwaly szę. A thak czo się upieklo tho wkroili futura niedbaiacz, na czo iem dawali szwe listhy kthorych oni pothym confirmaty w Cancellarii dosthawali.

Kniaziom szie thez thez placzilo bo rozmierzyszy rolie w nethki oszadzyczny s kazdego chlopa wzjęli po kopie czo iuz iesth thak usitatum ze się o to nie targuią. Skąd chlopi iuz rolie the krolia J. Mczi maia za przedane szobie od kniaziov y handluią inemi między szobą iako szwemi dziedzicznymi.

A zeby thez thym rychlij byli mogli zwabiacz ludzie, thedy u starosthow upraszali yem wolie infiniti temporis, chocia mieli wszythkie rolie wymierzacz na dworzysza, thedy chocia nomina dworzysz congruunt, wielkoscz ich przed sie rozna wroszła, iako kthory na szadzeniu kniaz wiele pieniędzy dal.

Skąd urcslo ze w dworzysza iedne idzie po 16 pręthow sesczi lokiethnych w szerz, wdlug 7 dlej kthora miara iest sprawiedliwa, drugie in duplo po 32 w szerz chocia wzdłuż czassem więczy maią y chocia rolie lepsze, trzeci po 24. Czo wiedząc krolowa jej Mcz Bona za dzierzenia szwego wysłała była rewizory ku mierzeniu, ale oni dawszy pomiarowi pokoj, przyczin zgola nakladli na wszi, a poczeth nakladly thym więczej na thakowe wszi kthore iz idą nie rōne rol ale dymow. Stalo szie iz czy czo czwierci dzierzą w niekthorych wsziach proportionie więczej placza niż czo poldworzysza, czo iest rzecz barzo niesluczna. Z starosth tyz niekthory pretext stąd wziąwszy nad tho szila ludzi thą miarą wystraszali. A thak dobrzeby żeby szie ludzie w thym kiedy uspokoiłi, a zeby szie koniec themu kiedy sthal. Jam miał wolią the iuz szam wszythko rozmierzycz by byli szniegi dopuscili. Bom zimie the revisią odprawial, aczby tho y obliką thylko szama, na mieszczie odprawicz szie moglo, nieuiszając possessorow rōno czego iednak postampili ultro wszi the, kthore wielką miarę po kilku zlothych, iako kthora cheziala krolowi Jego Mczi hac conditione aby od dzierzawicz daliej hoc in genere vexouani niebyli.

В люстрації с. Виякторова Галицької землі (Лит. Метр. IV, В. 12, ст. 577 об.) селяне дають підстарості, аби їм два рази в рік приїжджав „зідзич вєцза“. . за кожний приїзд по 3 гр. в лана.

¹⁾ Уся вчена література про оселі на волоських праві в Польщі обмежує ся майже двома працями гр. Ал. Стадніцького: 1) О wsiach tak zwanych wołoskich na północnym stoku Karpat, Львів 1848, і 2) О kniaztwach we wsiach wołoskich, z poglądem na wójtowstwa we wsiach na Magdeburkiem prawie

Вже Стадніцький поклав просто питанє, якою по національності людністю були заселені оселі на волоськім праві в межах польської держави, чи зайшло, чи туземною? инчими словами: чи було волоське право тільки звичайним правом чужої, зайшлої людности, або, чи маючи фінансово-економічне значінє, подібно як німецьке право, представляло дуже догідну для панів систему сільських порядків, а через те, по-

oszczadzonych, Dod. przy Gaz. Lwowskiej, 1853, — хоть перші докладніщі відомости про сі оселі подав звістний знавець польського та литовського права Тад. Чацький. Стадніцький, в першій своїй праці скритикував основно тези Чацького, але він мав під рукою досить незначний материял і при тому головню лише для XVI ст.

Ми мали під рукою значнічий і різнороднічий ніж Стадніцький, материял від XIV до XVI ст. Для XIV ст. відомости (правда, дуже скупі) є в грамотах на волоське право; для XV ст. чимало, хоть і дуже уривкових, відомостей дають судові книги (завважаємо, що найбільше відомостей про волоські оселі у Сяніцьких судових книгах, в инчих Волохи й волоське право подібають ся лише спорадично). Для XVI ст. незвичайно цінні відомости дають люстрації, особливо земель Сяніцької та Перемиської (Лит. Метр. IV, В., 19); але найцінніший материял се люстрація Самбірського староства (Лит. Метр. IV, В., 22), де окрім описів окремих осель та їх повинностей є чимало ерекційних на волоське право привилеїв. Завважаємо при сім, що люстрація Самбірського староства по докладности (особливо докладно означені скрізь топографічні відомости) найліпша з усіх люстрацій 2-ої половини XVI ст. (Люстрація та, бачить ся, була звістна Чацькому). Для XVI і XVII ст. див. ще Regestr zloczynców grodu Sanockiego 1554 — 1638, виданий Осв. Бальцером (Львів, 1891). Як мало звістне у нас волоське право, видно є того, що навіть такий шановний та основний учений, як М. Ф. Владімірський-Буданов (Німецькое право въ Литвѣ и Польшѣ, ст. 18), перемішав волоське право з німецьким.

У XV ст. ми застаємо волоські оселі в отсих місцях Червоної Руси: у Сяніцькій землі в селах: Одріхово, Шавно, Плона, Маківці, Липпа, Бірча, Ольшаниця, Лубно, Ясляска, Мишова, Пелгржим, Мала Стріляка, Загочино, Тирана Волоська, Мрохова, Ясенів, Прошек.

У Галицькій землі: Олеше (там руське і волоське право), Бічолки, Підгайці, Марково (руське і волоське право), Рудники (німецьке і волоське право), Підмихайли, Підтрое, Чашники, Липиця, Волчинець, Залинів, Буковно, Хомиково.

В Перемиській землі: Манова, Брилинці, Чапле (там 3 дворища на волоськім праві).

У Львівській землі: Свирва, Ставно, Стратин (?), Єзів, Красів, Манастирь і Суходоль, Гилів, Сроки, Лешнівці, Мокрочино, Дроговиш, Сімець, Лозина, Ячнице, Тарновска, Зельче, Тучне, Кугаїв, Кондратово, Стольск, Шорница (Зарница?), Турвинка (А. гр. XI—XVI).

дїбно як нїмецьке право, заводило ся в селах с туземною людністю?

Стадніцький твердить, що перші засельники осель на волоськім праві були справдї Волохи. Хоть не всі докази Стадніцького видержують критику, але в основі думка его зовсім вірна — перші оселі на волоськім праві справдї були заселені Волохами. Доказів на се багато, — головно ті, що всі найдавніщі привилеї на волоські оселі дають ся тільки Волохам, а поселенці волоських осель називають ся просто Волохами ¹⁾.

Нарешті найбільше волоських осель концентрує ся в сумежних з Угорщиною країнах. У більше віддалених від Угорщини місцевостях волоські оселі подибують ся тільки спорадично.

Семі могла помогати з одного боку внутрішня організація волоських осель з її громадським характером, що наближав волоське право до руського, котра через те надила і туземних поселенців; з другого боку, роля князя волоських осель, супроти пана, цілком відповідала роли нїмецького солтиса. Таким чином волоське право було чимось середнім межи правом руським і правом нїмецьким і вдоволяло і селян і панів. А про те ми подибувмо пригоди, коли людність із волоського права добровільно переходила на право руське ²⁾. Се те-ж могло

¹⁾ Грамота Владислава Опольского Ладомирови Волошину на с. Годме поле (A. gr. VII, ст. 22. (р. 1377) „to wse dalismy Ładomirowi saditi solo u woloskoje prawo“.

1402 p. Laczko Walachus продає Перемиському єпископови свою маєтність Плявну в Сяніцькій землі (ib. ст. 46).

В Przegł. Arch. I, ст. 74 надрукована грамота Ягелла з 1387 р. Ивону і Бочку братам в алахам. Петрушевич завважує, що коли та грамота й фальшована, то все-ж таки вона свідчить про румунську колонізацію в Галицькій Русі (румунські назви урочищ).

Грамота Ягелла 1391 р. Бенедикту, Стефану, Андрею і Мартину de Lascky на с. Kolodnicza. . cum pascuis Walachorum (Лит. Метр. IV. В. 9, ст. 373).

Его-ж грамота 1399 Dragnio Valacho на с. Чолхан (ib. ст. 62).

Ще давніше агадує ся Щепанъ Волошинъ Рыботицькій (1399 р. А. gr. VIII, пр. 3), с. Волоше 1373 р. (A. gr. VII, пр. IX).

Див. ще Miklosich, Ueber die Wanderungen der Rumänen, Wien, 1879 (Denkschrift der philos. hist. Classe der Kais. Akad. der Wiss. Bd. 30).

²⁾ A. gr. XIV, ст. 413... Nob. Hedwigis... debet iurare cum testibus, quia homines... reclinati de bona voluntate subididerunt se in ius Ruthenicum

стати ся лише тоді, коли руське право було в таких оселях заміняно на волоське, що чомусь не подобало ся людности.

Нарешті декотрі привилєї на волоське право просто бачать на перед факт кольонізації заснованого на волоськім праві села Русинами і навіть Поляками¹⁾.

На жаль, внутрішні порядки волоських осель і головні риси волоського права (права звичаєвого) ми знаємо дуже мало. XVI ст., епоха, с котрої нам лишило ся найбільше відомостей про волоські оселі²⁾, се вже епоха розкладу старих порядків волоських осель, факт, зазначений уже ревізорами 1568 р.

Збираючи ті нечисленні відомости, що дійшли до нас, про внутрішній лад волоських осель, зазначимо поперед усього їх громадські порядки. Волоські оселі безперечно мали якусь громадську звязь: скілька осель в одній і тій самій місцевости складали крайну, на чолі крайни стояв крайник. Таких крайн ми знаємо скілька. Так у Сянїцькій землі була вже

de iure Walachico et sedent ab anno in iure Ruthenico. Пор. часті спори, на якім праві сидів викликаний селянин, руськім чи волоськім. Спир рішає ся свідомством селянської громади. Діло в тім, що пани викликали селян дуже часто з руського права на волоське, і противно, що не годило ся з загальною постановою, котра дозволяла перехід лише с певного права на таке саме. Відси вічні процесї. А. г. XIV, ст. 36, 58, 276, 305. Часто в однім і тім самім селі частина людности жила на руськім праві, а частина на волоськім, але в таких пригодах ті, що жили на волоськім праві, по всій імовірности, були Волохи. Пор. напр. А. г. XII, ст. 205 (с. Олешє), XIII, ст. 203 (у с. Цапкі три дворища на праві волоськім).

¹⁾ ... admittamus... villam Polawa.. ex cruda radice iure Valachico extirpandi, erigendi, fundandi hominibusque et kmethonibus tam polonis quam ruthenis locandi.. Stadnicki, O wsiach wołoskich, ст. 43.

²⁾ Стадніцький, що мав діло майже виключно з документами XVI ст., хибно бере час Зигмунта I та Сизмунта Августа за епоху кольонізації Волохів у Польщі. В XVI ст. справді засновано масу осель на волоськім праві у староствах Сянїцькім і Самбірськім, але вже від початку XV ст. волоських осель у Сянїцькій землі дуже багато; ми вже вказували, що і в XIV ст. було засновано чимало волоських осель в сумежних з Угорщиною країнах. Велика скількість осель на волоськім праві у XVI ст. поясняє ся і турботами уряду (особливо королеви Бони) про кольонізацію країни, і політичними обставинами в Угорщині та Сянїгородщині в XVI ст., через котрі багато славянської людности виємігрували в межі Червоної Русї.

у XV ст. країна, бо згадує ся крайник ¹⁾. У початку XVI ст. згадує ся krajnik omnium villarum iuris Valachici Capitaneatus Sanocensis ²⁾. Крайники Бриліньський та Устрицький у Перемиській землі (Л. М. IV, В. 19, ст. 812, 818).

Трохи пізніше ми находимо в сій землі уже скілька країн: так належні Кмиті волоські оселі складали Собненську та Ольшаницьку країни; королівські маєтности на волоськім праві в Сяницькій землі складали країну Стрвяжську ³⁾ В Самбірськiм старостві ми застаємо у 1568 р. дві країні: kraina Niestrzalczka із 24 сел і Kraina Streiska із 27 сел.

Що то була за зв'язь сел, що складали одну країну, сказати важко. С казки люстратора XVI ст. ми дізнаємо ся, що всі села одноі й тої самої країни збирали ся двічі в рік на спільні віча, де відбував ся суд у присутности підстарости і надворного судії. Присутність офіціальних урядників се вже новина — урядова контроля над порядністю суду. Самий же суд відбував ся на підставі звичаїв волоського права. В судових книгах XV ст. Сяницької землі зберігло ся скілька протоколів judicii Valachorum. Із них можна по-части зміркувати про склад суду і процесі, котрі він розбирав.

Суд складав ся з воеводи і каштеляна, судії або підсудка, крайника, князів волоських, попів і инчих представителів волоських громад ⁴⁾. Засідання такого суду називають ся termini

¹⁾ A. gr. XI, ст. 199, 206, 282, 313. Він находив ся в с. Одріхові (Odrzechowa).

²⁾ Stadnicki, O wsiach wołoskich, ст. 10, увага 9. Крайник сей находив ся в с. Шавно. Про него згадано і в люстрації 1565 (Иванъ крайникъ) Л. М. IV, В. 19, ст. 40.

³⁾ Ibid. Але про Сяницьку країну згадано в 1596 р. (Reg. zloszczyńców, ст. 120). В тім же збірнику документів згадані крайники — п. М. Гуменського (нр. 29), крайники в Уличу (нр. 36), Шавні (105). Крайник називає ся иноді солтисом (нр. 136... ja jestem soltys krajnik). Може всі країни одноі землі злучені були у XIV ст. під властю воеводи, бо в акті 1390 р. межи свідками згаданий Dzurgius (Юрій) de Stupnicza Voywoda Walachorum (A. gr. VI, ст. 4).

⁴⁾ A. gr. XI, ст. 144, 199, 361, 375.

Akta gr. XIV, ст. 359 (засідання такого суду відбувають ся в неозначені речинці — 1 лютого, 9 цвітня, 3 і 28 вересня, 15 червня).

А в тім, і в угорських Волохів суд так само відбував ся в присутности каштеляна, апелляция від него ішла до бана. Pič. Ueber die Abstammung der Rumänen, ст. 156 увага.

Valachorum, termini castrenses iure Walachorum. Означеного речинця для таких судових сесій не було. На них рішали ся процеся, що повстали з почину грода (старости) та належали до гродського суду (злодійство, насильство), масткові орудки князів волоських, різні претенсії членів одної громади до членів другої. Рішене суду відбувало ся на підставі звичаїв волоського права. Кари по волоському звичаю стягано худо-бою (вівцями).

Але подібні судові засідання різнили ся від представлених люстратором XVI ст. віч — на перших бувають тільки князі й інші представителі волоських громад, визвані старостою до суду для постанови рішинців на підставі звичаєвого волоського права ¹⁾).

Се були надзвичайні судові сесії, тим часом як люстратор говорить про нормальні віча всіх селян волоських громад в означені речинці, двічі в рік. На жаль, протоколи таких віч не зберігли ся. Люстратор завважує тільки, що збори тї у XVI ст. стали вже прикрою для людности повинністю, від котрої вона відкупляла ся грішми.

¹⁾ A. gr. cr. 170. Berylo knyas cum tota communitate de Odrzechowa fideiusserunt coniuncta manu Hain Przepioreczicz statuere coram domino Capitaneo ab hodie per octo septimanas, si non statuerent tunc centum marcas subintrabunt.

Ib. cr. 162... nos Capitaneus requisimus prima, secunda, tertia vice totam communitatem de Proszek, si contra Johannem Scoda aliquam haberent esse culpam, que esset detrimentum sui honoris. Ibidem omnes stantes recognoverunt, quia nihil sinistri contra ipsum scirent neque haberent.

Ib. cr. 153. Sentenciavimus, quod communitas de Mrochowa Zambr et Onaczko et Sain civibus Sanocensibus III mensuras tritici et I mensuram brasei, mensuram tritici pro sexagena computando, et braseum pro una media marca, solvere ad quatuor septimanas. Et dominus Hriczko de ibidem fideiussit pro solutione pena trium marcarum

Item idem communitas de Mrochow penam trium marcarum domino Capitaneo subintraverunt, quam eciam ds. Hriczko fideiussit sub pena trium marcarum.

Ib. cr. 157. O kawalecz role inter Paulum Jassensky et Jurkonem Czeschicouicz. Si dominus Jassenski et comunitas alias gromada ibidem in Jessenow recognoscent, quod ad kmethonem domini Pauli ager idem kawalecz spectat, tunc Paulus habebit eundem, si vero non recognoscent, tunc ad dominum Jurkonem pertinebit.

По всій імовірности, на таких вічах рішали ся справи, спільні для всеї крайни, розбирали ся взаїмні претенсії ріжних громад, жалоби на князів і т. под.

Трохи більше відомостей зберігло ся що до компетенції самих волоських громад. Громада відповідає за своїх співчленів спільною запорукою, свідчить про добру моральність співгромадян, відповідає за ріжні претенсії спільно, рішає спори за земельні межі.

Громада має громадські землі й орудувє ними. Поносить спільно звістні повинности, спільно справляє звістні роботи ¹⁾.

Громада досліджує проступки, сповнені в межах її території, переслідувє злочинів, судить їх. Князь збирає громаду, посилаючи „знак“; такі збори відбували ся тричі в кожній справі. Хто не явив ся на збори, уже тим самим давав підставу підозрівати єго за участь у проступку. Тоді громада, коли обвинувачуваний не міг очистити себе від обвинуваченя, відступала від него, обвинувачуваного арештував князь, або крайник і приводив єго до ґродського суду. Коли-ж обвинуваченому повело ся доказати громадї свою невинність, то гро-

Ib. cr. 408 .. tota comunitas (de Jaszenow) comparendo sub iuramento debet recognoscere pro taberna ville prefate videlicet an taberna est constructa in loco comuni aut in loco Pauli Jaszensky.

Item pro agro thaberne comunitas ville prefate... sub iuramento recognoscere debet videlicet an agri nunc culti ad tabernam prefatam ab antiquo pertinent ad ipsam tabernam extunc eciam ad eandem comunem tabernam pertinebunt. Et si agri culti ad eandam tabernam sunt Johannis, extunc per eundem Johannem possidebitur (?).

Item flumen alias pothok inter Iaszonow et Bukowe decurrentes (sic) homines Jaszonow et Bukowe debebunt transitum inverire ut aqua prefati fluminis absque dampno utriusque ville transiret et pontem per ipsum comunitas ville Jaszonow reparare debebit.

Пор іще ib. cr. 393, 468.

¹⁾ Registr zloczynców grodu Sanockiego, особливо при 88, 94, 129, 132, 136, 141.

A gr. XV, cr. 355: Joh. Zyelonka. Minist. ter. Leop. recognovit, quia equitaverat ius affectare isto die f. quarta cum labor. Kuszyrna Popone de Suchodol super bona d. Andree Chelmiczski super homines ipsius Ivan, Jaczko, Tharas. Et idem officialis alias knyasz interrogatus per Ministerialem si fiet hodie ius, respondit debuit fore, sed homines dissipati sunt.

мада „стоїть“ при своїм співчлені і присягає, що він невинен. Присягали, поклавши два пальці на голову обвинуваченого.

Коли скривджений мав на кого-небудь підозріве, то давав солтисови чотири шеляги, а той з громадою мусів „трясти“ дім обвинуваченого (ревізія)¹⁾.

Таким чином судова діяльність громади в карних справах се головню дослід проступків, шуканє винного й приведенє его до суду. Оконечний розбір справи, постанова рішнця і сповненє его належить уже до гродського суду.

По люстрації XVI ст.²⁾, хоть поля розділені на кусники різної величини між окремими селянами, і кожний дає платні відповідно до свого кусника, а про те і вся громада платить загалом певні платні: за весняні та осінні побори (первісно натурою — сирами, рибою, вівцями, дичиною, та в люстрації всі ті платні переіменені вже на грошевий чинш), за пусті дворища, за поля, не розділені між окремими селянами, за викуп від праці і т. д.

Все се доказує, що ще у XVI ст. громада має значну компетенцію, розділюючи межі своїх співчленів звісні платні і по-части орудуючи і громадською землею. Люстратор XVI ст. завважує, що внутрішнього ладу в окремих селах доглядають самі селяне.

Про ролю крайників і в знаємо дуже мало³⁾. Люстратори XVI ст. кажуть лиш одно, що під крайниками є князі, край-

¹⁾ Але подибуємо пригоди, коли громада видає рішнєць і сповняє его. Так ржепещий князь жалує ся „przed prawem gajnem zborowem“ на Іваника с Прилук, що завдав ему тяжкі рани. Взявши на розвагу й инчі проступки, „soltysi i prawo gajne na zborze kazali go gardlem karać, iż kto na gardło czyje zasiada i krwie czyjej pragnie, ten gardło sam karan bywa; który zatem jest tu w Sanoku ścięt na instygacyą rzepieckiego. Reg. zlocz. nr. 23.

²⁾ Люстрації Сяницького та Самбірського староств Л. М. IV, В., 19 і 22.

Люстратори часто зазначають неоднаковість розмірів дворич у різних селах і накладають на великі дворища додаткові платні, але не розділяють їх межі окремі дворища, а накладають усю суму додатку на громаду, що мабуть сама вже розділила їх межі своїми співчленами.

³⁾ В актах XV ст. ми здибуємо ся лиш один-два рази с крайниками.

А. гр. XI, ст. 313. Грицько Крайник у купі с князями Шавна та Одріхова означує межі маєтностей королівських і синів шляхтича Матіяша.

ником іменує староста кого-небудь із князів, і що крайники дістають по сирови від кожного, хто має вівці. Крайники за-сїдають на судї на *judiciis Valachorum* у купі с князями та державними урядниками, сповняють у купі з судовими возь-ними постанови суду, беруть участь в означеню меж межи селами, що належать до їх країни ¹⁾). Як далеко йшла їх власть супроти людности країни і князів, сказати важко на підставі тих жерел, що ми маємо під руками. Але ледви чи крайник не мав право скидати князів, бо в усіх привілях на князівство волоські князї відповідають тільки перед паном або старостою, подїбно як нїмецькі солтиси.

Далеко більше відомостей маємо про ролю й дотацію князїв в волоських осель. У привілях на князівство все докладно вказані права, обовязки й доходи князя. В люстрациях так само докладно вчислені привилеї й доходи князїв.

Люстратор Самбірського староства докладно вчисляє дотацію кожного князя, а у вступі, як ми бачили, зводить до купи усі привилеї. Роля князя така схожа з ролю нїмецького солтиса, що перший дуже часто називає ся в актах солтисом ²⁾).

Ib. ст. 318... Cap. Sanocensis prefixit terminum M. dno Vexillifero cum suis hominibus... cum eiusdem domini Capitanei Krajnik de Odrzechowa pro agnis censualibus alias pro dan pro castro Sanok dandis annuatim.

¹⁾ Stadnicki. O wsiach woł. ст. 10 у в 9.. Krajnik omnium villarum juris Valachici Capitaneatus Sanocensis una cum ministeriali terrestri Hajkowie de Olesowcze de Castro Sanocensi missi cum aliis multis regalibus hominibus steterunt defendentes parietem Regie Majestatis (процес за розмежуванє маєтностей Собієн і Гочів 1519 р.).

Ib. 56. G. Elisabetha de Pleszowicze inhaerendo decreto iudicii Vallahici... petiit ut executionem decreti prefati officium faciat, ministerialem et crainiconem eidem iam ex nunc ad intromittendum in molendinum dicti Lechno addat.

В люстр. Самб. стар. (Л. М. IV, В. 22, ст. 140 об.) подабуємо свідощтво крайника про дотацію попа.

В люстр. Сянїцьк. стар. (Л. М. IV, В., 22, ст. 40 об.) згадано меж селянами села Шавна Крайника Івана, що поносить однак з инчими селянами повинности (про него-ж згадано меж боргниками того самого села). Крайник має поліційну власть в межах свої країни, арештує переступників, робить ревізії, Reg. zlocz. нр. 129, 136, 137. Спори меж крайниками і князями розбирано на судї старостів; А. гр. XI, ст. 282.

²⁾ В люстрації Сянїцького староства князь звичайно називає ся солтисом і яго привилеї зазначені рідко. Але в описі одного села сказано, що солтис бере третину чиншів *more aliarum villarum valachicarum*.

У угорських Волохів князями були і селяне і *nobiles* ¹⁾. У Червоній Русі перші привилєї на князівство видають ся так самісінько і селянам, і шляхтичам, подибуємо й попів в ролі князів ²⁾. У XVI ст. солтиства і князівства уже почали скуповувати шляхтичі і через те князями дуже часто стають *nobiles*.

Дотація князя складає ся і з ґрунту, і з ріжних доходів від селян; князь дістає звичайно від 2–4 (иноді до 6) дворич або ланів, вільних від чиншу, иноді ще дозвіл обробити лишне двириче або лан, але від такого ґрунту *nad prziwilejem* князь звичайно платить чинш. Князь користує ся і кусниками ґрунту, обшарами, що лишили ся після розділу князівства на дворища або лани.

Князеви дають по привилєї ріжні приналежности безплатно або за чинш — млини, фолюші, коршми, стави, пасовиска.

Князь може оселити на своїй землі загородників, що платять звичайно невеликий податок, і ремісників, від котрих чинші йдуть на его користь.

Найголовніща частина дотації князя то его доходи від селян. Князеви йде третина усіх селянських чиншів, третина судових мит, колядки (празничні приноси від селян двічі в рік — на Різдво і Великдень) і нарешті в усіх привилєях — панщина від кожного лана по 2 — 6 день у рік робочої пори (жнива й косовиця).

Повинности князя то найперше воєнна служба, котру він відбуває особисто, иноді с ким инчим.

Князь не зовсім вільний і від грошевих платень панови — він платить від землі, котру має *nad prziwilejem*, за сири двох віч (пошти, поклони зборові) стацію, нераз за користуванє ріжними приналежностями.

¹⁾ Річ у вказаній праці. Про волоських князів є окрема праця Kemeny, Knezen und Kneziat, надрукована в *Magazin für Siebenbürg. Gesch.* 1846, II, але ми знаємо її лише с цитатів Піча, Гунфальві та Дулішковича.

²⁾ Stadnicki, O wsiach wołoskich, привилєя сел Тернова горішня і долішня *nobili Wassconi Gylnicki Poponi ritus Ruthenici*, ст. 34.

A. gr. XI, ст. 393. Процєс межі батьком і князем волоського села Шавно за князівство.

1438 p. Nob. Chan de Kopistno obligavit nobili Wlassin knedz de Macowa tres kmethones in Kopistno in decem marcis. A. gr. XIII, ст. 65.

Князь має серед громади адміністративно-поліційну власть. Він орудує робочою силою громади (Reg. zlocz. nr. 129), скликає громаду в різних громадських справах, арештує переступників, робить ревізії в підозрілих домах і т. д. (ib. nr. 89, 23; Akta gr. XV, ст. 355).

Як і німецькі солтиства, князівства або продавали ся панами князям, або давали ся їм безплатно за різні услуги або просто на те, аби мати доходи с порожньої землі.

Князівства давано звичайно на спадкову власність. Князь міг продати своє князівство, замінити его, подарувати, в загалі збувати ся его всякими способами за згодою пана.

На наш погляд, князівства дають тільки право користувати ся певною частиною доходів із землі, даної на новозасноване і новопорядковане село — князь не властитель, а лиш *usu fructor* свого князівства. А про те князі вважали себе властителями своїх ґрунтів, продаючи окремі дворича і їх частини селянам. Остатні так самісїнько вважають куплені у князів ґрунти своєю повною власністю і через те орудують ними вільно.

З вчислених нами прав і обовязків князя ясна схожість его ролі з ролюю німецького солтиса. Ось чому, як ми вже казали, князь дуже часто й називає ся в актах солтисом. Стадніцкій вказує на декотрі різниці прав князя і солтиса — третина чиншів першому супроти шестини другого, колядки в користь князя ¹⁾. Але, розумів ся, сї різниці не головні, вони мають лише значіне для означеня права, на котрім сидить яке село, коли в люстрації згадано про солтиса, і не зазначено, на яким праві живе людність.

Ми думаємо, що головна різниця солтисів від князів не в відносинах до пана (вони ті самі), не в кількості платень обом і повинности від людности, а головно в ролі одного і другого супроти людности. Значіне князя супроти людности князівства, бачить ся, менче від ролі солтиса в німецьких оселях. Солтис знає тільки свого пана, ему одному підданий, лише ним судить ся. Князь окрім власти пана підданий ще (на скільки — ми не могли означити) власти крайника і відповідає

¹⁾ А в тім, Стадніцкій і тут не має рації: не все князь дістає третину чиншів, иноді він дістає й шестину; див. напр. в описі с. Шавно Сявіцької землі (Л. М. IV B. 19, ст. 40 об. *exclusa parte sexta sculteti*).

не тільки перед судом пана, але й перед судом віча всієї крайни. На решті сама волоська громада мала очевидячки далеко більшу компетенцію, ніж громада німецька. Люстратори завважують, за внутрішнього ладу в громаді доглядають самі селяне. В німецькій громаді солтис є председателем суду виборних (*jurati scabini*), в волоських селах суд очевидячки робила вся громада (представительства не знало давнє славянське віче).

Селяне волоських громад сидять на відміряних грунтах, дворищах, величина котрих не скрізь однака ¹⁾. Форма володіння дворищами тут сімейно-громадська ²⁾.

У XV ст. сімейно-громадська форма володіння дворищами ще переважувала, бо поселенці волоських громад сидять головно на дворищах і півдворищах. Але в люстраціях XVI ст. ми бачимо вже розклад сеї форми: дроблене дворищ велике; селян на цілих дворищах уже відносно мало, більшість сидить на півдворищах, четвертинах і ще дрібніщих грунтах. Повинности розкладають ся вже на окремі частини дворищ, на окремі дими ³⁾. Навіть підсідки і загородники платять подимне, хоть перші звичайно й не мають своїх піль ⁴⁾.

¹⁾ Не тільки в різних громадах, але і в одній і тій самій громаді дворища бувають неоднакої величини. Так напр. в однім селі Самбірського староства кметі сидять не однаково, як було за зоман, і міри означеної нема. В другім міра неоднакова, по 12 і 16 прутів. Л. М. IV В. 22.

²⁾ A. gr. XI, ст. 361. Hricz Zinkowicz de Odrzechowa recognovit, quia habet in bonis suis cum fratribus indivise ducentas oves, quinque peccora cornuta, videlicet duos bowes et duas waccas et Jalowicza et viginti scrofas, equum et fruges in oreo. De quibus bonis debet domino Capitaneo dare partem fratris Clementis videlicet quartam partem bonorum quaeunque habet.

Drogosch Dzeszathnik de Odrzechowa habet triginta oves cum fratre suo indivise, quarum owium domino Capitaneo medietatem, hoc est partem fratris sui, debet dare. Hricz Zinkowicz de Odrzechowa habet in bonis cum matre et duobus fratribus indivise, ducentas oves, quinque peccora cornuta videlicet duos bowes et duas waccas et Jalowicza et viginti scrofas, equum et fruges in oreo. De quibus bonis domino Capitaneo debet dare quartam partem, hoc est partem Clementis fratris sui.

³⁾ Люстр. Самб. стар. IV В., ст. 12. Людей 45, димів 46, дворищ 33¼ і 16 прутів. Два платять за два подимя, бо докупили до своїх півдворищ іще півдворище, на котрім були подимя. В другім селі за овес, волів, коляду платять не від піль, а від диму.

⁴⁾ Що підсідки мали свої дими, видно з опису одного села, де підсідки з димами перейшли до маєтності шляхтича Оржеховського. В с. Виннаках 6 рольників а 7 димів (семий очевидячки належить до підсідка, бо від него платня тільки 2 гр., то-б то одно подимне).

Характерною прикметою волоських осель треба вважати заплату повинностей худобою, її продуктами і дичиною. Прикмета ся виходила зо спеціального занятя Волохів — плеканя худоби. Всі головні повинности плачено баранами, свиньми, волами, сиром, усякою дичиною (серни, заяці). У XVI ст. ці повинности перемінені уже на гроші, але назви повинностей лишили ся (pstraga, za sarnę, za wolu, szę). У Самбірському старостві від кожного дворища платили за 4 барани 26 гр., за викуп від панщини один зл. 18 гр., за ягнята, сир, порраг 5 гр. і подимного по 2 гр. Ся загальна цифра окрім подимного вменчала ся, як до величини ґрунту. Подимне (2 гр.) брало ся цілком від усіх. Разом звичайно від дворища 2 зл. 21. Окрім того вся громада складає ся на загальні платні.

Історія сільських і міських громад на німецькім праві у Польщі значно вияснена працями російських і польських учених¹⁾. Гарні й лихі боки німецького права досить вірно зазначені в загальних рисах.

Німецьке право, як і право волоське, „було в Польщі зразу правом кольоніальним, але потім воно розширило ся не так через кольоніацію, як через присвоєнє німецького права польськими селами й містами, і стало кравним польським правом“²⁾.

Причини незвичайно швидкого розширення німецького права в Польщі лежать головно в тих фінансових користях, котрі

Підсідками часто бувають сини при батьку, брати при братах.

¹⁾ Найліпша праця в сій справі належить М. Ф. Владімірському-Буданову (Німецькое право въ Литвѣ и Польшѣ. С-Пб. 1868). Зрецензував сю працю А. І. Павіньскій (Отчетъ о тринадцатомъ присужденіи наградъ гр. Уварова, С-Пб. 1872).

Із праць польських учених зазначимо працю М. Бобжиньского (O założeniu sądbw wyższych prawa niemieckiego na zamku krakowskim, Rozprawy i sprawozdania Wydz. hist. filoz. Akad. umiejętn. Krak. 1875 і окремо: Fr. Piekosiński, O sądach wyższych prawa niemieckiego w Polsce (Rozpr. i spraw Wydz. hist. filoz. Akad. umiejętn. т. 18). Статя L. L. O sołtysach w Polsce (Bibl. Warsz. 1843). R. Roeppel, Ueber die Verbreitung des Magdeb. Stadtrechts im Gebiete des alten polnischen Reichs. Див. ще Кавеліна, Юридическій бытъ Силезіи и Лужиць и введеіе нѣмецкихъ колонистовъ (П. собр. соч. т. 2). Siegrfr. Hüppe, Verfassung der Republik Polen. Berlin 1867, ст. 169 — 211. Див. ще вказані вище статі Руммлера, О солтысахъ въ Великой Польшѣ і статью О. Бальцера, Reformy społeczne і polityczne konstytucyi trzeciego maja. Krak. 1891.

²⁾ Нѣм. право въ Литвѣ и Польшѣ, ст. 3—5.

воно давало властителям землі. Ось як рисує один чільний польський учений образ тих користей: ¹⁾ „удало ся шляхтичеви дістати привилею на заведене оселі на праві німецьким, то ось появляє ся впорядчик оселі ((Zasadzca), що купує за одним заходом за кілька гривен, або навіть за кількадесять гривен, солтиство у пана. Ось і перший значний дохід пана. Разом с ним робить ся й договір пана с солтисом, де зазначені умови села, скількість ланів, призначених для него, права й обовязки солтиса, спосіб збираня десятини та її розмір... Потім іде вимірене ланів, призначених на нове село. Певне число ланів дає ся безплатно в користуванє солтиса, скілька ланів на спільний вигін (скотниця), скілька ланів під церкву. Решта ланів то наділ будущих поселенців. Коло половини XIV ст. чинш від лана рівнав ся 12 — 24 гроші, грошева десятина від половини до 2/3 чиншу, найчастіше 12 гр. (ferto). Але що землі, призначені на нове село, вимагали часто значної праці, перед тим нім могли давати дохід поселенцеві (напр. корчованя), то поселенцям звичайно давали звістне число років „волі“, вільних від усяких платень на користь пана або солтиса.

Звістну скількість невеличких ґрунтів (загород) дають іще ремісникам (пекарям, шевцям, ковалям).

Солтис судить людність у купі з сімома виборними лавниками на підставі норм німецького права. Від такого суду, в користь солтиса іде третина судових платень. Але окрім того в его користь іде шестина усіх селянських чиншів, доходи від крамів, млинів, ставів, иноді ще з бортництва, права польованя в лісах і т. д. За се все солтис обовязаний, як до розмірів солтиства, проводити пана в походах особисто, або с певним числом узбровних на его кошт людей, їздити на порученя пана, і т. п.

Таким чином через заведене села на німецьким праві вигравав найперше пан, що діставав від пустих доти ґрунтів ріжнородні доходи а в особі солтиса здобував важного в ріжних відносинах помічника. Коли в льокаційній привилеї були означені дні селянської панщини, то пан, що доти обробляв лише невеличкі кусники ґрунтів при помочи двірської челяди, міг тепер розширити своє фільваркове господарство.

¹⁾ Fr. Piekosiński, l. c. ст. 7, див. те-ж Нзв. право въ Л. и П. ст. 17—18.

Вигравав на німецьким праві і селянин. Від свого лана він платив лише чинш панови, церковну десятину, невеличкий державний податок (від 1374 р. по 2 гроші від лана), складався зі своїми сусідами на два обіди в користь пана або его урядника, що приїжджав на так звані iudicia magna, та иноді відбував скілька день у рік панщини в користь пана. Суд був на місци і селянина не тягали до ґрода, не здирали ґродські урядники; его судив солтис із виборними сусідами; в такім суді ніхто не мав інтереса давити селянина, бо і солтис і пан були заінтересовані в тім, аби селяне лишалися на місци, а не покидали его через кривду своїх ланів.

Становище солтиса, і материяльне і суспільне, було дуже привадне. Солтис мав ріжнородні, й иноді значні доходи зі свого солтиства і, дякуючи тому, що відбував воєнні обовязки, він мав упривилейоване становище в суспільности: за голову солтиса плачено більшу виру, як за голову кметя.

Нарешті з німецького права мали користи і ті, хто нічим або дуже малим, брали участь у засновуваню таких сел — держава і церква. Церква діставала значний дохід у церковній десятині від пустих доти ґрунтів.

Держава так само вигравала економічно, дістаючи доходи і від ново оброблених ґрунтів, і від промислу й торгівлі по містах, що значно розвилися з німецьким правом.

Нарешті поселенці на праві німецьким, менше обмежені в своїй діяльності, ніж селяне, що сиділи на праві польським, мали підставу до більшого розвитку духового й суспільного¹⁾.

Такі світлі боки німецького права, дуже вдатно, на нашу думку, завважані польським ученим.

Вивороть рисує в своїй видній праці М. Ф. Владімірський-Буданов. Шановний учений дійшов у своїй праці ось до яких висновків: „Німецьке право ослабило княжу владу, давши княжі права властителям землі і землевластительські права княжим урядникам, а то: а) німецьке право відобрало від князів фінансові права і право на повинности, і б) відобрало від князів судову й адміністративну владу, передавши її зразу війтам, а потому властителям землі, старостам і громадам.

¹⁾ Ми лише коротко розказали зміст викладу д. Пекосіньського, вибираючи с сего викладу головні ті загальні риси, які ми самі провірили по актам.

„Німецьке право завело нові юридичні та економічні відносини межі властителями землі і селянами: а) збавило селянську громаду самостійної управи і суду, б) через заведення приватного господарства знижило становище вільних поселенців зразу до становища кріпостних, в розумінню пізнішого кріпостного права“¹⁾.

Ми не маємо ані наміру, ані змоги, розбирати тут докладно вводи шановного ученого. Але завважаємо, що прийняти їх можна тільки с певними обмеженнями: 1) німецьке право, як уже завважав рецензент праці М. Ф.²⁾ не було одинокою причиною ослаблення княжої влади в Польщі. Німецьке право було тут лише фактором у ряді інших причин, що збавили княжу владу її давнього значіння³⁾.

Так само не само німецьке право знижило становище селянського стану; закріпощене нижчих верстов суспільности залежало в Польщі від багатьох причин, а поперед усього (на що зрештою вказує й сам автор) від способу сповнюваня воєнної повинности, прийнятого в Польщі. А про те годі перечити, що німецьке право давало дуже наручну форму для розвитку незалежних відносин хлібороба до властителя землі.

Перші проби заведення німецького права в селах Червоної Руси належать остатньому князеві всеї України Юріви Болеславу. Від його імени зберігла ся зрештою всего одна грамота на німецьке право містови Сянокови. Межи свідками згадані війти de Babna, de Varsov, de Sywicz⁴⁾.

¹⁾ І. с. ст. 299. Виводи автора що до значіння нім. права в історії міст Річи Посполитої будуть виложені у 3-й главі.

²⁾ Див. вказану рецензію А. І. Павінського.

³⁾ Увільняли духовенство й світські особи від права суду над селянами і без нім. права, див. напр. А. гр. II, вр. 2 Проф. Владімирський-Буданов робить, правда, важну увагу, що окрім ширшого об'єму привілеїв, грамоти на нім. право різнять ся від даровизн головно тим, що перші мало-по-малу мають тенденцію ставати правом, а другі чинять виїмок із права (ст. 23). А про те ми маємо більше підстави думати, що привілеї шляхті й духовенству і без нім. права могли стати нормою.

⁴⁾ Надрукована у Респеля, Ueber die Verbreitung des Magdeb. Stadtrechts, ст. 281. Оригінальність грамоти потверджує ся судовим процесом, що зберіг ся в Сяницьких судових книгах під 1439 р. (А гр. XI, ст. 161). В спорі за Сяницьке війтовство межі Петром, сяницьким війтом, і вдовою Пелки Юрговичького, перший, по рішенню суду, повинен показати privilegium ducis Georgii per dominum regem confirmatum. Але в грамоті Казимира Сянокови на право німецьке нема згадки про грамоту Юрія. (А гр. III, вр. 15, із 1366 р.).

А в тім ледви чи можна думати про сяке-таке більше розширене німецького права за сего князя.

Значніще розширило ся в Галицькій Русі німецьке право від часу польського панованя. Казимір заводить німецьке право в богатых містах (Львів, Сянок, Яєлиска, Кросно) і селлах (Ровно, Чергова, Грицова Воля, Близна, Вишня)¹).

За наступників Казиміра німецьке право великою хвилею ширить ся з заходу на схід. Але ми не можемо подати докладних статистичних відомостей про скількість осель на німецькім праві в Галицькій Русі під кінець XV ст.²) і лиша-

А в тім, Німці появляють ся по містах Галицької Русі далеко перед Болеславом-Юрієм; їх застаємо там у часи Данила; заснувавши Холм, Данило кличе тудя „прыхожаѣ, Нѣмцѣ и Русь, иноязычники и Ляхы“ (Іп. 568); іменований послідцином Володимира Васильковича, Мстислав „совва бояры Володимѣрьскыи брата своего и мѣстичѣ Русини и Нѣмцѣ, и повелѣ передѣ всеми чести грамоту братну...“ іб. ст. 596. Смерть Володимира Васильковича ознакували „Нѣмцѣ и Сурожычѣ и Новгородци и Жидове“ (іб. ст. 605) Німці по містах мабуть чинили окрему громаду, що мала самоуправу та свого вїйта. На се вказує грамота Казиміра 1352 р. дітям „condam Matthie bone memorie advocati Lemburgensis“; король потверджує їм володіне землею, дарованою дідови їх Бертольдowi, „olum advocato Lemburgensi“ князем Львом (А. gr. II, пр. 1) Тим часом ані в грамоті Казиміра Львову на німецьке право, ані в его-ж грамоті Сянокови нема згадки про істноване в сих містах німецького права до того часу Се ми поясняємо собі тим, що Лев дав самоуправу тільки німецькій громаді Львова, тим часом як Казимір розширяв німецькі порядки на всю міську громаду.

¹) Див. А. gr. VIII, при 1, 2, 4, 6, 7, 8. Cod. dipl. Pol. min. III, пр. 812.

²) В загальних рисах рух, коли не німецької колонізації, то підстави осель на праві німецькім розглянено в названій вище статі Реппеля; але сей учений користував ся головно відомостями, зібраними в праці Starożytna Polska Багінського і Ліпінського. Від коли вийшла ся праця (1843 — 46), відомостей для рішеня сего питаня, правда, стало значно більше (ряд актів в Aktach grodzkich, материял. зібраний в Słowniku geograficznym Król. Polskiego, нове доповнене видане Starożytna Polska, 1885 р. і т. и.), але для статистичного викладу — сего материяла все-ж таки мало. А в тім, деякі виводи ми можемо зробити з люстрацій королівських земель XVI ст. (але, розуміє ся, що виводи сі мають значіне лише для королівщин). У королівських землях Сяніцького та Самбірського староства далеко більше осель на праві волоськім; так у Самбірськім старостві поверх 60 осель на праві волоськім а лише 6 на праві німецькім. У Львівській землі на 47 осель — німецьких 7, у Галицькім старостві на 40 з верхом осель одна на праві німецькім, 6 на праві волоськім. У Теревельськім старостві нема осель на праві німецькім.

емо на боці багато питань в історії німецького права в Галицькій Русі, та обмежимо ся лише скількома загальними увагами, зробленими при студіюванню нашого матеріяла:

1) В оселях на німецькім праві в Галицькій Русі переважає форма порядків по маґдебурському праву.

2) Німецьке право частіще заводиться в новозаснованих селах, ніж у селах старих, що живуть на праві руськім або волоськім.

3) За Ягелла німецьке право дають не раз тільки католикам, і через те в однім і тім самім селі не раз частина людно́сти користувала ся правом німецькім, а друга частина руськім або волоськім ¹⁾.

4) Руська людно́сть старих осель не радо приймала нові порядки на чужім праві, повстаючи иноді проти проб панів перенести їй с права руського на право німецьке ²⁾.

5) Найбільше було розширене німецьке право в центральних країнах Червоної Русі — землях Львівській і Перемиській; воно слабе в напрямках на схід і південний захід від сих земель.

6) Остатній факт можна пояснити більшим змаганем шляхетського стану до центральних, найкористніщих економічно, частин Червоної Русі, а відповідно до того і частішим обміном земельної власности в сих землях.

7) Розвиток фільваркової господарки значно відповідає розвиткови німецького права ³⁾.

Одно з важніщих питань в історії селянства се питанє про право селян на володінє землею. Чи володіли селяне на праві власности, чи були тільки дідичними чиншовиками, що сиділи на чужій землі і за користуванє нею відбували ріжні повинности?

Рішити се питанє для часу княжого періода дуже важко. Але ми вважаємо дуже імовірним, що селянська маса до

¹⁾ А. gr. II, nr. 33 — тільки Поляни, Німці й католики будуть користувати ся німецькім правом; то само вр. 20, IX, пр. 14 (схизматики не користують ся німецькім правом). Подібне обмеженє подибуємо в ерекціональних грамотах маєтностей королівських, духовних і панських.

²⁾ Див. вище, ст. 166, ув. 1.

³⁾ Пор. А. gr. XIV, ст. 136 і 138 жалобу селян маєтности Ставчала на архієпископа — *fecisti allodia de nostris curiis et agris et locasti obproczalesz nos ad jus Theutunicum.*

XIV ст. володіла землею на праві особистої або громадської власності, в остатнім разі, звістно, с тими обмеженнями, що виходили з громадського (сімейно-громадського або територіально-громадського) володіння землею.

Питанє про селянське володінє землею дуже попутано від XIV ст., коли Червона Русь перейшла під владу Польщі. Юридичним власителем усеї земельної території в тепер король. До него вертають ся всі, і громадські, і приватні землі. Але ми бачимо, що король потверджує багатьох старих володарів землі в праві власності на землю, надаючи лише сему потвердженю характер нової даровизни. Роздають ся масами землі на ріжних правах — повної власності, доживота, записи за довг, держання і т. д. — ріжним новим володарям. Міські громади так само дістають потвердженє на земельне володінє, або нові ґрунти на громадське володінє.

Наведені в першій главі факти доказують, що багатьох дрібних володарів землі потверджувано в їх земельнім володіню навіть у тих разгах, коли права їх на шляхетство були дуже сумнівні.

Багато фактів доказує, що селяне не тільки в XV, але і в XVI ст. вважали оброблювані ними ґрунти своєю повною власністю і на таким праві ними орудували¹⁾.

Часте роздаване земель шляхті у XIV—XV ст. само про себе не знищило селянського володіння землею. Ми не подібумо в давніх даровизнах даня землі с селянами: виїмок чи-

¹⁾ Селянин продає nobili своє поле (A. gr. XI, ст. 271). *Hrin piscator de Ulicz recognovit quia illum agrum et dworzisko, quem in villa Jablonycza apud dominum Chrapek pro quatuor marcis uno fertone comparaverat, hunc agrum cum dworzisko in Jablonycza sito viceversa nobili Stanislawo Stroski pro quatuor marcis minus uno fertone eciam vendidit et venumдавit.*

ib. ст. 436. Laboriosus Clisch kmetho de Costirowicze agrum suum proprium, in quo Trubka a temporibus longinquis residebat, ibidem in Costirowicze situm, videlicet unum laneum vendidit provido Alberto, al. Spakowicz...

A. gr. XII, ст. 276. *Joannes kmetho dictus Koczik de Pawlowoszolo citavit gs. Joh de Rudolowicze pro eo, quia tenetur decem marcas pro agro, quem apud ipsum emit in Rosznyathow...*

Люстратор Самбірського староства XVI ст. завважує, що селяне волоських осель, заплативши князеві копу грошей „tuz rolie the krolia I. M. maią za przedane szobie od kniaziov y handliuą inemi między szobą iako szwemi dziedzicznymi (Л. М. IV В. 20 ф. 3 об.).

нила даровизна землі, заселеної рабами або невільними¹⁾. Шляхті давано переважно пустарі, землі для заснованя нових осель.

А про те певно, що широкий розвиток шляхетського володіння землею найбільше причинив ся до знищення селянського володіння землею.

Яко мотив широкого роздаваня земель шляхті подає ся звичайно *defectus hominum in terra Russiae* (а вноді й *defensio terrae*), яко мотив наданя людности німецького права — *ut eo citius loca deserta collocari possint*. Але й окрім бажаня уряду заселити пусті ґрунти, сего-ж вимагав і інтерес нового пана. Ми бачили, що головний спосіб для принади людности в ново-засновані або пусті старі села була, окрім німецького права, воля, вільні від повинностей роки. Полишивши, продавши, відступивши або обсадивши свої дідичні в л а с н і ґрунти, селяне масами переходили на волю. Але тут у становищу їх, зайшла основна переміна, хоть сумні наслідки такого переселеня показали ся не зараз.

Селянин на старім місци володів землею яко власністю, тут він був властиво тільки чиншовиком, що сидів на чужій землі.

Але цікавий той факт, що селяне й нові ґрунти вважали своєю власністю і так самісїнько й орудували ними зразу. Властителі теж не перешкоджали зразу селянам у таким розуміню їх прав. Питанє се було зразу для шляхтичів байдужне: вони не мішали ся в відносини селян межи собою, аби тільки з ґрунту селянського ішла далі в їх користь давня платня. Продати або в загалі збувати ґрунт селянин не міг лише шляхтичеви, бо в остатнім разі земля обіляла ся, але селянські ґрунти раз-у-раз переходять із рук до рук — від селян до селян або міщан.

Але орудуючи, хоть і с певними обмеженнями, своїми ґрунтами, селяне зовсім не мали юридичних прав власности на свої землі, володінє їх мало лише зверхню форму обмеже-

¹⁾ В 1433 р. Ягайло дав Львівській капітулі маєтність *cum servitoribus nostris illiberis ibi morantibus* (A. gr. II, nr. 58).

A. gr. XII, ст. 188 *Ordinczy per dom Regem dati ad ecclesiam*.

ного права власности, та не було забезпечено ніяким юридичним актом, і властиво представляло тільки право дідичного користування. Тут селянське володіння землею зовсім відповідало володінню землею солтисів і воно постигла однака з ним доля. Звістно, що солтиство було лише дідичним правом користування, а не правом власности. Право се було, правда, все забезпечено юридичним актом, а про те шляхті повело ся потому викупити, або просто відняти солтиства у не-шляхтичів.

Ще легше було шляхтичеви відобрати землю від селянина. Остатній не мав ніяких юридичних прав на свою землю, і ми подибуємо ще в XV ст. пригоди, коли селянські ґрунти відбирає пан під фільварки ¹⁾.

І в Червоній Русі, як і в інших частинах південно-західної Русі, найбільше розширеною формою володіння землею перед заведенням німецького права було володіння дворищами ²⁾.

Під дворичем розуміла ся звісна земельна господарська одиниця, в котру входили ріллі, луки, ліси й різні приналежності ³⁾. Яко земельна господарська одиниця одної особи, одної сім'ї (простої або складної), двориче натурально не могло мати первістно означеної міри. Аж опісля, з розширенням німецького права і волоочної системи, появляє ся змагане впорядкувати розміри дворич, звести їх до одного знаменника. Але ще

¹⁾ Див. вище, ст. 166, ув. 1.

²⁾ Дворище, дворишко (dworziszce, dworzisko), в латинських актах зве ся звичайно curia, area, иноді domus (А. гр. XIII ст. 145. Margaretha dedit tres domos al. dworzyska, unum vacuum et duo cum kmethonibus...) ager (cum agro dicto dworzisko, А. гр. XIII, ст. 331), villa (А. гр. XIV, ст. 373). Дворища ми подабуємо скрізь у Червоній Русі в пайдавніщих актах.

³⁾ Про володіння дворичами в країнах Литовсько-Руської держави див. статю М. Ф. Владімірського-Буданова в Київському збірникъ въ помощь пострадавшимъ отъ неурожая, Київ 1892. Див. теж статю проф. Лучицького в Юридич. Вѣст. 1891 р. і статю О. Я. Єфименкової в Русск. Мысли, 1892 р. нр. 4 і 5 (Дворищное землевладѣніе въ южной Руси).

А. гр. XIII, ст. 201. М. Катерина Шимкова обовязує ся заплатити за мужній доньці 20 гр. за частину її спадщини — pro quinta porcione curie sue, sui patrimonii, alias dworziszca in Prascowcze; коли заплатити, то мусить дати intromissionem in quartam partem dicte curie cum quinta parte agrorum, pratorum, silvarum et omnium proventuum ad dictam quintam partem curie

і в XVI ст. величина дворич навіть і тій самій місцевості була не однака ¹⁾).

spectancium. Et iam sibi addiderunt ministerialem ad intromittendum cum quinta parte domus, ortorum, pomeriorum et tocius domini.

Akta gr. XII, ст. 50... ad aream vacuum al. nyeosyadło Lazor terram, argulas, prata et similia dare debet et assignare.

A. gr. XIII, ст. 239 quinque curiae... cum omnibus pratis, silvis, piscinis gąys districtu Zudaczoviensi duabus curiis falconariorum nostrorum exceptis... cum omnibus fructibus... agris, campis, pascuis, montibus, vallis, mericis, borris, aquis (звичайна формула; Prochaska, Mat. arch. ст. 7).

При нагоді друкуємо тут невидану грамоту Казимира, що зберігає ся в музею Чарторийських у Кракові (Diplomata, nr. 164):

А се и король Казимирь краковський и куявський и господарь руской зьмѣль далъ їесмы слугѣмъ своіему Иванови двориче заньво матвичича штожь слушаеть перемыскоѣ волости а приписалъ їесмы микитино дворище ткомужь (sic! к томужь?) дворицю къ перемышльскому ижь было на двоіе. але я далъ за одно а далъ їесмы и землю ролъную, и съ сѣножатъми. што к тому дворицю слушаеть, сѣножати на моистіевѣ долиніѣ обѣздна и земля ролная Ѡ бѣлошевѣ сѣножати по куцеву ниву, а по бреховича дубьіе. Ѡ бреховича дубьа по долъшныи коньць. деречину ганку, а по путь по пѣдъ гаецьскыи. а по гостиньць по колъбміевьскыи. а тутъ нѣтъ иному чайковцю ни землѣ ролноѣ. а ни сѣножати. а и їесче далъ їесмы. и ѣзы на днѣстрѣ. Ѡ мутвичьного потока до степаньча перевоза. а ту не надобѣ ни двоуму чайковцю собѣ ѣва чин(и)ти. а придалъ їесмы їему шзера рыбная, за днѣстромъ куды мои неводи ходили. а и еще далъ їесмы їему ловица одюновая што изъбищного перевоза поперекъ вольшныи. верхннии конецъ обѣздомъ. поколя семьюново держитъ поколя дунино держитъ до берегъ днѣстра. а далъ їесмы иванови оу вѣкъ, а волевѣ продати и задарѣ да(ти). кому коли хочеть, а вживаючи того дворища не надобѣ ниво инакии ловиць ¹⁾ платити а и поѣздниства ни грамоты носити. далъ їесмы їему. волно. и свободно. просити му Бѣ. за короля и за королевы. намѣстъкыи. и на то свѣдци. панъ. дмитръ. панъ. петръ. панъ. судовои. панъ. судья сѣаноцькыи. панъ. глѣбъ дворьсковичъ. а писанъ лист оу днѣ пядесаты на городѣ Казимирѣ.

(Оригінал на пергаменті пів-установ дуже виразним; на зеленім шовковім шнурку мала королівська печатка).

¹⁾ Ревізори 1563 р. вказують, що в волоських оселях Самбірського старства величина дворич дуже ріжнородна (chocziąj nomina dworzysz congruunt, wielkoscz ich przed sie rozna urosła); за нормальну міру дворич ревізори беруть 16 шестилуктевих прутів завширшки і 7 длів завдовшки, але вказують, що декотрі дворича мають по 32 пруті завширшки а завдовшки ще більше, не вважаючи на ліпшу иноді якість землі, треті — по 24 пруті. Неоднаку величину дворич ревізори поясняють розмірами платні, даної князем волоським старості за право осадити село (iako kthory na szadzeniu kniaz wielie pieniedzy dal). Лит. Метр. IV В. nr. 22, л. 3 об.

¹⁾ Здаєть ся, ліпше читати як в виданню сеї грамоти в Актах Ю. и З. Россіи II. 102: ни война ни яловице. Ред.

Дворище має або свою власну назву або дістає назву від свого пана ¹⁾.

І в Червоній Русі, так як і в решті південно-західної Русі, володінє дворищами виступає яко громадсько-сімейна форма володіння. Найчастіше подибуємо єдиносімейне володінє; дворищем володінє або одна особа (сімя), або скілька найближчих свояків, брати, тесть із зятем, іноді вчилено скілька співволодарів дворища не вказуючи на свояцтво меж ними, згадано *familiares* і *kmethones* володаря дворища ²⁾.

Особистий склад співволодарів дворища виступає ясніше з люстрацій XVI ст. Так напр. у с. Лясичах Стрийського староства ми находимо 32 ¹/₂ дворища, на котрих сидять 157 людей. Спосіб заселеня дворищ видно з отсих примірів: Дворище *Brinsienskie*: Хвилець с трьома синами, Климко, Хведько і Лучка, сини Параса, Сташ і Онисько, Стець Паскович. Дворище Ковалево: сини Матвія, Василь Гладко, Лаврик Ляхович ³⁾.

У Львівській землі в с. Карачинові на однім дворищі 17 кметів, що платять спільно чинш від дворища ⁴⁾.

Наведені приміри цілком потверджують означене М. Ф. Владімірського-Буданова: «дворище форма громадсько-родова, що дуже сходить ся з Хорватською задругою. Дворищем, (що до особистого складу) називає ся товариство осіб, звязаних в головній своїй частині спільним родовим звязком, але воно допускає й домішку чужинців, має одного голову (що звичайно

¹⁾ Завадичі, Невістияно в володіню пов. Стецька в селі Погорці, А. гр. XIV, ст. 81. Юрково дворище, XIV, ст. 477, Павлово XIII, ст. 78. Барняково дворище *ib.* ст. 167. Studzino, А. гр. XI, ст. 325.

1400 р. Дворище Жыворонковича (Голов. Пам. ст. 19), дворища пустая Боднарская (*ib.* ст. 32), Нелятича дворище (*ib.* ст. 35), Шестовича дворище (*ib.* ст. 38), дворище Ярополково пустое (*ib.* ст. 42); *curia* alias *dworzyszcze Collocelowa*, *curia Radwonice*, *dworzyszye Czyrkowice*, *dworzyszcze Kisielowa* (Cod. dipl. Min. Pol. III. нр. 715, акт 1357 р).

²⁾ А. гр. XIV ст. 156 Іван і Вац у с. Гаї de una *curia*. Іван із братом de una *area*, XII, ст. 90. Василь cum genere *ipsius* de una *area*, XII, ст. 120; Zan, Tanasch et mulier Damna de una *area*, XII, 167. Іванец з братом, Ленец і Мартинец de uno *pane*, *ib.* ст. 203; XI, ст. 338 de uno *pane* et de *integra area*; XIII, ст. 163. Станко Чичовицький закладає дворище, на котрім сидять Артемії, Степан, Васько.

³⁾ Лит. Метр. IV В. нр. 12, ст. 682 об.

⁴⁾ *Ib.* IV В. 19, ст. 159 об.

й дав імя дворищеві) і членів, званих потужниками (остатньої назви ми в галицько-руських актах не подибали). Дворищем в об'єктивнім розуміню називає ся кусень землі осельної, орної й приналежностей, — що находить ся в володіню одной групи осіб ¹⁾.

Зовсім вірне й друге твердження шановного автора, що дворище поява споконвічна, побутова, громадсько-родова форма, що коринить ся глибоко в ґрунті сімейних і маєткових основ суспільности ²⁾.

З дворищами ми здібаємо ся в найдавніших галицько-руських актах, і власне яко с формою громадсько сімейного володіння. Так у 1371 р. панъ Вятславъ Дмитровскій купив „дворище и съ землею яко изъ вѣка слушало къ тому дворищу... у Василя ієму же рѣчють Скибичъ и въ ієго брата на имя оу Гѣнка и въ ієхъ сновця у Оленка... тогда они пришедши вшитци и своимъ племенемъ оуздали пана Вятславу со всѣми обѣзды того дворища по своіей доброй воли и за нныѣ молвили, абы въ добромъ покои вжити тѣхъ вжитковъ пану Вятславу ³⁾.

Співволодарями дворища в тут два брати зі свояками. Майно се родове, бо аби єго збути ся, треба згоди не тільки одних співволодарів, але й усього роду.

На окремих дворищах сидять і селяне, і шляхтичі ⁴⁾. Володіння дрібного знужділого потомка давніх руських бояр або збіднілого шляхтича сходили иноді на одно-два дворища. Таке обезземелєнє могло між инчим вийти й через розділ спадщини межі співволодарів ⁵⁾. Через те й лучало ся часто, що той, хто дістав грамоту на якусь маєтність, заставав там, окрім селян, цілий ряд дрібних володарів-шляхтичів, що мали одно-два

¹⁾ Кієвск. Сб. ст. 358.

²⁾ Іб. ст. 369.

³⁾ Акты Зап. Рос. I, ст. 20. Головацький, Пам. ст. 7. У першій виданю акт прикладено до 1351 р. Головацький приклав єго до 1371 р. Подибуємо дворища ще давніше у грамотах Льва.

⁴⁾ Nob. Оначко і Дрон продають *curiam suam dictam Sepyolowskie* за 80 м. А. ґр. XIII ст. 65 і 594. Nob. Катерина с чоловіком відступають *curiam al. дворище ubi soli sedent. ib. ст. 293.*

⁵⁾ А. ґр. XIV, ст. 81.—3. Як дробили ся дворища, видно з А. ґр. XIII, ст. 201, де одна зо співдідичок дістає вводи на володінє одною патиною дворища.

дворища. В результаті повставали часті процеси (про них див. передуючу главу), бо нові володарі нерозуміючи в права старих, домагаючи ся від них чиншу й повинностей за їх кустики ¹⁾).

У XIV та XV ст. при подостачі порожніх земель, свободі руху і припадній волі, що робила галицько-руських селян кочовниками, котрі переходили з місця на місце, ми не бачимо ще такого дроблення дворич, яке застаємо у XVI ст. Осілий *bene collocatus, bene possessionatus* селянин і двориче в більшій частині актів — синоніми ²⁾). *Kmethones areales, curiales, de integra area* фігурують в актах найчастіше. Іноді селяне держать по два дворича, або таку скількість землі, що при виході мусять покласти на своє місце скілька людей ³⁾). На цї-

¹⁾ Див. вище ст. 66 — 67 ув. Див. ще цікавий акт, в Акта gr. XV, ст. 435, судовий процес, ізза володіня маєтністю Чайковці: співволодарями є 20 люда *mobiles* (в тім числі три жінки), що певно були свояками; вони не мають виправдуючих документів на своє володіня, а лише твердять: „*eadem bona Czajkovicze ipsorum esse hereditaria et perpetualia ex atavis, avis et patribus et non Regalia, submittentibus se hoc probare probis ac idoneis, veris et perpetuis terrarum Russie heredibus, de quibus in medium nostri nominaverunt et produxerunt octodecim*“.. Суд вибрав із тих свідків шістьох, котрі посвідчили під присягою, що маєтність Чайковці була споконвіку в руках відповідачів, і після сеї присяги право відповідачів суд потвердив.

Див. ще судову грамоту старости руського Янови Білецькому з Іваном Лопатичем 1421, що ми надрукували в Журн. Мин. Нар. Просв. 1891 р. нр. 7. прилога I.

Див. ще А. gr. XV, ст. 9 і 17. Найдавніші згадки про дворича у надрукованій повисше грамоті Казимира без дати і в грамоті 1357 Чаплицу (*Cod. dipl. Min. Pol. III, nr 715*). Ще давніша згадка про дворича у грамоті Льва Сенькови Татариничевичи — Лев дає ему *quatur curias* у Самбірській землі (*Inventarium ed. Rykaczewsky, st. 249*); а в тім, грамота ся до нас не дійшла і через те не можемо судити про її оригінальність. Див. ще у Шараневича, *Rys wewn. stos. gal. wschodniej st. 54, ув. 76*.

²⁾ А. gr. XIII, ст. 6, *intromissio in duos kmethones seu duo dworziska*.

³⁾ А. gr. XII, ст. 187, *de media altera area, media tertia area*. XIV, ст. 188. Н. Ян Давидовський твердять, що селянин Петро мав два ґрунти (*ager*), один обсадив при виході, другий ні. Кметь, протинно, каже, що обсадив той ґрунт, на котрім сидів, а другого не мав. XIV, ст. 386. Кметь Яков *debet collocare agrum Jarussio et debet statuere tres homines ad collocandum agrum... homines debent fieri valentes pro collocando agro*.

лих дворищах сидять не тільки мужчини, але й жєнщини ¹⁾. В загалї осїлий, *debite locatus et possessus* кметь — маючий господарь що має достатний інвентарь для ведєня господарства ²⁾. Економїчна вартість такого сєлянина кладе ся звичайно на 10 гр. При заставї осїлих дворищ кожде йде звичайно за 10 гр. Середня норма чиншу від дворища означує ся на 1 гр.

Уже в XV ст. побїч дворища появляє ся і пївдворище (*media curia*). В XVI ст. дворища дроблять ся ще бїльше — на четвєртини і ще дрібнїші частини дворища. Ся форма в XVI ст. тратить уже своє давнє значїнє ³⁾. Дворища розмїрюють ся на рївномїрні кусники, хоть не лише в рїзних староствах, але і в межах одного й того самого староства величина дворищ іще не однакова, та в межах одного й того самого села дворища й окремї єго частини старають ся звести до одного знаменника.

На роздробленє дворищ мусїло мати вплив з одного боку закрїпощєнє сєлян, а з другого перемїни в фїнансовїй системї держави.

Люднїсть дворища є часом розростала ся, а тим часом вихїд для сєлян чим раз бїльше утрудняв ся. З другого боку, пани старають ся перенести повинности на менчі одиниці, притягаючи до податків як найбільше осїб.

У XIV і XV ст. повинности падають іще на все дворище, навїть подимне брали, очевидячки, ще не від кожного дима, а від кожного дворища, бо в актах термїни *curia*, *fumus* і *kmetho* вживають ся як синонїми.

У XVI ст. податок йде не тільки від дворищ і їх частин, що находять ся в окремїм володїню, але рїзні повинности (подимне, стації, ахтелове) беруть від кожного кметя, хоть би він і не мав навїть свого дима.

Дослїд розмїру сєлянських повинностей у Червонїй Русї XIV — XV ст. дуже важкий. Для сєго перїода ми не маємо того дорогого матерїяла, що дають нам для дальших столїть

¹⁾ А. гр. XII, ст. 210, *mulier Chotca de integra area cum omni iure sicut aliquis kmetho arealis.*

²⁾ А. гр. XIII, ст. 62, 195. *Kmetho cum duobus bobus laboratoribus.*

³⁾ Лашє де-куди, як у Стрийськїм староствї, вона вдержала ся в найбільшїй чистотї.

люстрації. Докладну вказівку розміру селянських повинностей XIV—XV ст. находимо головню в ерекційних грамотах на німецьке право. Відомостей для вистуднювання розміру повинностей в селах на праві руським, польським і волоським дуже мало. Але незвичайно велике розширене німецького права у Червоній Русі дає нам право дивити ся на розмір повинностей на сїм праві яко на середню норму селянських повинностей в загалі. Повинности селян на кождім инчїм праві не могли дуже перевищати своїм розміром повинностей поселенців на німецьким праві: при свободї руху селян у XIV — XV ст. особливо значна норма в розмірах повинностей могла бути дуже прикра для панів: вони могли лишити ся зовсім без робочих рук. Тї, що заводили нові села, ревню перекликували селян на нові місця, приманюючи їх ріжними вільготами, заспокоюючи претенсії пана до старих поселенців. Вільготи німецького права мусїли заставляти панів зменчати розміри повинностей там, де скількість їх перевищала повинности осель на праві німецьким.

Повинности селян на німецьким праві складали ся з отсих головних частин: грошевого чиншу в користь пана, церковної десятини, натуральних повинностей і панщини.

У XIV ст. розмір усіх сих повинностей ще дуже не великий. Розмір чиншу, від 8 грошів до 1 гривни з лана, десятина від 1 гр. до 6 гр. і 1 *ferto*, натуральні повинности від 1 до 3 мір хліба, иноді ще 2 курці, 12 явць. Окрім того селяне давали ще на вдержанє плєбана певну скількість хліба і всі до купи складали ся на два *grandia* панови, що приїжджав у село чинити суд (таких *iudicia magna* бувало по 3 в рік, і видатки пробутку пана один раз приймав на себе солтис, а два рази селяне); селяне могли відкупляти ся від приготови *grandium*'у (платячи панови від 16 грошів до півгривни за *grandium* ¹⁾).

Окрім повинностей і платень на користь пана, на селянах лежали ще, правда, дуже незначні, державні й суспільні повинности. Селяне платили подимщану по 2 гр. від лана, иноді

¹⁾ Див. Akta gr. III, нр. 9; VIII, нри 1, 2, 4, 6, 7, 10—12, 15, 19; IX, нр. 6; Prochaska, Mat. arch. нр. 12; Cod. diplom. Min. Pol. IV, нри 721, 812.

воєнщину (*expeditionales*), в однім акті 2 гр.¹⁾, поправляли замок, мости, греблі, помагали при спусті ставів і т. д.

Завважамо ще одно важне: панщина, праця в користь пана або солтиса, у грамотах XIV ст. не згадує ся ні раз у. Вільність від повинностей в актах XIV ст. дає ся від 8 до 20 років.

Наведені вище відомости йдуть і до королівських земель (найбільше число), і до маєтностей духовенства та приватних осіб. Найвищий чинш (1 гривна), як і найвищу десятину, находимо в маєтностях, що належить духовенству. Чинш у приватній маєтності ($\frac{1}{2}$ гривни) рівняє ся найвищому чиншови в королівських маєтностях. Число вільготних років однако в усіх грамотах (8 і 20 років, в однім акті 12 і 20). Десятина дуже різнородна. Натуральні повинности (в однім акті названі *honoraciones*) лише в 4 із наведених актів.

Але число звістних нам актів надто незначне, аби з них можна що-небудь вивести що до ріжниць повинностей маєтностей королівських, духовних і приватних. Декотра ріжниця в розмірі повинностей могла виходити з неоднакової якості експлоатованої землі. В загалі-ж (що й зрозуміло) розміри повинностей в землях королівських, духовних і приватних у XIV ст. (як побачимо далі в XV ст.) хитає ся незначно коло одної й тої самої загальної норми. Однакова для всіх потреба робучої сили довела до такої мовчазної згоди всіх володарів землі.

У XV ст. настають важні зміни в економічному становищі червоно-руського селянина.

Ми вже вказували вище ²⁾, що хоть червоно-руський селянин мав іще право виходу в XV ст., але що вихід його був уже подекуди обмежений. Селянин, що жив на німецькім праві, мусів обсадити перед виходом свій ґрунт инчим селянином. Той, що користував ся волею протягом певного числа років, мусів відробити тільки років, кілька сидів на волі. Сі умови значно спиняли волю переходу селян з місця на місце.

¹⁾ А в тім, в ерекційних грамотах XIV ст. на німецьке право, згадує ся воєнщина лиш один раз. Подимне те-ж у сих грамотах не згадує ся, хоть находить ся в більшості даровизн на землі.

²⁾ Див. ст. 131—2.

З другого боку, і самі червоноруські шляхтичі більше осіли ся і взяли ся за господарство. Політичні умови польської держави після алуки з Литвою дали змогу взяти ся більше за торгівлю, побільшили відхід сирих продуктів, особливо хліба. Се заставило шляхту, що жила зразу з чиншів і инчих данин від своїх селян, узяти ся обробляти землю на своє ризико. Робуча сила, уже значно обмежена в правах переходу з місця на місце, була тут-же в особі своїх селян. І ось від XV ст. в Червоній Русі появляе ся (хоть і в обмежених зразу розмірах) панщина.

Розміри панщини, як і розміри инчих повинностей, і в XV ст. в маєтностях королівських, духовних і приватних наближали ся до одної загальної норми. Коло середини XV ст. ми находимо панщину в розмірі 14 днів від лана. Таку норму означають дві грамоті на німецьке право, одна в королівській маєтности, друга в маєтности приватній ¹⁾. На істноване загальної норми розміру панщини для осель на німецькім праві вказуе ерекційна грамота для маєтностей Львівської духовної капітули — тут панщина мусіла відбувати ся *secundum consuetudinem aliarum villarum in ius theutonicum majdburgense in terra Russie locatarum* ²⁾. Норму 14-днєвної від лана панщини ми находимо в ріжних місцях Червоної Русі протягом більшої частини XV ст. ³⁾.

Норма 14-днєвної панщини від лана представляе ся ще досить лехкою, коли порівняти її з нормою XVI ст. В люстраціях королівських маєтностей у Червоній Русі (1565 р.) пан-

¹⁾ А. гр. II, нр. 73, р. 1447 для с. Мальчиці Ірод. пов. від лана 13 днів панщини в користь пана і 1 день в користь солтиса. Селяне, що сиділи на пів лані, спрагають ся по два і відбувають один день панщини в користь солтиса. Окрім того на селянах лежить ще обовязок направляти греблю. В королівській маєтности Dzuschieze (ib. нр. 74 р. 1448) Іродецьк. пов. панщина означена в розмірі 14 днів.

²⁾ А. гр. II, нр. 76, р. 1453, с. Ставчани Львівськ. пов.

³⁾ Найдавніший акт із 1424 р. (А. гр. XI, ст. 7, в землі Сяницькій). 14-днєвна панщина в 1430 р. згадує ся в грамоті на німецьке право *Provido Roidoni de Winniki* (Самб. землі Л. М. 4 В., нр. 22, ст. 433 об.). Сю норму застаємо ще в 1474 р. (А. гр. XII, ст. 357 в с. Липиці Галицької землі). Лише в однім акті початку другої половини XV ст. находимо 19 днів панщини (А. гр. IV, нр. 99, р. 1461, с. Зимнавода, від лана 19 днів, від пів лана 10 днів, *ortulani 4 дни*). Але з другого боку ще в кінці XV ст. находимо в одній при-

щина доходить до великих розмірів від 2 до 3 і 5 днів у тиждень. Селяне декотрих сел працюють у замкових фільварках що дня¹).

Незначний розмір панщини в XV ст. поясняє ся, звісно, слабим ще розвитком фільваркового господарства. Фільваркове господарство в обширних розмірах появляє ся в Польщі аж у XVI ст.²). Перша загальна постанова про панщину по-

ватній маєтности 10 днів панщини, с котрих 3 дни толоки на панськїм хлїбі (А. gr. IX, вр, 96, р. 1487). В однім актї 1460 р. подибуємо панщину на 7 днів (А. gr. XIII, ст. 350); у другім актї 1448 р. селяне pro grandio повинні відбути 8 днів панщини (Prochaska, Mat. arch. вр. 142). Але, з другого боку ще в 1440 р. подибуємо що тижневу панщину (А. gr. XII, ст. 78)... scrutari si Dmitr solveret decimas, Sabbatinos dies laborabit, decimam mellificam dabit et alia cedat ut vicini sui. Labores часто подибують ся в вичисленю селянських повинностей XV ст. (Akta gr. XI—XVI), але лише рідко розміри їх означені. Тотї labores складають із панщини по фільварках (labores ad curriam XI, ст. 270, ager qui colebatur pro curia, XII, 335, seminatio hiemalis et estivalis in agris curriensibus, XI, 446) із воженя дров, сіна, хлїба в фільваркових піль (XI, 382 воженя дров, XIII, 223 взати і везти засїв, XI, 436 три дни збирати сіно, 1 день (орати?) озимину і 1 день ярину, XIII, 454 складати хлїб, ib. 454 шість селян сіють 6 колод вїса і 6 ордеї. Та цікаво, що ще в XVI ст. державці иноді обробляли поля наємними робїтниками (Л. Метр. IV В. 12, ст. 648) або віддавали селянам поля с копи (скопщина у XV ст. мабуть означувала ся десатим снопом — satrum cum decimis al. skorupami XII, ст. 286). У XVI ст. подибуємо десяту і сему копу, Л. М. IV В. 12, при описи Пустолоцького і Замкового фільварків Галицького староства. Нарешті можна, бачить ся, на підставі наведених фактів, дійти до висновку, що 14-дневна панщина представляла в XV ст. максимум звичайної норми. Норма 14 днів подибує ся ще в XVI ст. Там, у с. Михончиці Льв. в. по привилїї 1524 р. селяне робили лише по 14 днів у рік, хоть коло середини XVI ст. панщина в сїм селї була значно побільшена (Лит. Метр. IV В. 19, ст. 172 об.). В тїй же землї селяне трьох сел жалують ся, що їх заставляють робити що дня, тим часом як селяне инчих сел роблять лише 8 — 14 днів у рік (ibid. ст. 178).

¹) Лит. Метр. IV, В., вр. 12, ст. 625 об. Села Льв. землї Велеполе, Залїса, Любаня, Попелнян, Міклашів, Демня роблять що дня, окрім торгового дня (Л. М. IV В. 19, ст. 160, 177—8). Богато сел Терєбовельської землї роблять що дня с полудня.

В Галицькій землї богато сел роблять по 3 дни в тиждень. Одно село відбувало щоденну панщину, але відкупило ся від неї грїшми (Л. М. IV В. 12, ст. 616).

²) Stawiski, Poszukiwania do historyi rolnictwa krajowego, Warszawa, 1858. Ревізор 1565 р. зазначає страту подимного та поясняє се тим, що „scilia-

являє ся аж у 1520 р.¹⁾ Розмір панщини означений тут одним днем у тиждень.

Заведене панщини у XV ст. то не була заміна новою повинністю якихось давніших; панщина являє ся скрізь яко додаток до давніх повинностей. Розміри всіх інших повинностей не тільки не вменчають ся, але й ростуть у XV ст., хоть і не дуже швидко.

Грошевий чинш у XV ст. піднімає ся до 1 гривни від лана — такий розмір грошового чиншу повсюдний у Червоній Русі XV ст., се загальна норма для кметя *bene possessionato* ²⁾.

Десятина так само по найбільшій частині зводиться до одної загальної норми — 6 грошів від лана ³⁾.

Натуральні повинности очевидячки лишають ся майже при нормі XIV ст. — від 1—2 мір (колода, бочка) хліба, від 2—4 курки і 12—20 яець, иноді сири.

Таким чином ми можемо вчислити середній розмір селянських повинностей XV ст. на 1 гривну чиншу, 2 мірі хліба, 2 курці, 12 яець, 14 днів панщини, 6 грошів десятини, 2 гр. подимного і 2 мірі хліба в користь плєбана (остатній податок

chta rozmnoziwszy sie zegnali kmieczy niemalo szobie na folwarki dla swej zivnosci“ (Л. М. IV В. 19, ст. 50). Подібні факти лучали ся деколи і в XV ст. Так у 1444 р. *agazones Regales de Stawczani* жалують ся, що львівський архієпископ *fecit sibi allodia de ipsorum curiis et agris* (XIV, ст. 136 — 138).

¹⁾ Vol. leg. I. ст. 178.

²⁾ Сю норму подибуємо в купі актів, у судових книгах XV ст. і в богатых грамотах на німецьке право (див. А. гр. VIII, нр. 30, 40, 65 і IX, 15). Але звістно, в сеї загальної норми є й виїмки — $\frac{1}{2}$ гр., $\frac{1}{2}$ копн, навіть 20, 15 і $10\frac{1}{2}$ гр. від лана (А. гр. II, нр. 73, 74, 76, 128, 130; IV, нр. 99; IX, нр. 96).

³⁾ А. гр. III, нр. 55, р. 1392 і особливо акт 1426 р. (А. гр. III, нр. 100), до Ягелло рішає суперечку межі львівським архієпископом і его паствою за десятину—архієпископ домагав ся з кожного лана по 1 *ferro* і від католиків і від православних; шляхта твердить, що ему належить ся лише 6 гр. і то тільки з ланів, що обробляють католики, та від тих православних, що набули землі у католиків. Суперечка кінчить ся компромісом, по котрому десятина означає ся на 6 гр. с кожного оброблюваного лана і від католиків, і від православних. Десятину на 1 *ferro* архієпископ дістає тільки від Львовян і львівських кольонів. У Перемиській єпархії ще давніше (в 1395 р.) стала згода межі шляхтою та єпископом на 6-грошевії з лана десятині, але при тім ті, що платили більше як 6 грошів, мусіли й далі платити по давньому, а ті, що платили менше, — 6 грошів (А. гр. VIII, нр. 24).

часто брали і від католиків, і від православних ¹⁾). Якому процентови доходів селянина відповідала ся сума повинностей?

Аби се вчислити, ми мусимо перемінити всі натуральні повинности на гроші і противно — суму, яку дістанемо, перемінити на хліб, потім обчислити середній урожай з лана землі, порівняти добуту нами при обчисленю скількість хліба, відповідну величині всіх повинностей, з загальною сумою врожаю.

По дослідю Пекосіньського ²⁾) лише два лани вживали ся в Польщі при заснованю сел на німецькім праві: 1) лан малий, флямандський або хелминський, названий также шродським = 30 старих польських моргів, і лан великий, франконський або німецький = $43\frac{1}{5}$ морга. Менчі лани — великий кметський на $21\frac{1}{2}$ морга і малий кметський на 12 м. повстали, на думку Пекосіньського, через ділене великого франконського лана на пів ланки і чверти і були таким чином лише частинами лана. По Гревенецу ³⁾) лан у Польщі початку XVI ст. рівняв ся бодай магдебургській Hufe на 30 магдебургських моргів.

Возьмім отсю міру на 30 моргів за середню міру лана ⁴⁾). При триполевій системі господарства на кожде поле прийде коло 10 моргів.

По Гревенецу при триполевій господарці висіває ся на такім лані 10 чвертей озимого хліба. Беручи середній урожай на 5-те зерно, мати мемо всего озимого урожаю 50 чвертей.

При перемині селянських повинностей на гроші ми можемо держати ся ось якого рахунку. В XV ст. середня ціна колоди хліба (жита) була від півгривни до гривни, пару курей можемо рахувати на 1 гріш, 12 яєць теж на 1 гріш ⁵⁾). Що до

¹⁾ Див. напр. А. гр. II, нр. 90, 117; VI, нр. 115.

²⁾ Fr. Piekosiński, O łanach w Polsce wieków średnich, Krak. 1887 (Rozprawę Akad. Umiejętn. wydz. histor. filozof. t. 21).

³⁾ Der Bauer in Polen, Berlin 1818.

⁴⁾ Люстратор Самбірської землі каже про села на німецькім праві в тій країні: Lanow pomiar iesth tez w nich ad bene placitum rozny (Л. Метр. IV В. 22, ст. 5).

⁵⁾ Рахунок сей ми зробили на підставі отсих відомостей: міра (truncus, колода) жита коштувала в XV ст. від 16 грошів до 1 гривни; але частіще подбуємо цізу півгривни (А. гр. XI, ст. 173). 2 малдрати (2 $\frac{1}{2}$ чверти) жита —

панщини, то однодневну панщину, оброблене морга під рілю, возьмім, по рахунку Гренецеца ¹⁾, в вартости 8 мац жита (7 1/2 8 гривен без 12 грошів; ib. міра жита (mensura) — 16 грошів. XII, 175 ст., 20 колод (truncus) жита — 10 кіп; XIII, ст. 259 truncus жита — 1/2 копи; ib. ст. 240—20 cassulae жита — 10 гривен; truncus жита 16 гр.; ib. 148 ст. 1 1/2 trunci жита — 1 1/2 гривни (A. gr. XIV); 12 trunci жита — 2 гривні; 80 cassulae жита — 5 кіп.

На овес подибуємо ось які ціни: від 1/4 гривни до 1/2 гривни за колоду (A. gr. XI, ст. 155); 4 міри вівса — 2 гривні; XII, 162 ст. 8 колод вівса — 2 копи. У львівських актах 10 колод вівса — 4 гривни; XV, 153 ст. 24 trunci avenae tritulateae — 4 гривни.

Ціна міри пшениці — від 1/2 гривни до 1 гривни за колоду (A. gr. XI, ст. 253 міра пшениці — 1 копа; XII, 175 ст., 20 trunci — 10 кіп; XIII, 240 ст., 25 cassulae — 15 гр.; у Львівській землі: 60 cassulae — 4 гривни, 14 trunci — 7 гривен. (A. gr. XIV, ст. 164); ib. 343 ст., 10 cassulae tritici in valore quinque tumnarum, quaelibet tumna pro illo tempore per florenum.

Колода мала в собі 8 півмірок, півмірка — 2 маці (Л. М. IV, В. 22, ст. 5). А в тім, міри були не скрізь однакові. Люстратор XVI ст. завважує, що міра галицька менча від снятинської та коломиїської, але трохи більша від рогатинської (Л. М. IV, В. 12, ст. 563). У сокальській старостві хліб міряли третяниками, міра однакова с Каменецькою (Dod. do gaz. Lwowsk. 1859 p.).

Ревізор XVI ст. Самбірської землі цінує середній урожай ось як: (plenoszcz zboza srednia miedzy liathem urodzainem y nieurodzainem):

Пшениці копа дає півмірок	2
Жита	3
Ячменю	3
Вівса	3
Татарки	3
Проса	2
Гороху	1 1/2

У XVI ст. пара курей коштувала 2 гроші, 20 яєць — коло 1 гроша (люстр. XVI ст.).

Назва мір у XVI ст.: truncus — колода (бочка), viccus — джбер (XII, ст. 425), chorum, tricorum — чверть (четвертка, A. gr. ст. 161, 220, 234); півмірка (XII, ст. 95); cassula — копа (A. gr. II, нр. 61); acervus, cumulus, arthonium — стіг; manipulus — сніп (XV, нр. 279).

Назва збіжа: пшеница — triticum (XIII, ст. 513); scrutum — просо; siligo — жито (у Du Cang'a: siligo Latinis scriptoribus est selecta farinae medulla, ex siligine frumenti genere, de quo Plinius (L. 18, c. 8) et Isidorus (L. 17, c. 2): siligo, genus tritici a selecto dictum (через те Klotz, Handwört. der lat. Sprache неввірно: siligo — Art feinen Waizens, Winterwaizen). At postremi aevi auctoribus usurpatur pro secali, vulgo secale. Łebński, Materiały do Słownika średniowiecznej Łaciny i starożytności polskich. Poznań, 1885. Siligo — cfr. modius (?)⁴; spand, Kętrzyński прикладає до пуд, pud). Ordeum, hordeum — ячмінь. Pisum — горох. Braseum — солод (міра brasei — 1/2 гривни A. gr. XI, ст. 253; міра ordei — 12 грошів, ib. ст. 173).

¹⁾ Гренецец (l. cit. ст. 23) бере вартість робучого дня — виорана плу-

польських гарців по Ставіському)¹⁾. При таким рахунку вся сума повинностей з лана рівняє ся 1 гривні чиншу + 2 гривні за 4 міри хліба²⁾ + 6 грошів за десятину + 1 гріш за кури + 2 гроші подимного + 1 гріш за яйця + 3 $\frac{1}{2}$ гривни за панщину. Разом усього коло 7 польських гривен. На хліб, рахуючи міру хліба по $\frac{1}{2}$ гривни, се рівняє ся 14 мір хліба. Таким чином селянин XV ст., по приблизному рахунку, оплачував свої повинности одною третиною озимого урожаю. Для него таким чином лишало ся коло $\frac{2}{3}$ озимого урожаю, весь весняний засів і значна частина доходу з инчих принадлежностей (з лугів, озер, ставів і т. д.; бо иноді селяне обов'язані були ще привозити панови певну скількість сіна і дров). Таким чином розмір повинностей виходить для XV ст. ще дуже поміркований, особливо коли порівняти его з розміром повинностей XVI ст.³⁾

Німецьке право, як ми бачили, не все розширювало ся на всіх мешканців села: в ерекційних грамотах на німецьке право нераз додано, що правом сим будуть користувати ся тільки католики. Таким чином і в самих оселях на німецьким праві лишала ся частина людности, що сиділа на инчому праві (волоським, руським). Ми вже бачили, що в декотрих країнах Червоної Русі навіть у XV ст. сел на волоським праві було більше від сел на праві німецьким. Відносно менше лишило ся в XV ст. осель на праві руським, хоть такі оселі ми находимо і в королівських землях, і в землях духовних та приватних осіб.

Яка була сума повинностей в сих селах і як вона мала ся до суми повинностей осель на німецьким праві? При наданню німецького права селяне увільняють ся звичайно від цілого ряду повинностей *quae jus teutonicum perturbare solent*,

гом із трьома кіньми великого морга — на 8 мад жита, то-б то по нашому рахунку на $\frac{1}{4}$ гривни, бо на колоду йшло 16 мад.

¹⁾ L. c., ст. 89, увага.

²⁾ Ми беремо середню по актам ціну міри хліба (жита).

³⁾ При тридесвній на тиждень панщині, по повищому рахунку, одна панщина рівналась би вартости майже всего озимого з лана урожаю. Але й ціни XVI ст. різнили ся від цін XV ст. У Самбірській землі колода жита в XVI ст. коштувала 1 гривну 26 грошів, пшениці — 3 гривни 6 грошів (Л. М. IV, В. 22, ст. 5, з другого боку і ціна грошей була в XVI ст. няча, ніж у XV ст.).

але повинности ті вчисляють ся в дуже загальних виразах, розмір їх не означає ся¹⁾.

Уставних грамот для сел на руськім праві не зберігло ся ні одної, та їх очевидячки і не було. Повинности поселенців на руськім праві означували ся старим звичаєм. Заснована нових осель на руськім праві ми майже не подибуємо в XIV—XV ст.

Одно можна, бачить ся, твердити, з деякою підставністю, що в оселях на руськім праві повинности не розложувано на кожного селянина окремо, а на всю громаду накладано спільно певну суму переважно натуральних повинностей. Селяне на руськім праві в XV ст. відбували й панщину²⁾.

Трохи більше відомостей зберігли акти що до повинностей селян на волоськім праві. Як бачить ся, перші волоські виходці у Червоній Русі чинили, подібно Словакам на Угорщині³⁾, щось в роді погранчної сторожі. Такі, як бачить ся, були Болоховці XIII ст. У XV ст. згадує ся волоський воевода (Vojewoda Valachorum Georgius de Stupnicza). На загальну воєнну повинність усіх Волохів вказує одна постанова шляхетського віча 1444 р.: коли Львівська і Галицька землі підуть у похід, то пани мусять посилати всіх своїх Волохів⁴⁾.

Займаючи ся переважно годівлею худоби, Волохи платили всі свої повинности зразу худобою та її продуктами⁵⁾.

¹⁾ Exacciones, daciones, contribuciones, soluciones, staciones, responsiones, equitaturae, vecturae, angariae et perangariae.

²⁾ Селянин с. Костирович платить за чинш старості non ad daciām regalem duos bonos marduros на Р. Хр., відбуває 5 днів панщини (3 дні на збір сіна, 1 день на оранку під озимину, день під ярану) і відбуває з людьми повинність гахтелове (А. гр. XII, ст. 436).

³⁾ Пор. Pič, Ueber die Abstammung der Rumänen, ст. 138 про Русинів на Угорщині.

⁴⁾ Item etiam quando movebitur Leopoliensis et Haliciensis terra ad expeditionem, extunc omnes domini debent destinare omnes ipsorum Walachos (А. гр. XII, ст. 129).

В привилеї Ладомирови Волохови 1437 р. (Prochaska, Mat. arch. nr. 207) селяне servire tenebuntur more aliorum Walachorum in bonis seu villis episcopalibus consistentium.

⁵⁾ 1430 р. Ягелло записує Іванови Дзирець і Климашкови (fratres germani de Stupnicza — чи се не діти волоського воевода?) 200 гр. на волоськім селі (villa Walachorum) Висоцьким у Самбірській землі. Брати мусять що року давати 100 баранів pro dacione et stacione regali.

Розмір повинностей у XV ст. був дуже поміркований ¹⁾.
У XV ст. волоські поселенці, особливо в підгірських місцевостях, бачить ся, не відбували панщини.

По ерекційній грамоті Ладомирови Валахови на князівство (1487 р.) у Перемиській землі повинности селян складали ся з 4 баранів від лана, 2 волоських сирів, 2 підпруг, десятини від свиней (хто не держав свиней, платив по $\frac{1}{2}$ гроша), всі на купу pro grandio $\frac{1}{2}$ гривни. В користь солтиса селяне відбувають 2 дні толоки (laborabunt duos dies in anno, quibus ipse (Ladomir) comestionem et bibitionem, ut moris est, circa tales labores tenebitur. (Proch. Mat. nr. 207).

А. гр. XI, ст. 348. Справа крайника оріховського cum dom. vexillifero та его людьми pro agnis mensualibus al. dan pro castro Sanok dandis annuatim. На Корчинськiм соймi 1472 р. тимчасовий податок (contributio fertorum) був означений від лана по 6 гр., але „Valachi a quolibet centenario ovium per sex grossos dabunt (Bandtkie, J. Pol., ст. 311).

¹⁾ Коли рахувати барана на 4 гр. (А. гр. XI), 2 сирів на 2 гр., 2 підпруги на 2 гр. (?) та $\frac{1}{2}$ гроша за porcorum decima, то всіх платень від лана приходило лише коло півгривни.

Г Л А В А І І І.

Міщанство в Галицькій Русі ХІУ—ХУ ст.*)

За княжої епохи, позакілько можна судити по літописним відомостям, галицько-руське місто не грало в історії своєї землі такої ролі, яку грали міста в инчих руських землях. Сила, яку добуло в Галицькій Русі боярство, убила тут самодіяльність міських громад. Не вони, а боярство тут рішає долю землі. Боярство, а не віче, зазиває й проганяє князів; з боярами, а не з міщанами порозумівають ся ріжні, і руські, і чужоземні, претенденти на княжий стіл; бояре находять иноді можливим обійти ся і без князя, „вокняжити ся“. Протягом кількох століть ми ледви два-три рази подибумо ся з вічем, у галицько-руських містах, та й то в разях надзвичайних; ¹⁾ на віче, яко на нормальну появу, не находимо ніяких вказівок. Трохи більше, ніж у Галицькій землі, значіне мало, як бачить

*) Відділ про міщанство буде дуже короткий. Доси видано надто мало матеріяла для внутрішньої історії міста в Галицькій Русі. Займати-ж ся в нагістратським архіві Львова було для автора майже неможливо с причин, розказаних ним у статі „Архивы въ Галиціа“ („Кіевск. Старина“, 1888, при 8 і 10). Ось чому декотрі праці, як *Kronika miasta Lwowa* та *Patrucyat i mieszczaństwo Łozіńskiego*, по неволі, грать ролю первожерел, як основані на архівнім матеріялі (що нераз наводять ся в них *in extenso*).

¹⁾ Іп. 228, віче в Звенигороді в часі облоги его Ольговичем.

1144 р. Галичане покликують Івана Ростиславича (Іп. 226), але літопись дуже часто під Галичанами розуміє галицьких бояр. Лише 2 — 3 рази згадують ся гражане. Іп. 536 („и послаша ко гражанамъ, рекуще: „предайтеся, князь вашъ ять бысть“) іб. 517 . . . и бывшую ему (Данилу) третий день у Галичи, любяхуть же и гражане. Подъѣхавши же ему подъ городъ, и рече имъ „о мужи градъстия, доколь хочете терпѣти иноплемєнныхъ князій державу? Они же воскликнувшє, рѣша „яко се естъ держатель нашъ, Богом даній ..)

ся, віче на Волині, але й там воно швидко завмирає¹⁾. Органи міської управи за княжого періода звістні нам дуже мало.

В більших міських осередках находимо воввод і тисяцьких. Ми думаємо, що під доглядом тисяцького була і міська людність, і людність підміських сел, що чинили разом із містом тисячу. Не можемо для Галицької землі рішити питання про суістноване урядів тисяцьких і инчих місцевих керманців. Але з літописи ми знаємо тільки тисяцьких галицьких і перемиських; по менчих центрах згадують ся вовводи і навіть тиюни. Не лише сама близота тисяцького до князя — в періпетях XIII ст. ми находимо тисяцьких стало на боці князя —

Одинокий раз у літописи виступає галицька земля. Почувши наближенє смерти, Ярослав „созва мужи своя и всю галицькую землю, позва же и зборы вся и монастыря, и нищяя и сивныя и худыя“ (Іп. 442), але у землі він просить лише відпустити ему гріхи („а отци и братья! простите и отдайте“), остатні-ж свої державні розпорядки (розділ князюваня) викладає тільки перед мужами галицькими (так літопись дуже часто називає бояр) і лише їм каже присягати на хрест.

¹⁾ Іп. 175, Василько і Володарь облигають Володимир „и посласта к Володимирцею“ з домагаєм видати Турияка, Лазари й Василя, порадників Давида на осліплене Василька: „гражани же слышавше се и созвониша вѣче, и рекоша Давыдови люде на вѣчи: „выдай мужи сии, мы не бьемъся за сихъ, а за тя можемъ ся бити, а за сихъ не бьемъ ся; аще ли, то отворимъ ворота городу, а самъ промышлий о собѣ“. Спосіб скликаня віча і тон бесіди Володимирців відповідає фактам нормального вічевого житя Київa і Новгородa.

Другий подібний факт находимо в епізоді тої-ж боротьби Ростиславичів з Давидом. Смерть Мстислава Святуполковича, убитого при облозі Володимира „таиша 3 дни, и въ четвертый повѣдаша и на вѣчи; и рекоша люде: „се князь убьенъ, да аще ся вдамы, и Святополк погубить ны“ и послаша въ Святополку, глаголюще: „се сынъ мой убьенъ, а мы изнемогаемъ голодомъ, аще не придеши, хотять ся люде предати, не могуще глада терпѣти“. (Іп. 178). Активну ролю грають Володимирці і в подіях за часу малолітности Романовичів (Іп. 481 — 2.)

Найпізніший факт, що свідчить про певне значіне Володимирської міської громади, належить до XIII ст. Наступник Володимира Васильковича, Мстислав Давидович „взємъ же рядъ с братомъ, поѣха до Володимира, и приѣхавъ Володимиръ ѣха во пискою ко святѣй Богородици: и созва бояры Володимирскыя брата своего, и мѣстичъ Русци и Нѣвиць и повелѣ передо всеми чести грамоту братну оданыи землѣ и всѣхъ городовъ и столнаго города Володимира; и слышаша вси отъ мала и до велика“. (Іп. 596).

Завважаємо, що боярство не грає на Волині за княжого періода такої величезної ролі, як у Галицькій Русі.

але й безпосередні князівки свідчать про те, що тисяцький — урядник княжий, а не земський: тисяцького іменує князь ¹⁾).

Під тисяцьким находили ся сотські, число котрих нам не звісно ²⁾. Оба уряди, і тисяцького, і сотського, сталі; тисяцький старшує над своїм полком у поході — із сих двох фактів можна з імовірністю судити про адміністративно-воєнне значіння обох урядів.

Про права міщан, компетенцію міської громади за княжого періода годі сказати що-небудь певне на підставі збережених відомостей.

А про те нема ніякої підстави твердити про яку-небудь станову окремішність міської людности Червоної Руси за княжого періода.

В зовсім нову, цілком ріжну від старої, фазу розвитку вступає українське місто від часу польського панованя. Воно відокремляє ся від землі в особну замкнену громаду зі своїма правами та привілеями; міщанство є класи стає станом.

Се відокремлене міського стану було результатом заведеня в червоно-руських містах німецького права.

Ми не будемо тут роздивляти питаня про те, чи мали польські королі при заведеню німецьких порядків по містах ціли тільки фінансові, чи й політичні, то-б то чи хотіли вони сотворити третій стан, на котрім би, по приміру західних королів, могли є часом оперти ся в боротьбі зо шляхетською силою, що раз-у-раз росла. Не будемо зупиняти ся і на загальній справі про користний чи некористний вплив німецького права на розвиток міста в Річи посполитій (остатня справа досліджена вже

¹⁾ Іп 527 „Ростиславъ же... вои собравъ и Володислава невѣрнаго, поїде на Галичь; и пришедь къ Печерь Домамери, и прельсти є Володиславъ, и вдашася Ростиславу; и оттуда, пойма, поїде ко Галичю, рекомъ: „яко твой єсть Галичь“, а самъ прия тысячю отъ него.

²⁾ У XVI ст. людність навіть тих міст, що вже покористували ся німецьким правом, була поділена на десятки, але така організація має вже інше значіння. Так по люстрації 1552 р. в Кременці „мищане подь Марборскимъ правомъ въ мѣсте и на передмѣстѣю. А росписаны хъ на десятки для обороны часу потреби на замьку и въ мѣсте: десятковъ всѣхъ 31, а домовъ триста семьдесятъ 6, а которые подь присудомъ замковымъ“ (Арх. Юго-Зап. Рос. ч. VII, т. II. ст. 30). У Барі, в єго руській частині (miasto Ruskie) 12 десятковъ (12 десятниковъ; іб. ст. 131).

в двох російських працях¹⁾, хоть не можемо не завважати, що в описанім нами періоді німецьке право відбило ся на місті швидче своїми гарними боками, ніж негарними.

Далі нас будуть інтересувати лиш отсі питання: 1) які були відносини нових порядків міста до его старих порядків, то-б то инакше, в чім лежали головні ріжниці обох порядків. 2) Чи лишили ся які риси старого руського ладу при нових порядках. 3) Які були взаємні відносини ріжних громад, що чинили місто (бо з дальшого буде видно, що новий лад не обіймав цілком усеї міської людности) і 4) Якими прикметами в порядках і юридичних правах визначали ся тоті громади²⁾.

¹⁾ М. Ф. Владімірського-Буданова, Німецькое право въ Литвѣ и Польшѣ, Спб. 1868, і В. Б. Антоновича (Архивъ Юго Западной Руси ч. V., т. I. Акты о городахъ 1432 — 1798 г.).

²⁾ Галицько-руські міста ще ждуть своїх істориків. У міських архівах багатьох із них (особливо Львова й Перемишля) зберігає ся незвичайно багатий, дуже мало ще розроблений, матеріял до внутрішньої історії червоно-руських міст від кіянця XIV ст. (декотрі вказівки див. в нашій статі „Архиви въ Галиціи“, „Кіевская Старина“ 1888 при 8 і 10). За виданє сего матеріяла взяли ся аж остатнім часом. Так в Акта grodzkie i ziemskie I — IX видано майже всі грамоти до XVI ст. що до Львова і багато грамот що до инчих міст Галицької Руси. Богатий матеріял до історії внутрішнього життя в судових галицько-руських книгах (Акта gr. XI — XVI). Львівський магістрат від 1892 р. почав видавати найдавніші магістратські книги своего архіва (Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta I. Najstarsza księga miejska 1382 — 1389, wydał Dr. Aleksander Czołowski, we Lwowie, 1892).

Історії важнішого з галицько-руських міст, Львова, посвячено і найбільше праць. Окрім старих праць Зіморовича (Triplex Leopolis, польський переклад Пивоцького, Lwów, 1833), Юзефовича (Annales urbis Leopoliensis — видана тільки частина), Ходинецького (Hystorya miasta Lwowa, Lwów 1829), Зубрицького (Kronika miasta Lwowa, Lwów 1844 — праця, і доси цінна, хоть і не мало в ній помилок), значачимо цінні статі Распа (Beiträge zur Geschichte der Stadt Lemberg (Archiv für österr. Geschichte Bd. 43), статі Дідицького в Słownik'u geograf. Król. polskiego, і особливо талановиту працю Влад. Лозінського, Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku, вид. 2-е, we Lwowie, 1892 р.

Давній історії посвячені праці Шараневича, Стародавній Львів, Львів 1861 та Алекс. Чоловського, Lwów za czasów ruskich 1891.

До історії Перемишля див. Hauser, Monografia miasta Przemyśla; Anat. Lewicki, Obrazki z najdawniejszych dziejów Przemyśla, Przemyśl, 1881.

До Галича, Із. Шараневич, Trzy opisy historyczne staroksiążącego grodu Halicza, Lwów 1883 і Al. Czołowski, O położeniu starego Halicza, Lwów 1890. Бібліографію історії инчих червоно-руських міст див. в Słowniku geogr. Król. polskiego, та в новім виданю Starożytna Polska Баліньського і Ліпінського.

Німецьке право появляв ся в галицько-руських містах іще за руського часу; але до польського панованя воно мало тут лише характер спеціальної привилеї німецьким обивателям міста — вони ще за руського часу чинили в містї окрему громаду зі своїм війтом¹⁾. Такі-ж окремі громади мабуť чинили й інші чужинці, що жили в містї. З руського часу ми знаємо лиш одну пробу розширити німецькі порядки на все місто — проба ся належала Болеславу-Юрію, остатньому галицько-руському князеві.

Зовсім инче значінє для міста має заведенє німецького права від часу прилуки Червоної Руси до Польщі. Нові порядки розширяють ся тепер на все місто, що увільняє ся від власти місцевих керманців і творить замкнену громаду, що сама радила ся і сама поповняла ся. Для декотрих міст, де справді істнували німецькі громади, сей факт набирав немов значінє підвисненя німецької громади над усіми инчими й підданя їй инчих громад. Війт — представитель німецької громади — став тепер представителем усєго міста. Так було напр. у Львові, де довго війт і райці були виключно Німці.

Відокремивши місто від „землі“, німецьке право звузило саме понятє про місто, завело в давній демократичній руській громаді нові елєменти — виключности та аристократизму. Рівні давніше по правам обивателі міста різко розділили ся тепер на дві кляси — повноправних міщан і неповноправних обивателїв. С часом і перша кляса розбила ся на два відділи, патріцаїв і плебеїв. Хоть юридичної ріжниці в правах обох відділів першої кляси і не було, але *de facto* вся доля міста находила ся в руках богатого купецтва, що міцно держало ся купи. Лише мешканці міста в тїснім розуміню вважали ся повноправними міщанами та вживали користей німецького права. Передміщане не мали прав міщан.

Умови для добутя права горожанства були такі: легальне походженє, християнська віра, добра моральність, посвідчена

¹⁾ Війт львівський згадує ся ще за часу Льва (А. гр. II, нр. 1 під 1252) дотаційна грамота Казимира дітям помершого львівського війта Матвія, що потверджує їм володінє маєтністю, дарованою їм діду Бертольд, львівському войту князем Львом. У Перемишлі війт згадує ся ще під 1359 і 1366 р. (А. гр. VIII, нр. 3 і 5). В Ярославі під 1371 Мышко, войт ярославській (Головацький, нр. 4).

якою поважною особою або урядом того міста, с котрого походив аспірант, і нарешті володіне нерухомою власністю в місті, вартости 300 ал.¹⁾ Іноді лише католики могли користувати ся німецьким правом. Такі умови натурально викликували незгоду межі двома відділами міських обивателів і робили неповноправних байдужними на долю міської громади, де вони поносили великі тягари, та не користували ся ніякими привілеями.

¹⁾ Дідицький в *Słownik'u geogr. Król. polskiego*, т. V, ст. 506. Але Лозівський підбільшує сю суму до цифри 3000 — 6000 зл. (*Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie*, вид. 2-е, ст. 17). Зубрицький (ст. 73) наводить факт, що доказує доконечність володіня нерухомою власністю в місті для добутя міського права. Коли в 1406 р. лвівський райця Леонгард подарував свій дім на шпиталь, міська рада (виімково) обовязала ся не силувати его купувати нерухому власність і позвляати ему і без того торгувати в місті. В 1418 р. було постановлено, що для прийнятя до міського права треба було бути жонатим і володіти нерухомою власністю, а ні то платити до міської каси по 10 гривень (ib. ст. 84). Не могли дістати права міщанства нежонаті (ib. ст. 26); вони платили осібний податок *vestigial taurinum* (букове в ілюстраціях XVI ст.) (у Львові від 1411 р., Зубрицький, *Kr. m. Lwowa* 79). Принятий до міської громади платив вступне в досить значних розмірах.

Під християнською релігією іноді розуміли тільки католицьку віру. В декотрих виданях німецького права виразно говорить ся, що ним будуть користувати ся тільки католики. Див. напр. грамоту Витовта місту Соколову 1424 р. *Staroż. Polska*, 2-е вид. т. III, ст. 531 (*Mieszczan i włościan rodu polskiego lub niemieckiego przenosimy z prawa polskiego lub ruskiego na niemieckie zwane grodzkiem; Rusinów zaś przy ich prawach zostawiamy*). В ереґційній грамоті Казимира Львову на німецьке право, остатне, правда, розширяє ся на всіх мешканців міста без обмеження вірою (. . . *et licet totae civitati predictae et omnibus habitantibus et commorantibus in ea tribuimus jus Magdeburgense... і вище: absolvimus insuper civitatem predictam et incolas ipsius quoslibet ab omnibus jurisdictionibus palatinorum etc.*), але з багатьох актів ми бачимо, що й у Львові для прийнятя Вірменина до німецького права треба було осібного королівського дозволу. А. гр. V, ст. нри 42, 78, 141. В остатнім акті король позваляє трьом братам Вірменам, Ваську, Стацьку та Томі користувати ся німецьким правом... *assurantes et absolventes ab omnibus arrestacionibus, exaccionibus et solucionibus theloneorum nostrorum regalium, prefatos Armenos nostros jure simili gaudere facientes et uti, prout etiam serenissimus dominus rex Vladislaus felicis recordii noster genitor carissimus, aliis Armenos eodem iure civili consolabatur ex gracia speciali*).

В Перемишлі аж у 1458 р. всі *cives et suburbani* переносять ся с польського і руського права на німецьке. (А. гр. VI, нр. 28), тимчасом як німецьке право Перемишль дістав у 1389 р. (грамота Ягелла в А. гр. V, нр. 19, але ще

Але надаючи містови німецьке право, королі не нищили різнородні громади, що заселяли місто. Сі громади були тепер поліційно та адміністративно під міським урядом, але в певних межах і далі мали свої права і привілеї. В судових справах залежність сих громад від міської управи не була безоглядна: люде, що належали до національних громад, могли або судити ся на підставі норм німецького права, або на підставі звичайного права в осібних мішаних судах, де суднями були представителі їх громад, а предсідателем — представитель міста, вїйт. Питанє про межі компетенції міського уряду над представителями ріжних національностей, що жили в місті, було раз-у-раз *objectum litis* межі національними громадами і міським магістратом. *De facto* виходило на те, що судові

давніше згадує ся вїйт перемиський у грамоті 1359 р. (Головацький, I. с. нр. 2 „Панъ войтъ перемишльскій“ і А. гр. VIII, нр. 5; войтъ и райцы під 1386 року, *ib.* нр. 16).

Формулу аттестата в добрій моральности та гарній поведінці ми находимо в грамоті новосандецького магістрату, що рекомендує львівському магістратови свого співгромадянина Яна Розу і просить прийняти его межі львівських горожан... *recognoscentes quod is providus Iohannes Rosa in civitate nostra Sandeczensi iuxta ritum sanctae matris ecclesiae, legitime coniugato thoro honesto ac legitimo, honestis ex parentibus extat progenitus, genitore Iohanne Rosa, Martha vero genitrice eius originem trahens in civitate nostra Sandeczensi famamque laudabilem, probam et honestam conversationem ac conservationem, in omnibus a minimo in maximum duxit honesteque se apud nos conservavit; de quo nulla nota infamie, imo omne bonum laudabile et honestum temporibus, quibus nobis commansit, et in exteris partibus, prout audita percipimus, prorsus innotuit.* А. гр. VII, нр. 98. Подібне свідощтво видають у 1460 р. каменецькі райці Яну Триндаму (А. гр. VI, нр. 38).

Не кожний, прийнятий до німецького права, користував ся всіми его хіснами й діставав повні права міщанства. Не-католики (в тім числі православні Русини та Вірмене) не могли бути вибрані до лави і магістрату; Русини та Вірмене не могли набувати домів у ринку (Łoziński, I. с. ст. 340); але *de facto* остатнє обмеженє і Русинам і Верменам удавало ся обходити, що зрештою доводило до безконечних процесів. Лозівський (ст. 350) каже, що хоть у 1708 р. львівські Русини в куші зс Ставропільською прийняли унію, то львівський магістрат усе-ж таки не хотів допускати Русинів до міських урядів і права засідати в міській лаві та магістраті Русини добили ся аж дорогою процеса, що тяг ся 30 років. Але Зубрицький (Kr. miasta Lwowa, ст. 144) твердить, що до 1518 р. православні Русини жили в згоді с католиками і разом з ними засідали в міській раді. Але межі райцями XIV — XV ст., що він називає, ми найшли лише двох Русинів — Hanuszko Czerkes Rusin (ст. 73 і 84

справи межі представителями одної й тої самої громади рішали ся на суді самих її представителів, а мішані суди грають ролю головно в претенсіях третіх осіб до членів якоїсь національної громади.

В грамоті Казимира Львову на німецьке право вказані отєї національності, що їм дозволяло ся судити ся мішаним судом: Вірмене, Русини, Сарацини та Жиди (хоть се право давало ся й *aliis gentibus cujuscumque status vel conditionis existant*). Що Вірмене та Жиди чинили окремі громади зі своєю старшиною, се звісно давно; про сі громади ми скажемо нижче.

під 1407 р.) і Mikula Rusin (ст. 114 під 1463 р.) Nicolaus Reuse (ст. 76 ad a. 1410) згадує ся ще в магістратських книгах XIV ст. (Pomn. dziejowe Lwowa, nr. 590, 641). Але є підстава вважати его католиком. Під 1383 р. (іб. ст. 57) виступає Jencz Ruteni, тоб то син Русина (*filius quondam Johannis Reuse*), а так означувано людей руського роду, що перейшли на католицизм (Пор. Johannes Ruteni Rector parochialis Ecclesie sancte Marie in Lemburga, A. gr. III, ст. 92, 126). Завважаємо ще, що Neco Reuse був війтом у 1403 р. (A. gr. II, ст. 48), а райцею в 1406-7 р. (A. gr. IV, ст. 15, 21, 43, 47, 55; іще давніше в 1402 лавником, іб. ст. 9, а Лаврентій Reuse в 1443-4 (A. gr. V, ст. 228 XIV, ст. 123).

Nicolaus Rutenus межі райцями був під 1359 р. (A. gr. III, ст. 23). Віра двох руських райців (Гавушка Черєса і Микати) нам невідома. Набуване нерухомої власности в місті для Русинів і Вірмен було обмежено овзначеними пунктами (улиці Руська і Вірменська). Русини та Вірмене довго не мали доступу до декотрих цехів (Łoziński, l. c. ст. 341), напр. до цехів гамарників, золотарів. У 1386 р. перемиські шевці дістають ті самі привілеї, що і львівські, але міркуючи с тексту грамоти, діло йде тільки про шевців-католиків (A. gr. VI, nr. 1: *omnia iura et singulas consuetudines, quibus ipsi sutores catolici, Polonici sive Teutonici, utuntur fruuntur et manicipiuntur in civitate Lemburgensi, in nullo prorsus diminuendo, eisdem dedimus, donavimus et temporibus perennibus contulimus inviolabiter observari*. Руські шевці, що жили під перемиським замком, аж у 1439 р. дістають право: *artem ipsorum sutoriam, prout ab antiquo laborabant et exercebant, exercere, laborare et ad eam quomodo libet necessaria in foro et extra forum eiusdem civitatis emere, vendere, comutare et de factis per eos indutiis disponere libere, secure et sine quovis advocati, consulum, civium, incolarum, sutorum et quorumcumque hominum eiusdem civitatis Polonicalium et in iure Teutonico manentium impedimento, prout alii ipsius civitatis Przemysliensis sutores laborant, emunt vendunt et exercent*. (A. gr. VI, nr. 19). Від XVI ст. чужинці ледви-не-ледви дістають міське право; почесне зване міщанина коштує їх дуже дорого. (Łoziński, ст. 19).

Чи чинили Русини, котрі не користували ся німецьким правом, такі-ж громади, як Вірмене та Жиди? ¹⁾

Деякі історики Львова ²⁾ твердять, що противно Вірменам, котрі чинили окрему автономно-правову громаду, що існувала на підставі ряду привілей, Русини чинили в містах тільки віросповідну громаду, а не правову, значить не мали нормальної організації.

Завважаємо на се ось що: через наведені вище причини не тільки доступ до повних горожанських прав, але й певна осідність були обмежені в місті для не-католиків. Але юрисдикція міського магістрату розширяла ся зразу тільки на місто в тісному значіню. Передмістя лише протягом часу мало-по-мало були піддавані міській юрисдикції; неповноправна людність міста (в її широкому значіню), бідніщі класи містали ся переважно по передмістях (і піддані міському магістратови передміщане не користували ся повними правами горожанства). Тут головно живуть Русини, Вірмене та Жиди.

В періоді незалежності від міського правительства передміщане мусіли мати свою окрему організацію та юрисдикцію й своє право.

Із багатьох судових рішень ми можемо вивести, що не піддана міському магістратови людність передмістя була адміністративно і судово під замковим урядом. На чолі управи передмістями стояв, як бачить ся, воевода. Під воеводою були сотські, до котрих належали і найближчий догляд за людністю передмість, і догляд за підзамковими сотними людьми ³⁾.

Людність передмість жила на праві руськім і значить і судила ся по тому-ж праву в замкових суді ⁴⁾.

¹⁾ Цікаво, що як побачимо нижче, Вірмене, котрі перейшли на німецьке право, не втратили звязи з своєю громадою.

²⁾ Łoziński, l. c. ст. 14 і 308.

³⁾ Pomniki dziejowe Lwowa, nr. 421 згадує ся староста Михайло під 1386 р. Тоді львівським старостою (capitaneus) був Андрей. Чи не був се який представитель львівської руської громади? Тивун перемиський Богдан згадує ся під 1359 і 1366 р. (Головацький, nr. 2 і 3. А. gr. VIII, nr. 3 і 5) тивун de Sczirzicz під 1405 р. (А. gr. IV, ст. 21).

⁴⁾ А. gr. XIV, ст. 123, львівський лавник Манько продає вірменському лавникови Лазарю два доми ante portam Cracoviensem in iure castri Ruthenico existentes, обовязуючи ся боронити покупця від претенсій своїх свояків iuxta consuetudinem iuris Ruthenici.

Не всі передмістя у XV ст. переходять під юрисдикцію міста; деякі з них лишають ся під доглядом замку ¹⁾, але і в тих передмістях, що були під міським магістратом, лишала ся людність, піддана замкови.

На руським праві по передмістях жили не тільки Русини, але й чужинці, напр. Вірмене.

В історії українського міста середнього періода Вірменам належить дуже видне місце ²⁾ Без усякого прибільшеня можна сказати, що найбільші торгові центри України, як Львів, Луцьк, Каменець Подільський, мають в значнім степені подякувати за своє багатство, блиск і значіне переважно Вірменам. Дяку-

У 1415 р. Вірмене, належні до церкви св. Івана на львівським передмістю, переносять ся с права руського на право вірменське (А. гр. IV, нр. 32).

В Камінці Подільським іще в 1565 р. Русини чинили окрему громаду і судили ся по праву руському (Miasto Kamieniec na w szobie troyaki narod ludzki, troyaki obiczai prawa. Poliaczy autoritatae praeminent, a szadza sie prawem Maydemburskym; Rusz prawem i zwiczaiem ruskym sadza szię u woytha swego maуа; Ormianie — obiczaiem armenskym u woytha tez swego maуа (Арх. Юго-Зап. Рос., ч. VII, т. II, ст. 165)

¹⁾ У Львові розрізняють ся Suburbium civile і Suburbium castrense (А. гр. XIV, ст. 396, providus Paulus de suburbio civili); із А. гр. XIV, ст. 155 можна би вивести, що в міським передмістю був свій вїйт (Hanusch advocatus in suburbio in Cerdonibus: того року міським вїйтом був Лаврентий, ib. ст. 123 і А. гр. V, ст. 118). Доми in suburbio ante portem Cracoviensem находять ся in iure castrensi (А. гр. XIV, ст. 164). Від них іде служба замковн (А. гр. XV, ст. 189). Передмісте pod zamczke було під доглядом замку і в XVI ст. (Л. М. IV. В. 19, л. 152 об.).

²⁾ Ліпша праця по історії українських Вірмен належить проф. Іромніцкому (Ormianie w Polsce, ich historia, prawa i przywileje, Warszawa 1889). В передмові до сеї праці (основаній по більшій частині на дипломатичнім матеріялі) подана й література справи. С поданих автором праць найважніці: Sadok Barącz, Żywoty sławnych Ormian w Polsce, Lwów 1856 (багатство матеріяла, але не мадо фантазий і помилок), праці Бішофа: Ferd. Bischof, Das alte Recht der Armenier in Polen (Oeterr. Blätter für Litteratur und Kunst, Wien, 1857), Das alte Recht der Armenier in Lemberg (Archiv für Kunde oesterr. Geschichtsquellen, Wien 1864), Zacharjasiewicz, Wiadomości o Ormianach w Polsce (Bibl. nauk. zakł. im. Ossol. 1842, т. II); Шараневич (Szkoła, p. 1868), Sadok Barącz, Rys dziejow ormiańskich; Siarczyński, Galicya, jej ziemia, płody i ludy (Dod. tyg. przy Gaz. Lwowskiej 1857 р.) Дуже багато цїнного матеріяла по історії Вірмен у галицько-руських містах находить ся в Акта grodzkie і ziemskie. (Багато в зібраних Бішофом привилей Вірменам передруковано з оригіналів у перших IX томах). Для побутової історії львівсь-

ючи переважно сему жвавому, поворотному та заповязтивому народови українські торгові центри стали посередниками торгівлі Сходу з Заходом. Знаючи умови життя на Сході, східні мови, торгові дороги на Схід, не без особистої хоробрости й уміня вживати зброї — прикмети доконечні для небеспечних екскурсій на Схід через великі землі розбійницьких народів, Вірмене дуже давно взяли ся за сухопутню торгівлю Сходу з Заходом, а з упадком італіанських кольоній у Криму захопили її в свої зручні руки.

Великими торговими операціями й ріжними инчими, часто менче гідними, дорогами зиску Вірмене дійшли на Руси до великого богатства й особистого значіня. А про те, Вірменам не вдало ся здобути собі пошани та юридичного значіня навіть у тих центрах, що дякуючи їх заповязтливости й завидному примірови, пішли по широкій дорозі торгової заповязтливости. В публичній опінії Вірмене стояли трохи вище ніж Жида, але в усякім разі нижче ніж Німці.

Таке становище Вірмен поясняє ся з одного боку їх релігійною окремішністю: і католики і православні однаково

ких Вірмен особливо важні: Akta gr. t. XIV—XV i Pomniki dziejowe Lwowa, Lwów 1892. Не мало цікавих побутових подробиць дає Wł. Łoziński, в праці Lwów starożytny II, Patrycyat i mieszczaństwo w XVI—XVII w. (головно на підставі невиданого матеріяла із львівського міського архива). У Київській центральному архіві, на скільки ми знаємо, зберігають ся книги вірменського суду в Камінці Подільським (у вірменській мові. Книги Барських Вірмен вернено з сего архива до Бару. Виписки з подільських книг роблено для Емчідзівської патриаршої бібліотеки. Про каменецьких Вірмен див. dr. Antoni J., Zameczki Podolskie I—III, Warszawa 1880. Про торгівлю українських Вірмен див. ще St. Koczyński, Osteurop. Handel im XV Jh. (Jahrb für Nationaloekon. u. Statistik, XXXIV (1879 p.), ст. 498. Латинський текст збірника вірменського права видав Бішоф (Das alte Recht der Arm. in Lemberg), польський — Войціцкий в Bibl. Warsz. 1842 і Bibl. starożytna pisarzy polskich, I. Важно було би дослідити сей збірник і винити з него ріжні напливи. Пробує се I. Kohler, Das Recht der Armenier Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, VII, Bd. I. Heft, Stuttgart, 1887). Історія прийнята Вірменами унії — в праці Павіньского, Dzieje zjednoczenia Ormian polskich z kościołem rzymskim, Źródła dziejowe, т. II, Warsz. 1876, див. ще Юзефовича, Annalium urbis Leopoliensis tomus extraneus (рукопись бібліотеки Оссолінських у Львові). Про мову польських Вірмен J. Hanusz, O języku Ormian polskich, Rozpr. wydz. filolog. Akad. umiej. т. XI. Gro-ж Einige slavischen Namen armenischer und türkischer Herkunft, Archiv Ягича, Bd. IX, H. IV.

вважали їх за розкольників, невірних (*infideles*). З другого боку се був нарід зайшлий, за міцно держав ся своїх оригінальних східних звичаїв, нарід східний, а до Сходу і Русь і Поляки ставили ся все недовірливо. По фізичному складу, мові, звичаям Вірмене чинили групу цілком окрему, групували ся в своїй громаді, різко визначаючи ся від туземців і західних колоністів. Нарешті особистий характер і декотрі не дуже симпатичні галузи їх діяльності (як лихва), а в значній мірі, звісно, й зависть до багатства зайшлих чужинців, що пеували особисті інтереси місцевої промислової класи — через усе те на купу буржуазія українських міст була неприхильна Вірменам ¹⁾.

Появляють ся Вірмене на Русі дуже давно. Хоть ми й не можемо признати достовірною грамоту, що буцїм то видав їм київський князь у 1062 р. ²⁾, але пробуток Вірмен на Русі в XI ст. безперечний. В життю преп. Теодосія Печерського в оповідане про его суперечки з Вірменами київськими за віру. І в Київї, звісно, Вірмене займали ся торгом і реміслами.

З упадком Київа Вірмене переходять до південно-західних центрів; у XIII ст. ми їх находимо в Володимирі. З побільшенєм значїня Львова, яко торгового центра, сюди схо-

¹⁾ Іромніцкій твердить, що Вірмене не грали видної ролї на Русі через те, що їх було мало (ст. 52). Малочисленність Вірмен була тільки відносна. В містах (а Вірмене власне в них майже виключно й жили) процент вірменської людности був дуже значний, що видно с фактів, наведених у него в гл. 9 - 10. Так у Камінци було до 900 домів, що належали до Вірмен (ст. 70) і коло 1200 вірменських родин. У 1407 р. в межах міських стїн Львова було 63 вірменські сїм'ї, а 534 сїм'ї инчих обивателїв: Німців, Русинів, Поляків, Татар. Зубрицький, *Kronika miasta Lwowa*, ст. 68. По Сарчинському (*Galicya, Dod. przu Gaz. Lw. 1857*) у 1413 р. три тисячі вірменських родин прийшли в Молдавщину, осїли в Сучавї й инчих містах, частина відти перейшла до Львова в епоху боротьби межи наступниками господаря Александра. Коли внутрішні неагоди перестали в Молдавщинї, туди в серединї XV ст. переселило ся знов немало Вірмен зі Львова (*Kuczyński, l. c.*).

²⁾ Дав. у Бішофа, *Urk. zur Gesch. der Arm in Lemberg*, і у Іромніцкого по копїї XVII ст. „*privilegium Theodori Demetrii Ducis Russiae ex Ruthenico idiomate in latinum transpositum in a. Dei 1062 Armenis datum, cujus ea sunt verba: Ecce Magni Ducis Theodori Demetrii filii Nosohacensibus Armenis, qui huc volunt venire, veniant in auxilium meum, et ego vobis dabo*

дять ся в ріжних місць Вірмене, і тут вони звли собі най-певніше гніздо.

Окрім Львова дуже давно находимо Вірмен у Луцьку, Камінці Подільським, Галичи, Ярославі і в загалі в усіх значіщих торгових центрах Південно-Західної Руси ¹⁾.

Скрізь, куди лише Вірмене сходили ся в значній скількості, вони чинили окрему громаду, що мала самоуправу, свого вїйта, свої збори старшин, своїх сьвященників і в більших центрах і єпископів ²⁾.

Обєм сфери самоуправи вірменської громади був раз-у-раз *objectum litis* межі Вірменами і горожанами. Перші змагали розширити єго компетенцію, остатні хотіли піддати Вірмен присудови міських властей. С третього боку, нарешті, й старости змагали піддати своїй судовій компетенції не тільки вірменську громаду, але й усіх Вірмен, що були прийяті до міської громади і значить находили ся на вімецьким праві ³⁾.

libertatem ad tres annos et cum fueritis apud me, ubi quis voluerit, illuc ibit libere. Захарієсевич (у Громніцкоґо, ст. 8), котрий бачив руський ориґінал сеї грамоти, твердить, що на ній нема дати, то само каже й Бельовський (Bischof, l. c.), котрий завважує, що в ориґіналі нема й праепомен Zub (Theodor Zub), що подибує ся в декотрих копіях, і що в текстї можна прочитати — носохачкямъ и носохачкямъ армянамъ (може найвірніше читанє — ко солхачскимъ). Дату 1062 Захарієсевич, як нам бачить ся, вірно поясняє роком перекладу грамоти на латянську мову по вірменському численю років (1062 = 1615 р.). Дата 1062 збила с толку багатьох — грамоту на підставі такої дати клали в XI ст., а що в 1062 р. не було великого князя Теодора Дмитрієвича, то грамоту признали фальшивою. Позволимо собі здогад, чи не походить ся грамота від Волинського князя Теодора Любартовича (християнське імя Любарта — Дмитрій ; він умер у 1431 р. Dlugosch, ed. Przewdziecki, l. XI, ст. 465, Wolf Ród Gedymina, ст. 76.

¹⁾ Відомости про розпросторенє Вірмен в межах Польщі зібрані Громніцким, l. c. гл. 9—10. У 1432 р. луцьким Вірменам і Жїдам дають ся ті самі привилєї, що й львівським (*Inventarium privilegiorum etc.* 271).

²⁾ У Львові було навіть два вірменські віти, один у місті, другий на передмістї (*Pomn. dz. Lwowa*, нр. 397. Богдан, *advocatus Armenorum*, 1386. A. gr. XIV, ст. 166 згадує ся *advocatus Armenorum de suburbio*). *Consilium Armenorum* A. gr. XIV, ст. 141. Єпископи вірменські були у Львові в XIV ст. (*Pomn. dz. Lw.* нр. 696, Gromnicki, ст. 52), в Луцьку, Камінці Под., Ярославі (Gromnicki, ст. 69—71).

³⁾ A. gr. XIV, ст. 204.

В результаті бесконечні жалоби, протести й процеси трьох заінтересованих сторін.

Найбільше відомостей зберігли нам акти про долю вірменської громади у Львові. Ми розкажемо тут коротко історію сеї громади, зупиняючи ся головню на питанню про юридичне становище Вірмен, що не користували ся німецьким правом.

Ми не знаємо про істнованє якихось дуже давніх грамот, що признавали би Вірменам їх права (про грамоту Теодора Дмитрівича ми говорили вище). Казимір очевидячки не видав Вірменам осібної грамоти, що означувала би докладно їх права і привилеї. В грамоті Львову на німецьке право, Вірменам, як і инчим народам, що заселяли Львів (Русинам, Жидам, Сарацинам), потверджують ся їх старі права, але в дуже загальних виразах.

Так само неясно говорять про право Вірмен і инчі старші грамоти польських королів, котрі зрештою покликували ся звичайно на привилеї, що дав Вірменам Казимір.

Що в другій половині XIV ст. Вірмене мали свого власного вїйта, се видно з грамоти Єлисавети Вірменам і львівських магістратських книг XIV ст.

Самоуправа вірменської громади раз-у-раз була більмом в оці у львівської міської громади. Скільки століть тягне ся процес львівського магістрату з Вірменами про підсудність остатніх. Міська громада твердила, що в місті повинен бути один вїйт і его судови повинні піддавати ся всі горожане без ріжницї національностей; на сій підставі вона домагала ся скасованя окремого вірменського вїйта.

Супроти таких незгідних претенсій королі чули ся в досить прикрому становищі — їм не хотіло ся кривдити Вірмен, що давали правительству, як воно само заявляє, чималі користи¹⁾, з другого боку через значні доходи від міської громади королі були дуже чемні для „вірних і любих“ (*fideles et dilecti*) горожан. Вага королівської справедливости хилила ся то на сей то на той бік, то ставала на нейтральному становищі — компромісом старала ся втихомирити обі сторони.

По чиім боці були більші права?

¹⁾ *A quibus nobis comoda crescunt non modica*, A. gr. V, nr. 42.

Становище Вірмен у львівській міській громаді було справді не дуже користне — окрім платні загальних міських податків і мит, на Вірменах лежав іще спеціальний податок¹⁾, від котрого не були увільнені і ті Вірмене, що дістали німецьке право. Далі, звичайне право Вірмен визначалося дуже від постанов права німецького і польського. А про те Вірмене, очевидно, хотіли судити ся по своєму таї у своїх судів не тільки межі собою, але й по претенсії третіх осіб не Вірмен, і не хотіли в таких разях піддавати ся загальному міському присудови. Натурально, що місто боронило свої права, домагаючи ся підсудности Вірмен відповідачів по претенсіям міщан інших національностей міському війтові.

Надаючи Львову німецьке право, Казимір потвердив рівночасно права ріжних народів, що жили у Львові, а то: Вірмен, Жидів, Сарацинів, Татар і Русинів, при тому всім чужинцям дозволено в справах межі членами окремих національностей або в позві членів одної національности на членів другої²⁾, судити ся або по німецькому праву, або по своїм правам, але в присутности і під предсідательством міського війта.

Потверджуючи права і привилеї Вірмен, Єпископ по-

¹⁾ Кошовиця? (A. gr. XV, ст. 296). У 1440 р. король наказує: *quod omnes et singuli Armeni, fide Armenorum viventes, quorum multi de iure suo Armenico se in ius Teutonicum transtulerunt, eoque potiantur et fruuntur, ita scilicet quod dum et quociens ipsi Armeni per nos tanquam nostri subditi pro aliquibus dacionibus sive solucionibus requirentur, omnes unanimiter iuxta uniuscuiusque exigenciam pro eisdem solucionibus aut dacionibus ipsis per nos impositis contribuant et componant...* (A. gr. V, ст. 99).

У 1436 р. король просить Львів прийняти до німецького права лудських Вірмен Сенька, Насзіле і Мелешка, але остатніх не увільняє від мит, що платять Вірмене (Bischof, nr. 7). Але, з другого боку, даючи львівським Вірменам Івашкови, Стецькови і Томі німецьке право, король увільняє їх „а quibusvis theloneis et foralibus Leopoliensibus, nobis per ceteros Armenos solvi et dari consuetis (A. gr. V, ст. 182). У 1563 р. Вірмене жалують ся королеви, що декотрі з них виходять із під вірменського права до інших прав *simulque onera debita denegare consueverunt* (Bischof, nr. 35). Король забороняє Вірменам переходити під инче право.

²⁾ Так я розумію виражене грамоти: „*dantes tamen facultatem eis pro quibuscumque causis vel criminibus inter ipsos aut inter eos vel alias (nationes?) quibuscunque super causis vel articulis emergentibus, habuerint questionem, licitum sit eis predicti Jure Madeburgense uti coram advocati et perfrui, juxta eorum petitionem petitam et oblatam.* (A. gr. IV, nr. 5).

ручає їх опіці старост ¹⁾, тим часом як по грамоті Казимира львівські Вірмене піддані були присудови міського вїйта (в мішанім судї під предсїдательством вїйта). Се противурїче в актах мало для Вірмен неприємні наслідки: ті Вірмене, що жили за межею міста, находили ся на праві руськїм і були піддані присудови замку ²⁾. Старости змагають і всіх Вірмен піддати під свою власть. Тут характерний процес, записаний у львівських гродських книгах під 1446 р. ³⁾. Львівський староста, Петро Одровонж, домагає ся, аби всі Вірмене, що находили ся на праві німецькїм, піддавали ся замковому судови і домагає ся сего під загрозою смертноґо кари. Але вірменський вїйт мужно боронить прав своїх земляків. „Я не можу наказувати їм, бо вони живуть на праві німецькїм, і судять ся по сему-ж праву“.

В сїм процесї, по всякій імовірности взяло участь і місто, що стояло за підданем своєму присудови Вірмен, котрі жили на праві німецькїм. Участь міста в сїм процесї ясна зі згоди львівського магістрату зо старостою, що стала ся у 1460 р. ⁴⁾. Староста зрікає ся претенсїй на юрїсдикцію над Вірменами, тими, що жили у Львові і за єго стїнами, задержуючи лише юрїсдикцію над Вірменами, що жили здавна під замком. Але львівський магістрат не хотїв обмежити ся сею побїдою. Окремішність вірменської громади, що мала своїх вїїтів (одного

¹⁾ A. gr. III, nr. 23... vobis nichilominus nostro fideli Baroni domino Janussio, Capitaneo terre sepius nominate, singulariter committimus, insimantes, quatinus superiores dictos Armenos ab hominum quorum libet iniurijs, molestijs et perturbacionibus universis tueri et protegere sollicitate debeatis et in eorum iure per vos et quemlibet vestrum nec non alios in terra Russie constitutos more pristino permittatis cum effectu. Вірменам в загальних вираженях потверджають ся права в привилеї, котрими вони користували ся в споку Казимира. Грамоту Блїсавети потверджують Людвик і Ягелло (ib. nr. 31 і 45).

²⁾ Аж у 1415 р. Вірмене, що жили на землі церкви св. Івана extra muros civitatis Leopoliensis, переносять ся с права руського на право вірменське, яким користували ся львівські Вірмене, увільняють ся від присуду замкових урядників, дістають своего вїйта, що відповідає лише перед канонїком церкви; вїйт судить їх по вірменському праву і по тому-ж праву відповідає сам перед канонїком (A. gr. IV, nr. 32). Цікаво, що формула грамоти що до букви схожа с формою грамот на право німецьке.

³⁾ A. gr. XIV, ст. 204.

⁴⁾ A. gr. VI, nr. 41.

в місті, одного на передмістю)¹⁾, свою старшину²⁾, своє право, підданої лише в обмежених розмірах присудови міського магістрату, була більшою в оці у гордых львівських патріциїв. І ось починає ся довгий процес магістрату з Вірменами за їх обопільні юридичні відносини.

Як ми вже казали, процеси межі Вірменами судили ся на мішанім суді; судьями були вірменські старші, проводив міський війт; такий суд рішав процеси по вірменському праву.

Та окрім місцевих Вірмен, сталих мешканців Львова, в се центральне торгове місто України раз-у-раз масами з'їжджали ся Вірмене з інших українських міст, із Крима, Вірменії, Венеції й т. д. Питанє про підсудність чужоміських і чужоземних Вірмен було довго каменем незгоди межі трьома заінтересованими в сій справі сторонами — львівською вірменською громадою, міським магістратом і старостами. Старости змагали піддати своїй юрисдикції всіх чужоземних купців, що прибу-

¹⁾ Війт вірменський згадує ся ще в кінци XIV ст. Pomniki dziejowe Lwowa, nr. 497. Війт передмістя, A. gr. XIV, ст. 166. По Ловінському (I. c. ст. 277) перший старший вірменський (війт) мав голосну назву „начальника вірменського народа“ (dyrektor narodu ormiańskiego) або по вірменськи „eros-pochan“.

²⁾ Остатні називають ся „armeni scabini iurati“ (A. gr. XV, ст. 269), seniores consilii Armenorum (A. gr. XIV, ст. 141). В Pomn. dziejowe Lwowa (nr. 492) в пригода мішаного суду над Вірменами Sewoncz filio Meletschy і Tholak filio Thaycz — суд in iure provinciali — проводить Pascho de Odirborg, palatinus parvi castrі с трьома шляхетськими асесорами, Богданом вірменським війтом і Вірменином Herbytho, сином Тенегана із Володимира (a. 1387). Треба думати, що суджені Вірмене жили на львівським передмістю і через те підпадали під присуд замку.

Для мішаного суду старости з вірменською старшиною див. A. gr. XIV, ст. 107, 110, 115 – 116. Для суду міського віята з вірменською старшиною див. A. gr. VII, nr. 69 (р. 1471). Засідання такого суду відбували ся in pretorio Leopoliensi (A. gr. XV, ст. 269). Armeni scabini iurati in pretorio Leopoliensi iudicialiter residentes). А в тім, Львовяне ізва місци засідань такого мішаного суду перечили ся з Вірменами: Вірмене твердили, що в мішанім суді віята з вірменською старшиною остатні повинні засідати in pretorio et scabellis et locis scabinorum, львівські райці твердять, що вірменська старшина може засідати in pretorio, лише не in subsellis scabinorum. Король рішає справу в користь львівських райців. Змисл суперечки ясний — львівські райці хочуть сею дрібною формальною зачіпкою підчеркнути неповноправність Вірмен, що не мають права брати активної участи в міській управі (документ у збірнику Бішофа, nr. 27).

вали в місто. Міський магістрат домагався їх піддання своєму суду по праву німецькому. Нарешті спеціально повставало це питання про право, по котрому вони повинні судити ся: магістрат твердив, що чужоземні Вірмене, як інші чужоземні купці, повинні судити ся по праву німецькому; Вірмене домагали ся того самого мішаного суду для чужоземних Вірмен, який був установлений для львівських Вірмен. Усі три сторони, окрім питання про межі своєї юридичної компетенції, були в сій справі заінтересовані і з фінансового боку — хто судив, тому й належали ся судові мита.

Зразу побіду над іншими конкурентами взяло місто. У 1444 р. король піддає всіх присутних у Львові чужоземних купців, Греків, Вірмен, Сарацинів, Жидів, Бесерменів і представителів усяких інших національностей, чи то християн чи поган, присудови міського суду по праву німецькому ¹⁾

Але королівські грамоти і міські привилїї дуже мало значили в очах таких самовладних орудників долі Червоної Руси, якими були у XV ст. Одровонжі. Ми бачили, що остатні ріжними погрозами (а мабуть і насильствами) хотїли піддати своїй компетенції навіть місцевих Вірмен, принятих до німецького права. Аж у 1460 р. львівський староста Андрей Одровонж признав право міського суду над чужоземними купцями, що прибували в місто ²⁾.

Суперечки міста з вірменською громадою за підсудність чужоземних Вірмен, що приходили до Львова, ішли далі. До деякої згоди прийшли обі сторони в 1469 р. — процеси межі львівськими Вірменами по давньому мусїли рішати ся в міша-

¹⁾ A. gr. V, nr. 104.

²⁾ A. gr. VI, nr. 41... *hospites eciam ab undecunque venientes et signanter hospites transmarinos tam Christianos quam paganos cuiuscunque generis et conditionis extiterint, in iurisdictionem et civitatem Leopoliensem venientes, pro omnibus questionibus coram nemine de se querulantibus respondebunt, nisi in iure civili coram avvocato Leopoliensi.* Перед сею згодою був довгий процес, де взяли участь ріжні польські міста, як Познань і Іданьск, котрі свідчили перед королем, що Львову споконвіку належала юрисдикция над чужоземними купцями (ib. nr. 34 і 35). Цікаво, що Львовянам треба було такого свідочтва третїх осіб тоді, коли вони мали королівську грамоту з 1444 р., котра цілком виразно встановляла се право.

нім судї під проводом міського вїйта, і в такім разї судовї мита ішли в користь вірменських старшин, але в справах межи чужоземними Вірменами всі судовї мита ішли цілком на користь міського вїйта ¹⁾).

А про те судова компетенція вірменської громади була ще більше обмежена королівськими грамотами з 1476 і 1520 р. Першою карні процеси (насильство, убийство, зранене), що повставали межі львівськими Вірменами, були виняті з мішаного суду і піддані судови вїйта та міських лавників, в инчих процесах був полишений давній порядок суду. Апеляція від суду вїйта ішла до королівського суду ²⁾).

Іще більше обмежує судову компетенцію вірменської громади королівський декрет 1520 р.³⁾. Ще як був король у Львові, магістрат жалув ся ему, що Вірмене не хочуть піддати ся міському вїйтові, кажучи, що мають свого вїйта. Король віддав рішенє сеї суперечки до будущего Пйотрковського сойму, куди покликано обі сторони. Львовяне показали на соймі документи свїдоцтва того, що в місті повинен бути тільки один вїйт, до суду котрого належать представителі всіх національностей, що жили в місті. Вірмене не могли доказати свого права на окремого вїйта. Через те процес виграв львівський магістрат⁴⁾. Але і декретом 1510 р. судова компетенція вірменської громади не була остаточно усунена: вона була тільки значно обмежена. Із компетенції мішаного суду, окрім процесів, згаданих у декреті 1469 р. (насильство, убийство, і в акті 1510 р. ще злодійство) були виняті ще всі процеси по нерухомій власности (*pro bonis et rebus immobilibus, puta hereditatibus, domibus, hortis et agris et aliis ejus generis*). Такі процеси були тепер віддані судови міського вїйта. В усіх инчих процесах (*pro aliis rebus et eventibus pro tempore Armenos contingentibus, hoc est si alieni in aliqua culpabiles essent*) полишено давній мішаний суд вїйта з шістьома вірменськими старшинами *loco scabinorum*, що судять їх по нормам вірменського права.

¹⁾ Gromnicki, l. c. ст. 54 У збірнику Бішофа ні сеї грамоти, ні дальшої з 1476 р. нема; остатня находить ся в збірнику вірменських привилей, зібраних Бельовським, що зберігають ся в Музею Оссолінських у Львові.

²⁾ Gromnicki, *ibidem*.

³⁾ Bischof, l. c. нр. 23.

⁴⁾ *Ibidem*.

Апеляція в процесах першого рода мусіла йти до вищого суду по німецькому праву (*jus Theutonicum superius*), в процесах другого рода — просто до короля.

В наслідок спорів, що повстали в справі про бранс судових мит, декретом 1518 р. судові мита в мішаних процесах рішено ділити по половині межі вйтом і вірменськими старшими, що засідали на судї ¹⁾.

Ми не будемо тут слідити за дальшими суперечками вірменської громади з містом; заважаємо тільки, що вірменська громада зі своїми окремими правами проістнувала у Львові до самого кінця XVIII ст. ²⁾. Ще в 1519 р. Вірмене подали королеви латинський переклад свого національного кодекса і в показаних вище разгах судили ся по своєму праву до 1784 р., коли скасовано спеціальні вірменські суди ³⁾.

Не вважаючи на те, що багато Вірмен прийнято до німецького права, львівський магістрат ніяким чином не хотів признавати рівноправність Вірмен з инчими міщанами. Він твердив, що Вірмене через ріжницю в мові та релігії не можуть бути повноправними горожанами (*paes ipsis non esse ac certis limitibus ultra reliquos cives Leopolienses inclusos esse* ⁴⁾); Львовяне не зупиняли ся навіть перед інсинуаціями: вони кидають тїнь на політичну порядність Вірмен, заявляючи, що збори Вірмен, котрі відбували ся в ночі за стїнами Львова, дуже підозрілі ⁵⁾.

Се були, звістно, не зовсім чесні способи в боротьбі магістрату з вірменською громадою. На дні такої великої неприхильности Львовян до вірменської громади, окрім ображеного почуття самолюбства міських патріцаїв, котрі бачили в вірмен-

¹⁾ Іб нр. 26

²⁾ Вірмене жили далі окремою громадою, мали свої збори, на котрих вибирали єпископів, священників, розбирали справи церковного характера, займали ся справами про поміч бідням (вони мали свої школи та шпиталі), справами по заповітам і т. д. (*Bischof* I. с. нр. 36 і 50).

³⁾ *Gromnicki*, I. с. ст. 56.

⁴⁾ *Bischof*, I. с. нр. 37.

⁵⁾ Іб. нр. 36. Вірмене, знаючи східні мови, сповняли звичайно важку тоді ролю товмачів (цілий ряд їх див. в *Pomniki dziejowe Lwowa*) і тайних агентів, що посyлали польські королї на Схід і в Туреччину (інтересні подробиці див. у *Лозінського*, I. с. глава VIII). Бувало, що Вірмене брали ся за політичні інтриги і на власне різько, як напр. у справах Молдавщини (іб. ст. 284).

ській громадї status in statu, лежали головно причини економічні. Львовяне бояли ся „ne universa prorsus civitatis ab illis occuparetur¹⁾. Вони жалують ся, що львівський ринок ось-ось перейде в руки Вірмен, — у кінці XVI ст. із 38 гуртових крамів у ринку (institae divites) 22 належить до Вірмен, а лише 8 до католиків і 6 до Русинів, з дрібних крамів (institae pauperes) до католиків належать 2, до Русинів 3, а решта 18 — до Вірмен²⁾.

Львовяне вказують на те, що здавен-здавна для Вірмен, Русинів і Жидів означено певний тахітум домів, котрими вони мали право володіти в місті³⁾, просять заборонити Вірменам купувати дома у католиків. Але показало ся, що магістрат не зовсім мав рацію — ні в яких королівських декретах не було означено число міських домів, яким могли володіти Вірмене. Процес скінчив ся компромісом у 1600 р.⁴⁾ Король дав Вірменам право володіти 73 домами в місті (то-б то мабуть потвердив у володіню всіх тодішніх властятелів домів Вірмен), не включаючи сюди дому „qua in negociis ecclesiasticis utuntur“,⁵⁾ двох церковних домів, школи та шпиталю.

Хоть на загальних зборах усіх міських урядників вірменські старші і займали друге місце⁶⁾, але й їм, як не-католикам, не можна було займати міських урядів і вступати до певних цехів⁷⁾.

¹⁾ Bischof, вр. 36.

²⁾ Bischof, l. с. нр. 46,

³⁾ Ex antiqua civitas illius locatione certus numerus platearum Armenis, Ruthenis et Judeis designata est... Bischof, l. с. нр. 36.

⁴⁾ Ib. нр. 50.

⁵⁾ Дім сей — місце зборів Вірмен — називає ся по вірменськи „хуч“ (chuc, kucz). Łoziński, l. с. ст. 291.

⁶⁾ Ib. ст. 265.

⁷⁾ А в тім, уже в XIV ст. ми находимо у Львові чимало Вірмен католиків (Pomn. dziej. Lwowa, ст. 4, 10, 13, 17, 26 і т. д.). У XV ст. позволяли ще шлюби католиків з Вірменками і противно. Так львівський архієпископ позволяє Вірменину Леонарду шлюб з хрещеною по католицькому обрядови Татаркою під умовою не намовляти її ні на яку инчу віру, вірменську або руську, не заставляти сповняти вірменських обрядів; діти від сего шлюбу мусять бути хрещені по католицькому обрядови. (А. гр. IX, нр. 84 межі 1451 — 1477 р.)

Богаті Вірменки нераз виходили заміж за руських шляхтичів (А. гр. XIV, ст. 433 — 4, 302 — 4, 309, 312).

Жиди появляють ся на Русі дуже давно¹⁾. Коли пробук їх у Київі в X ст. лише дуже імовірна гіпотеза, то від XI і XII ст. зберігло ся в літописах, Патерику і посланнях ієрархів чимало відомостей про київських Жидів. Звістно, до Києва наділа Жидів его торгова слава, і Жиди певно осідають там, займаючи ся торгом і инчими комерціальними операціями, межи котрими звязана с самим іменем Жиди

Вірмене-міщане до заборони міщанам володіти землею мали земельні нерухомі маєтності (А. гр. III., нр. 23 продаж маєтності Вірменином Маудром Яну Маховичу).

Окремі Вірмене набували і шляхетську гідність (А. гр. IX, нр. 28, Gregorius miles Armenialis, А. гр. XV, ст. 107 Вірменин interpres Thartarorum cubicularius regis, nobilis, А. гр. XIV, ст. 145. 260 — Nobilis Petrus armenus de Stronyathin, ib ст. 34 Nob. Holubej armenus. Див. ще скілька фактів у Лозинського гл. VII. Цікаву характеристику Вірмен находимо у двох писателів XVII ст. Ян Алимбек, львівський міщанин, ось як характеризує сучасних ему львівських Вірмен: „Młodzieńce czujni, nieustraszeni; mężowie przebiegli i rozmiłowani w okazałości; starcy żarliwi i gościnni; dziewczynę uparte o sniadej twarzy, kobiety trochę gminne, na starość jadowite“. (Łoziński, l. c. ст. 266).

Подорожник другої половини XVII ст. Ulryk v. Werdum ось як відзивав ся про львівських Вірмен: „trzymają się zdala od Polaków i innych narodów i religij, prawie zupełnie na podobieństwo Żydów, są jednak tak genereux i dumni (herrisch) jak tamci nędzni i służalczy (object und knechtisch). Po ich krewkiej (robust) i ciemnej twarzy z wypukłemi beczelnemi oczami można ich od wszystkich innych ludzi równie łatwo odróżnić, jak Żydów niezwłocznie po ich bladej głupowatej twarzy (bleichfarbige Blödigkeit). Nie łatwo się kojarzą małżeństwem z obcymi, nie pochodzącymi z ich narodowości, a są zarazem największymi i najprzebieglejszymi kupcami, jakich znaleźć można.

До сего він додав, що за него ледви хто з Вірмен, окрім изловецьких, розумів письменну вірменську мову; в сучасній же їхній звичайній мові було чимало татарських слів (Liske, Cudzoziemcy w Polsce, Lwów 1876, ст. 81—2).

¹⁾ Про Жидів у Польщі та південно-західній Русі див. Т. Czacki, Rozprawa o Żydach i Karaitach (у виданю Bibliotheka Polska Туровського); Н. Sternberg, Geschichte der Juden in Polen unter den Piasten und den Jagiellonen, Leipzig. 1878, Al. Kraushar, Historia Żydów w Polsce, I—II, Warszawa 1865—66; W. A. Maciejowski, Żydzi w Polsce, na Rusi i Litwie, Warsz. 1878; L. Gumplowicz, Prawodawstwo polskie względem Żydów, Kraków, 1867.

Ө. І. Леонтовича, Историческое изслѣдованіе о правахъ литовско-русскихъ евреевъ (Київські Универс. Извѣстія, 1864, нри 3—4)

Критична оцінка всіх згаданих праць — у праці С. А. Бершадского, Литовскіе евреи, исторія ихъ юридическаго и общественного положенія въ Лятвѣ отъ Витовта до Люблинскої уніи, Спб. 1883 (додатки — 2 томи: Документы и регесты къ исторіи литовскихъ евреевъ). Рецензія на працю С. А. Бершадского належить М. Ф. Владімірскому-Буданову (Журн. Мин. Нар. Просв. 1884

лихва займала одно с перших місць. Межи річами торгу Жидів живий людський товар займав видне місце. Натурально, що уже тоді Жиди, окрім національної та релігійної антипатії до них християнської людности, викликали й економічну ворожню, що виразила ся побитом Жидів у самім початку XII ст.

З упадком торгового значіння Київa Жиди сунуть до нових великих центрів і на північно-східній, і на південно-західній Русі. У другій половині XII ст. ми їх застаємо в Володимирі на Клязмі ¹⁾, у XIII ст. у Володимирі Волинськім ²⁾, а імовірно окрім того і в інших великих торгових центрах південно-західної Русі, Львові, Холмі. Бодай у середині XIV ст. ми застаємо Жидів уже міцно осілими у Львові.

В грамоті Казимира Львову на німецьке право межі національностями, котрим позволяє ся судити ся по нормам німецького або, коли вони сего не хочуть, по своєму праву, але під проводом міського війта, фітурують і Жиди ³⁾.

року). Див. ще Dr. Ph Bloch, Die Generalprivilegien der polnischen Judenschaft (Zeitschrift der Hist. Gesellschaft für die Provinz Posen, 1892, і окремо), Marcelli Janicki, Erhielten die Juden in Polen durch die Taufe den Adelstand, Berlin, 1888. Не доступна для нас яко писана в гебрійській мові, праця Dembiczera, Kelilat Jofi, що трактує про львівських рабів і славних польських та литовських Жидів (див. Kwart. Historyczny, 1894, I, там же вичислені інші праці в гебрійській мові про історію Жидів у Польщі, і рецензія праці Wetstein, Quellenschriften zur Geschichte der Juden in Polen insbesondere in Krakau).

Про Жидів на Україні та в Києві у X—XII століттях див. цікаву і дуже бистроумну статью І. І. Малишевського (Труды Киевской Духовной Академіи, 1878 р., при б і 9). А в тім шановний автор фантазуючи на свою тему, падає, як нам бачить ся, надто велике значіння діяльності Жидів X—XII ст. у Києві. В різних політичних інтригах того часу автор хоче бачити участь Жидів лише на тій одній підставі, що Жиди все хилили ся до всяких інтриг, коли тільки могли мати з них для себе користь.

Для XVIII ст. див. Арх. Юго-Зап. Россія, ч. V, т. II (2 випуски). Матеріялы для исторической статистики еврейскаго населенія въ XVIII в.

¹⁾ Іп. 401.

²⁾ Іп. 605. Смерть Володимира Васильовича гірко оплакували володимирські Жиди: „и жидове плахаху ся аки и во взятъе Иерусалиму“.

³⁾ А. гр. нр. 5. У львівських магістратських книгах кінця XIV ст. (Pomniki dziejowe Lwowa) ми подабуємо Жидів майже виключно в ролі ляхварів. Жиди появляють ся в сих документах лише в процесах за позички, застави, заборони на якусь майно (при 15, 286, 556, 311, 601, 618 — 19, 47,

Але львівські Жиди не обмежують ся сею загальною грамотою, що потверджує права всіх національностей міста Їм удає ся добути в 1387 р. окрему королівську грамоту, що

57, 72 і т. д.). Найчастійше фігурує в сих актах Жид Шльома; окрім него Czeue (247), Яков, син Ісачка (74, 150, 248, 349), Ісачко (74), Шано (128, 619, 639). Вірмене в сих актах виступають без порівняннн частіше, ніж Жиди. Але в податковій переписи 1405 р. нема Жидів у Львові; Зубрицький (Кг. miasta Lwowa, ст. 69) поясняє се тим, що на Жидів, яко не підданих міському праву, не був наложений надзвичайний податок pro redimenda terra Dobrupensi), що був поводом до переписи міщанської людности Львова.

Ми маємо деякі відомости про число Жидів по містах південно-західної Руси в люстраціях другої половини XVI ст. (Лит. Метр. IV, В. 12 і 19) Число Жидів у Львові не зазначено; знаємо лише, що міські Жиди платили старості за szubke і за obgone 31 зл. На замковім передмістю 14 жидівських домів. Але в 1575 р. християне у Львові заплатили надзвичайного податку 1289 зл. 29 гр. а Жиди 297 зл. 15 гр. (Зубрицький. І. с. ст. 198). Коли податок був накладавий на всіх порівну, то се доказувало би, що число Жидів рівняло ся майже $\frac{1}{5}$ усеї людности. С. А. Бершадский (Лит. евреи, ст. 84) вважає се число незначним (?) Львівські Жиди жили головно на Краківській передмістю (Łoziński, І. с. ст. 376).

У Перемишлї жидівських домів 13 від них чиншу по 4 зл. Комірників жидівських 10, що платять по 2 зл.

У Холмі Жиди платять королівського чоса 30 зл. і 12 ф. перцю (в числі міських домів находимо доми Меєра докторовича, Ілляша доктора, жидівського кантора, жидівський шпиталь). У місті 20 крамниць — усі жидівські (межи тими, що держать крамниці — один доктор і два докторовичі). Всіх домів у паркані 100, на передмістю 148.

В Любомлі Жиди платять королівського чоса 40 зл.

У Ратно Жиди платять чоса 15 зл. Усіх домів на міськїм праві 249.

В Городні Жиди платять чос als на сзарке 12 зл. Жидівських крамниць 6.

У Грубешові Жидів 5.

У Тишові Жиди держать gzeznictwo і платять кілько є Жидів господарів і комірників, а їх є 42, що платять по каменеви смальцового лою. Всі Жиди чоса або за сзарке 4 зл.

У Сокалі лише 2 жидівські доми. Але по люстрації 1570 р. (Dod. przu Gaz. Lwowskiej 1859 р.) жидівських домів 12 (2 прийшли в році люстрації), платять по 1 фльорену (всіх домів у Сокалі 222).

У Хмельнику 5 Жидів (усіх міщан осілих у Хмельнику 170, передміщан 62).

У Снятині Жидів 10, що платять за сзарке по 62 гроші. Домів на старім місці 72, господарів на передмістю 103.

У Любачеві Жидів 2 господарі, що платять чосу по 2 червоні злоті, а третій комірник, що платить 52 гр.

розширяла і на червоно-руських Жидів ті привилеї, якими користувалися Жиди в Польщі¹⁾.

Привилея 1387 р. то лише потвердження привилеї Казимира (1367) малопольським Жидам. В основі-ж остаточної лежить привилея Болеслава Побожного 1264 р.²⁾.

Статут Казимира, зложений дуже корисно для Жидів (декотрі §§ статута Болеслава основно змінені в користь Жидів) займає ся головню справами про відносини Жидів до християн, підсудність Жидів, охорону їх особи і майна, регулює грошеві злагоди Жидів із християнами і т. д.

Погляньмо тепер, яке було в Червоній Русі становище Жидів *de facto* в XIV — XV ст., як мала ся до статутів життєва практика.

Займаючи ся майже виключно торгом і ремеслом, Жиди натурально жили переважно в більших торгових центрах. Ось чому напр. у землі Сяніцькій (див. А. гр. XI, передмова) ми майже не подибуємо Жидів у XV ст., тим часом як у львівських судових книгах XV ст. Жиди фігурують раз-у-раз.

Що в Галичі у XV ст. було мало Жидів, видно з А. гр. XII, ст. 124, де в справі процесу шляхтича з Жидом рішено поіформувати ся у Львові про те, як Жиди присягають. По люстрації 1565 р. в Галичі Жидів господарів 29 і 13 комірників. Перші платили по 30 грошів, другі по 15. Окрім того шкільник і кантор були увільнені від чиншу.

В Теревовлі по люстрації 1565 р. було всего 5 Жидів господарів і 5 комірників, перші окрім звичайного чиншу платили ще старості по червоному золотому, другі по півзолотого. Всіх же міщан-господарів було в Теревовлі 237.

¹⁾ Див. Przewodnik naukowy 1873, т. II. і Bloch, Die Generalprivilegien der polnischen Judenschaft, ст. 27, „Judeis nostris in Lamburgo et tota terra Russie constitutis“. Завважаємо, що в 1367 р. Казимір дав загальну привилею малопольським Жидам („Judeis nostris in Cracovia, in Sandomiria, in Lamburgo“, текст у Бльоха, ст. 12 і д.). Ось чому й не треба було спеціальної привилеї львівським Жидам. Через се, ми думаємо, що найдений Віслоцким і надрукований ним (Przew. nauk. 1873, II) текст то лише спеціальна копія привилеї малопольським Жидам, зроблена кимось *ad usum*, і переписувач (може задля якихось цілей) зробив (окрім инчих, показаних Бльохом, перемін у тексті) зміну в перших стрічках, замінивши „Judeis in Crac., Sand. i Lamb.“ наведеним вище контекстом — *in Lamb. et tota t. R. constitutis* (обі грамоті мають дату 1367 *in conductu Pasche* — сьвідки ті самі). В такій формі грамота ся могла бути подана до потвердження Ягелла в 1387 р.

²⁾ Ми не думаємо досліджувати відносини одних привилеїв до других. Відсилаємо в сій справі читача до вказаної праці Бльоха.

По грамоті Львову на німецьке право Жидам, як ми бачили, можна було судити ся або по нормам німецького права, або-ж по нормам свого права в мішанім судї під проводом міського війта.

По привилеї Жидам 1367 р. судова компетенція над Жидами належить до старости або воеводи або іменованого старостою судиї Жидів (*judex Judeorum*), що повинен судити Жидів по їх праву в присутности жидівських судиїв (старших)¹⁾.

По відомостям, які ми маємо під рукою, ми можемо говорити головню про практику суду що до Жидів, підданих старості²⁾.

Привилея 1367 р. встановляє ось який порядок покликани Жидів до суду: позивач очевидно мусить обертати ся зразу до жидівського суду при синагодаї, або школі; покликати Жидів до загальних судів має право тільки староста³⁾.

¹⁾ §§ про підсудність Жидів виложені дуже запутано в різних редакціях Статута 1367 р. Так у §. 8 по процесам межі Жидами в одній редакції говорить ся про суд старости, воеводи або війта (?), а в другій про суд воеводи або жидівського війта (*I: sed nos tantummodo aut noster capitaneus, pallatinus vel advocatus iudicium exercebit...*, в другій редакції — *nostris capitanei palatinus vel advocatus ipsorum* (Bloch, ст. 16). У §§ 15, 18, 19, 23 сказано про спеціальний суд Жидів (*Judex Judeorum*), дві особливо §. 19: *Item Judex eorum non debet sententiam sine Judeis promulgare nec proferre*, при чому в одній редакції додано *nisi prius habito super hoc speciali ipsorum Judeorum consensu*. На Львівським передмістю находимо в XV ст. жидівського війта. (А. гр. XV, ст. 297—8).

²⁾ Жиди містили ся головню по передмістях, а, як ми бачили, передмістя і після надання містови німецького права були ще під замковим урядом. В люстрації Львівського староства 1570 р. (*Sprawozdanie dyrekcji s. k. Wyższego gimnazjum realnego w Stryju za rok szkolny 1890, w Stryju 1890, ст. 9*), читаємо про Жидів: „*Żydowie w mieście i na miejskiem gruncie mieszkający tylko z strony prowentów, które powinny królowi Jmci, panu staroście podlegli pod jurysdykcją starościna. A ci co pokupili na przedmieściu zamkowem u przedmieszczan domy i grunty, weszli in iurisdictionem castrensem et in omnia onera i prowentów tych domów i gruntów zarówno jako insi tegoż przedmieścia incolae.*”

Про чивш від Жидів передмістя ревізори завважують: *Dyferencją tę tak deklarowaliśmy, iż 30 florenorum w regestrze rewizorskim stoi, tedy non obstantibus quietationibus demortuorum quorundam capitaneorum, na 13 otrzymanych, mają dawać per fl. 30 (ib., ст. 33).*

³⁾ Так я розумію дуже погано виложені §§. 31 і 23: *Ita contra Judeum non nisi in scholis vel ubi judicantur Judei omnes prope dotem* (Бьлох по-

Такий порядок потверджує ся й актами: Жиди домагають ся покликання до суду через свого шкільника ¹⁾. Суд відбуває ся в жидівській синагоді, або школі; судять жидівські старші під проводом судні Жидів.

Судня Жидів — уряд сталій. Староста іменує таким суддю якогось шляхтича ²⁾.

Апеляція від *judicium Judeorum* іде до суду гродського. Суд чинить або сам староста, або підстароста, або спеціально до таких процесів назначуваний судня вкупі зо шляхетськими асесорами та жидівськими старшими ³⁾.

ясня, що *dos* значить жидівська школа) *exceptis nobis aut nostro capitaneo qui eos possumus ad nostram presentiam evocare.*

§. 23: *Item si iudex Judeorum secundum causam inter eos ortam iudicium deducat, ubi per querimoniam est invitatus, Judei circa scholas vel ubi elegerint, debent iudicare ante meridiem.*

¹⁾ А. гр. XIV, ст. 270... *domini, adjudicato michi super ea penam, quia me non debite citavit secundum ius meum, non schkolnykem nolo sibi respondere.*

Ib. ст. 484. Fam. ds. Clemens civis Leop. nobili Francisco de Dzewywyanthniki pro Aaron Judeo fideiussit ipsum statuere in duob. sept. ante scolam Judeorum.

²⁾ На сїм уряді находимо під 1440 р. Стефана Бидловского (А. гр. XIV, ст. 20), а від 1445—47 р. Николая Страдовского (*ib. ст. 182—3, 3, 193, 238*).

³⁾ Склад суду в жидівських процесях у гроді дуже різнородний: то ми находимо в такім суді сталого судню Жидів у купі з гродським судню та жидівськими старшими (А. гр. XIV, ст. 193), то старосту з підстаростою, асесорами і жидівськими старшими (*ib. ст. 330*), то підстаросту з асесорами і жидівськими старшими (*ib. ст. 333*), тд підстаросту з асесорами, *magistro civium*, райцями, представителями італіянських купців, жидівськими старшими (*ib. ст. 360*), пор. 383—підстароста, гродський судня, львівські райці і жидівські старші, то спеціально іменованого судню (*judex Judeorum specialiter deputatus*) з жидівськими старшими (*ib. ст. 19*), то підстаросту в гродським судню та жидівськими старшими (*ib. ст. 484, XV, 337, 360, 295, 303, 339, 191, 282, 403, 356*). Таким чыном ми бачимо, що сталою особою в такім *jure iudaico castrensi* (*ib. ст. 333, 282*) являє ся підстароста; инчі асесори (окрім, звістно, гродського судні, що по більшій частині засідає в такім суді) появляють ся тут przypadково, то яко експерти, то яко свідки. Подибуємо пригоди (пор. вше), коли суд чинить підстароста з жидівськими старшими і без гродського судні. Підстароста, як бачить ся, орудував Жидами і в поліційнім взгляді.

Були окремі *libri Judeorum*, куди записувано протоколи жидівського суду (XIV, ст. 237, XV, ст. 317 *liber Belzensis Judaicus, Acta d. Pal. Belzensis iuris Judaici*). Книги сї ведено окремо від книг гродського суду (А. гр. XV, ст. 282... *hanc inscriptionem Smoel ad primam posicionem librorum Judaicorum sub vadio centum marc. iuducere in librum Judaicum debet*).

В такім суді рішинець постановляв ся на підставі жидівського права.

Але Жиди могли відступати від свого жидівського права (*recedere a jure suo Judaico*) і просити суду на підставі норм загального права ¹⁾.

Із багатьох судових процесів видно, що суд у постановлюванню рішинець держав ся досить остро привилеїв Жидам. Подибуємо навіть прості відсилачі на привилеї ²⁾.

¹⁾ A. gr. XIV, ст. 374, 383, 478, XV, ст. 185.

²⁾ A. gr. XV, ст. 350. Nos itaque Moysi Judeo decrevimus sexaginta marcas pro capite patris ipsius iuxta cittacionem et literam seu privilegium Judaicum datum sub sigillo et titulo olym Kazymiri Regis Polonie M. D. Lithwanie. Et pene Regie Majestatis, prout sua Serenitas gratiam suam sibi ostendet.

Ib. ст. 351. Nos itaque decrevimus pro capite ipsius Jude nomine Thobiam per ipsum Cristofforum interfectum sangwinem ipsius effudendo iuxta privilegium Judaicum, quem habent datum sub sigillo et titulo olym Kazymiri Regis Polonie, quod Cristofforus debet solvere sexaginta marc. et bona ipsius mobilia et immobilia in gratiam Johannis Arberti Regis Pol. prout sua Serenitas gratiam suam sibi ostendet.

Пор. §§. 10 і 11 привилеї Казимира (Bloch, ст. 16); ці §§ близкі до рішення суду, ніж §§ статута 1447 (Bandtkie, Jus Pol. § 13 і 14), на котрий покликає ся суд: так у §. 10: item si Christianus Judeum occiderit, digno iudicis puniatur, collum et omnia reorum mibilia et immobilia in nostram transeant potestatem.

§. 11. Item si Judeum Christianus occiderit ita tamen quod sanguinem non effudit, poena simili requiratur secundum consuetudinem nostram, quemadmodum in terra nostra pro nobili est consuetum si vero pecuniam habere non poterit, idem pro commissio, sicut statutum fuerit, puniatur, vel caput pro capite decernatur.

По статуту 1447 р. конфіскація майна припадає ся до християнина, що втік після убійства Жида.

Таку 60 гр. находимо і в процесі за повішене війтом львівського Жида (A. gr. XIV, ст. 249 — pro capite 63 m. 18 gr.).

Присяга Жидів відбуває ся теж згідно з жидівськими привилеями: A. gr. XV, ст. 403. Суд рішає „quod Judeus habet iurare ad rotam al. ukoly, quod prefatas res suprascriptas non subtrahit neque de eis scit et hoc ideo Judeus debet iurare ad rotam, alias ukolcza, quia Judei non debent iurare ad eandem rotam alias ukolcza, nisi pro re, que se extendit ad quinquaginta marc.

Але в статуті Казимира (Bloch, §. 20): Item statuimus, quod nullus Judeus iurabit super rodale ipsorum, nisi se causa extendat usque ad quinquaginta marcas argenti puri fusi, vel sit ad nostram presenciam causa revoluta, pro minoribus autem causis iurabit ad rotulam scholae implicate

Але коли правительство Жидів тільки боронило і було їм прихильне ¹⁾, то в місцевій людності Жиди раз-у-раз викликають економічну і національну ворожню ²⁾.

Львовяне жалують ся, що Жиди обходять львівський склад товарів, провадять заборонену їм торгівлю на-дрібно і т. д. (1484 р.). Процес сей тягне ся багато років. Король покликуює обі сторони до суду. Жиди могли показати тільки свої загальні привилеї ((*privilegium, continens ius quo admissi sunt in regnum et quo agitare et iudicari debent sine aliqua mencione et concessione faciente ad eorum propositum*), де не було ніяких

et inficte (у Бандке: „ante scholas ante ostium dictae scholae“). Bloch поясняє *rodale* — *Torarolle*, а *rotula* (*rota*) — *Thüring*.

Форма жидівської присяги А. гр. XIV, ст. 479. *Sic me Deus vivus adiuvat et lex Moysi et decem precepta Dei, quia scio et testificor* і т. д. (Форма присяги на 10 заповідях у *Bandtkie, J. Pol.*, ст. 20).

Що Жид присяг, про се свідчить шкільник (А. гр. XV, ст. 303).

Невикуплені протягом 1 року і 1 дня застави можуть Жиди продати (А. гр. XV, ст. 337, 297); пор. §. 28 у Бльоха.

Претенсії християн до Жидів треба доказувати свідками християнами і Жидами (А. гр. XIV, ст. 360, пор. Bloch §. 1).

¹⁾ Деяким особам жидівського роду королі навіть дарують землі; так напр. у 1425 р. Ягелло дарує львівському митникови, Жидови Волчку, пустар Вербеш до живота, а в 1427 р. дозволяє в нім завести солтство (А. гр. II, при 45 і 46; король, правда, звиняє ся, що так ласкав для Жида: *considerato et attento, quod Wolczko, Judeus de Leopoli, Thelonator noster sui moras incolatus in medio Cristi fidelium faciens et in vitu suo execrabili se exercens quantum in eo suarum virium sufficiebat facultas, ad mandata nostre Majestatis pronum reddidit*).

В ролі збирачів податків раз-у-раз находимо Жидів (А. гр. XIV *Schachno Judeus*, львівський збирач; *Nathko Judeus, thelonator Grodecensis et zupparius Drohobyczensis*; *ib. Moyses Jordan* А. гр. XV, ст. 316 і т. д. Аж на Радомським сеймі 1505 р. Жидам було заборонено арендувати мита і в загалі займати які-небудь публичні уряди (Арх. Бернад. А. Cas. Prem. т. IV, ст. 69, §. 5: *De Judeis ad officia non instituendis. Judei theloneis et tributis exigendis reliquisque officiis publicis non proficiantur*).

²⁾ Відносини Львовян до Жидів ярко характеризують ся отсею записку у львівських гродських книгах (шід 1500 р.): *Nob. Henricus Regie Mai. Cubicularius nomine sue Magestatis vallavit vadium decem millia marc. super Consules Leopoli. mandans ipsis ut defenderent Judeos Leop. ab iniuriis et infestationibus Cruciferorum, ipsi vero Consules vadium suscipere nec Judeos defendere volebant, quod vadium idem Cubicularius nomine Regie Maiest. in librum castr. Leop. inscribere iussit*.

спеціальних постанов про способи продукції торгівлі, через що король і рішає справу на користь Львовян ¹⁾).

А про те Жиди, опираючи ся на заступництво магнатів ²⁾, не вважають на се королівське рішення і далі обходять львівський склад. У 1502 р. король потверджує давню постанову, що забороняла обходити львівський склад, під загрозою конфіскації товарів ³⁾).

Але й ся королівська постанова зробила дуже мало впливу на Жидів, і Львовяне раз-у-раз жалують ся на противну львівським привілям торгівлю Жидів ⁴⁾).

Але, не вважаючи на всі протести Львовян, Жиди, котрі мали міцну опору в магнатах, напливали з усіх сторін до сего найбільшого торгового центра України, і коло середини XVII ст. захопили в свої руки всю яго торгівлю ⁵⁾).

Що до інших чужинецьких мешканців Львова, то ми не маємо відомостей, аби вони чинили окремі громади зі своїми спеціальними правами. Купці, що приїжджали на якийсь час до Львова, піддавали ся юрисдикції львівського магістрату,

¹⁾ A. gr. VII, при 74, 89, 94.

²⁾ A. gr. IX, nr. 143: Verum quia hac vice nonnulli Judei de Myedzi-bosche et Ostrog huiusmodi depositoryum Leopoliense fuerant transgressi et eorum merces propterea fuerunt per eosdem cives Leopolienses iuxta eorum jura arestare, quas licet ad magnas preces omnium consiliariorum Maiestati nostre factas, cum difficultate relaxavimus.

³⁾ Ib. Жалоби на безплатну торгівлю Жидів на Львівським передмістю, A. gr. IX, nr. 119, пор. A. gr. XV, ст. 385.

⁴⁾ Зубрицький, Кг. т. Lwowa, ст. 136, 143, 151—2.

⁵⁾ Див. цікаву жалобу у Лозинського, l. c., ст. 192-3. — Окрім Жидів рабінїстів у Львові були й Караїми; див. A. gr. XV, ст. 179. Venientes Judei suburbii castr. Leop. recognoverunt dicti Caraymowie, quia Judeos dictos Rabany eiusdem eciam suburbii castr. Leop. de omnibus custodiis, laboribus, daciis et a labore cuttium alias od suranow et etiam quod fures non debent ducere ad castrum nec custodire eosdem et in adventu Maiestatis Regie ad currus et ad coquinas nichil habere debent perpetue et in evum emiserunt presentibusque emittunt, tantum excepto, quod ipsi Judei Rabany cum eisdem Caraymis debent simul redditus solvere super fossatam alias na przekop et censum annuaem, hoc est quinque marcas eciam in simul exolvere debent et tenebuntur. Et iterum stantes circa eadem acta Judei pretuiti Rabanowye recognoverunt, quia eosdem Judeos Caraymos effecerunt liberos perpetue et in evum ab omnibus solucionibus tam Regalibus quam aliis domini Capitanei. Et supra hoc utraque pars memoriale posuit, quod iudicium recepit.

а ті чужинці, що переселили ся на завсігди до Львова, часто діставали міське право ¹⁾).

З усього сказаного видно, що містови для успішного внутрішнього розвитку хибувало єдності міщан. Місто складає ся зо зверхнього агльомерата окремих громад, кожда зі своїми спеціальними правами і привілями; осібність інтересів, національна та економічна ворожня характеризують взаїмні відносини сих громад.

¹⁾ Італіянци, що вели великі торгові зносини зі Львовом, мали тут свого конзуля (Messopero Petrus Italicus de Ansaldo, heres Licostromi, consul Francorum, A. gr. XIV, ст. 35, 37 і т. д. Див. і главу у Лозіньского, Patr. i mieszcz. Lw.).

ПОКАЗЧИК

Імен особових і географічних згаданих у VII т. „Руської Історичної Бібліотеки“*)

А.

Абхазія, м. 92.
Абхазка, жінка з Абхазії, 92.
Август I, польський король, 108.
Августинович Октавій, польсь.
генерал; 79.
Авраам heres in Ваганow, пер-
ший староста Руси 16.
Австрія, з., 79.
Азіяти; 100.
Александр, волоський госпо-
дар; 228.
Александр, польський король;
95, 115.
Альберт; 199.
Алямбек Ян, львівський міща-
нин; 238.
Андрій, галицько-руський князь;
13, 61.
Андрій з Доброї; 176.
Андрій, львівський староста;
96, 225.
Андрій de Sennow, шляхтич; 90.
Андрей Воротислав, тисяцький;
121.
Антоний, владика; 55.

Антонович В. Б., історик; 71,
79, 107, 134, 220.
Апостоли, монастир; 51.
Арберт Іван; 244.
Арбузовичі, боярська родина; 61.
Ардеїв; 146.
Артим, ординець; 103.

Б.

Багалій, історик; 52.
Багна, с.; 124, 196.
Баграм, львівський сотник; 14.
Баграм, писар львівський; 14.
Базарабів брід; 109.
Бакот, м.; 14.
Балар Микола, кметь; 158.
Балінський, історик; 197, 220.
Бальцер Освальд, історик; 18,
22, 23, 102, 182, 193.
Бандтке, історик; 81, 104, 127,
143, 245.
Бар, м.; 219, 227.
Барсов, історик; 49.
Барське староство, з.; 95, 101.
Бартниково дворище; 203.
Бастиве дворище; 67.

*) Арабські цифри означають сторону тому, м. = місто або містечко, с. = село, з. = земля, р. = ріка.

- Бататичі, с.; 175.
Баців, с.; 166.
Башів, с.; 55.
Белз, м.; 15, 16, 61.
Бельюс, сорочник; 115.
Бенко Жабокрудський; 42.
Бергамо, м.; 92.
Бережков М. Н., історик; 50.
Березницї, с.; 72.
Беразовичі, с.; 51.
Берендівичі, с.; 125, 126.
Берестяне, мешканці м. Берестя; 13, 76, 77, 114, 174.
Береська Воля, с.; 172.
Берило, князь волоський; 186.
Берлін, м.; 78, 212, 239.
Бермени, нарід; 234.
Берники, с.; 150.
Бертольд, львівський війт; 15, 55, 124, 197, 221.
Бершадський С. А., історик; 64, 238, 240.
Беско, с.; 72, 111.
Бибельські, боярська родина; 63.
Бибельський Ходко; 54, 55, 63, 69.
Библо, с.; 63.
Библовський Стефан, судя Жидів; 243.
Бібрка, м.; 105, 106.
Білгород, м.; 121.
Білгородський десяток; 115.
Білецький Ян, руський староста; 205.
Білик Іванко, шляхтич; 67.
Білик Петро, шляхтич; 67.
Білка Мартин, сорочник; 114.
Білокрчани, с.; 117, 118, 165.
Бірча, с.; 182.
Бічолки, с.; 182.
Бішоф Фердинанд, німецький історик; 226, 227, 228, 229, 231, 233, 235, 236, 237.
Близна, с.; 197.
Блоне, с.; 168.
Блотішевський, пан; 16.
Блудники, с.; 168, 171.
Д-р Блюх Ф., історик; 239, 241, 242, 244, 245.
Бобрек, с.; 47.
Бобржинський М., історик; 15, 78, 79, 80, 85, 193.
Богдан, вірменський війт; 229, 233.
Богдан, перемиський тивун; 225.
Боднарская Пустая дворище; 203.
Болеслав Побожний, польський князь; 241.
Болеслав Юрій, остатній галицько-руський князь; 1, 2, 3, 4, 6, 13, 14, 15, 32, 61, 62, 78, 124, 196, 197, 221.
Болестратицький Костко, писар княжий; 21.
Болехів волоський, с.; 163, 177.
Болехів руський, с.; 163, 177, 178.
Болеховиня або Болехівка, р.; 178.
Болохів, м.; 100, 177, 178.
Болохівці, с.; 76, 100, 178, 215.
Болохово, с.; 125, 126.
Болоховська земля; 100, 177.
Болоховські князі; 125, 177.
Болшів, с.; 98.
Болшовський Гнат; 97.
Болшовський Дамян; 98.
Болшовський Олесько; 98.
Бона, жінка Жиґмонта I а мати Жиґмонта Августа; 184.
Борати, с.; 56.
Боратич, с.; 147, 175.
Борек, м.; 72.
Борисовський Николай, шляхтич, подільський землянин; 42.
Борисовський Ян, шляхтич, подільський землянин; 42.
Бостель Ф., історик; 140, 159.
Бохна, с.; 78.
Брайтер Ернест, журналіст; 1, 9.
Бранці, с.; 166.
Братковичі, с.; 102.
Брежани, с.; 168.

Брест, м.; 114.
Бреховч Стецько; 67.
Брис Семен; 67.
Брилінський, крайник; 185.
Брилинці, с.; 182.
Бривсіньське дворище; 203.
Брошів, с.; 176.
Буг, р.; 100, 140, 159.
Будзивий Іван, шляхтич; 142, 173.
Букове, с.; 187.
Буковно, с.; 182.
Буковсько, с.; 176.
Бучацький Іван, тербовельський староста; 118
Бучацький Михайло, галицький староста; 157, 158.
Бучач, м.; 23, 89.
Бельовський, польський історик; 229, 235.
Бельський Влодек, шляхтич; 148.
Бенко з Кухарів, шляхтич; 38.
Бехун; 147, 175.

В.

Вагилевич Ів., письменник; 41, 57.
Варсів, с.; 78, 124, 196.
Варшава, м.; 18, 78, 79, 148, 157, 162, 210, 226, 227, 238.
Василевич Дамко, шляхтич; 67.
Василевич Даніло, шляхтич; 67.
Василевич Яцко, шляхтич; 67.
Василевич Микита, шляхтич; 67.
Василевич Михайло, шляхтич; 67.
Василько, князь галицький; 12, 13, 14, 15, 77, 100, 218.
Васютин, с.; 56.
Вацлав, чеський король; 15.
Велеполе, с.; 210.
Велика, р.; 178.
Велика Билна, с.; 72.
Велика Польща, в.; 79, 127, 156, 193.
Великий Новгород, м.; 123.
Великополе, с.; 102.
Великопольський Михно, бортник, 76.

Величнів, с.; 150.
Венеція, в.; 233.
Вербів, с.; 155.
Вербіж, с.; 245.
Вербяз, с.; 98.
V. Вердум Ульрик, німецький подорожник; 238.
Вершняк Ходор; 149.
Веселовский Н. І., учений, лівтіст; 98, 99.
Ветштайн, історик; 239.
Вильно, м.; 3, 78, 164.
Винник малий, с.; 155, 174.
Винники, с.; 192, 209.
Винницьке староство, в.; 178.
Винницький замок; 109.
Висла, р.; 3, 15.
Висоцьке, с.; 215.
Висоцький Іван, шляхтич; 137.
Витовичі, с.; 67, 150.
Витовт, литовський князь; 102, 222, 238.
Вишневський Stiborius; 162.
Вишня, м.; 23, 162, 197.
Відень, м.; 183, 226.
Вікторів, с.; 181.
Вінавер, історик; 78, 80.
Вірмене, нарід; 20, 92, 93, 94, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 240.
Вірменія, в.; 233.
Віржбена; 43.
Віслоцький, історик; 241.
Владимірський-Буданов М. Ф., історик; 52, 68, 87, 101, 102, 108, 114, 115, 121, 125, 150, 171, 182, 193, 195, 196, 201, 203, 220, 238.
Владислав Опольський, князь; 8, 9, 10, 16, 17, 26, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 57, 60, 155, 174, 183.
Владислав Ягеллоньчик, угорський король; 43, 66, 71, 222.

Влашин, шляхтич; 190.
Влостково, с.; 149, 159, 166.
Внучко з Кутні, шляхтич; 168.
Возвягль, м.; 14, 74.
Воннь, с.; 74.
Войціцький, видавець; 227.
Волинь, з.; 2, 12, 218.
Волинська земля; 13, 50, 95.
Волнищина, з.; 40, 51, 58.
Волковня, с.; 172.
Володар, князь; 218.
Володимир Василькович, князь
волниський; 5, 12, 13, 51,
52, 75, 76, 77, 110, 124, 125,
197, 218, 239.
Володимир волиньський, м.; 4,
50, 51, 121, 124, 218, 228,
233, 239.
Володимир на Клязмі, м.; 121,
239.
Володимир Святий, великий
князь кївський; 49, 50, 51,
74, 113, 146.
Володимирська земля; 50.
Володимирці, мешканці м. Во-
лодимира; 13, 77, 124, 218.
Воловецкий Іван; 57.
Волохи, нарід; 20, 39, 42, 58,
62, 109, 136, 138, 182, 183,
184, 185, 186, 189, 190, 193,
215, 216.
Волош, с.; 125, 150, 151.
Волоша, с.; 113.
Волоше, с.; 183.
Волошин, с.; 125.
Волошів, с.; 125.
Волощина, з.; 62.
Волчек, львівський Жид; 245.
Волчинець, с.; 165, 182.
Волчків, с.; 165.
Волш; 104.
Вольф, історик; 229.
Вослонім, м.; 125.
Востоков, учений; 57.
Вотьнин, с.; 60.
Вроцлав, м.; 15.

Врочанка, с.; 158.
Врочевський, піп; 173.
Врочів, с.; 158.
Велюнь, з.; 1.

Г.

Габданки, шляхоцька родина; 38.
Гавзаер, історик; 56, 220.
Гагин Михайло, пан, власитель
Мозирського замку; 108.
Гаї, с.; 203.
Галицька земля; 42, 43, 51, 60,
95, 98, 101, 111, 117, 123,
130, 136, 138, 139, 150, 165,
181, 182, 197, 209, 210, 215,
217.
Галицька Русь, з.; 1, 2, 4, 5,
6, 7, 8, 11, 12, 14, 15, 17, 18,
51, 60, 61, 72, 74, 76, 77, 78,
88, 90, 92, 93, 94, 98, 110,
113, 116, 122, 123, 124, 125,
126, 127, 130, 135, 136, 137,
153, 155, 162, 166, 167, 168,
169, 172, 173, 174, 177, 178,
183, 197, 198, 217, 218, 220.
Галицьке староство; 98.
Галицько-Володимирське кня-
зівство, з.; 1, 2, 4, 11, 15,
41, 75, 78, 121.
Галицько-Руське князівство, з.;
2, 74, 76.
Галич, м.; 14, 16, 17, 18, 23, 91,
96, 121, 128, 142, 217, 219,
220, 229, 241.
Галичане, мешканці м. Галича;
14, 217.
Галичина, з.; 1, 2, 38, 56, 61,
217, 220, 226, 228.
Гануш І., учений граматик; 227.
Гануш, львівський вїт; 226.
Гарасевич М.; 56.
Гедимин, князь литовський; 3,
6, 229.
Гельцель, історик; 83, 148.
Гербито, Вірменин; 233.
Гербурги, шляхоцька родина; 38.

- Германів, с.; 101, 103, 111, 166.
Гилів, с.; 182.
Гіппе Зиґфрид, історик; 193.
Гладко Василь і Матвій, вла-
стителі дворянства; 203.
Глинський Василь, князь; 115.
Глинський Михайло, князь; 115.
Глиняни, м.; 105, 106, 166.
Глѹб Всеславич, князь; 50.
Глумпча, с.; 165, 170, 175.
Гнѹненський Анонім, історик; 1.
Говилів, с.; 42.
Годле, с.; 183.
Годовський Петро, шляхтич; 97,
98.
Головацький, проф.; 14, 16, 17,
21, 56, 57, 89, 204, 221, 223,
225.
Гологорський Ник., шляхтич; 23.
Голубей, вірменський шляхтич;
238.
Голубинський Е. Е.; 49.
Голуховський Вячеслав, шлях-
тич; 155.
Гольдач Матвій, шляхтич; 135.
Гольшанський Михайло, князь;
24, 139.
Гордине, с.; 54, 57.
Городел, с.; 51, 75, 77.
Городенське староство; 114.
Городеськ м.; 100, 101.
Городець, м.; 177.
Городок, м.; 16, 24, 101, 105, 106.
Городно, м.; 125, 240.
Гочів, с.; 189.
Грабовець, с.; 146.
Греки, варід; 234.
Грицова Воля, с.; 197.
Грубешів, с.; 91, 240.
Грушевський М. С., історик; 177.
Губе Роман, учений історик; 18,
19, 25, 33, 38, 39, 78, 82, 84,
141, 142, 143, 144, 145, 150,
157.
Губер, історик; 1.
Губин, м.; 177, 178.
Гуменський М.; 185.
Гунофальві, історик; 190.
Гуров, історик; 52.
Гусаківчане, мешканці с. Гуса-
кова; 146, 147.
- Г.**
- Гаштовт, пан; 109.
Гданьск, м.; 234.
Генуя, м.; 92.
Гильницький Васько, шляхтич;
190.
Гнєвошина, присілок; 67.
Горемикін, історик; 78.
Горський Станіслав, шляхтич; 92.
Гочова, пані, владителька с.
Острина; 156.
Гревенец, історик; 78, 212, 213.
де Гржовда Н., шляхтич; 85.
Гродецький повіт, з.; 209.
Громніцький, проф. історик; 226,
228, 229, 235, 236.
Гумберт, палатин; 16.
Гумпльович Л.; 238.
Гуржицький К., історик; 1.
- Д.**
- Давид, володимирський князь;
218.
Давидів, с.; 133.
Давидовський Іван, шляхтич;
133, 205.
Далановський Ян, шляхтич; 65,
66.
Далҹів, с.; 158, 165.
Данило Романович, руський ко-
роль; 4, 12, 14, 15, 60, 61,
74, 75, 77, 78, 100, 114, 125,
177, 197, 217.
Данило з Грабівця; 146.
Данковичі с.; 45.
Дашкевич Н. П., учений; 12,
61, 78, 100, 177.
Дворсковичі, боярська родина; 63.
Девятники, с.; 166.

Дембіцер; 239.
Демидський сорок; 114, 115.
Деминич, робітник; 155.
Демко з Зидатич; 137.
Демня, с.; 210.
Дервська волость; 50.
Деревичі, м.; 177, 178.
Десниця, р.; 109.
Детко Дмитро, член ради кн.
Юрія Болеслава; 62.
Дешко, селянин; 103, 111.
Дзялинський, історик; 59.
Дзвівантніцький Франц, шлях-
тич; 243.
Диминеч, с.; 155.
Діваковичі, с.; 43.
Дідицький, літерат; 220, 222.
Дідушицький М., хронікар поль-
ський; 105.
Длугош Ян, історик; 1, 9, 26,
43, 64, 66, 229.
Дмитрій, татарський князь; 172.
Дмитро з Добровлян; 110.
Дмитро, тисяцький; 14.
Дмитро, шляхтич; 153.
Дмитровський Вяцлав, пан; 204.
Дністер, р.; 178.
Добаневичі, с.; 54, 77.
Добешовський Матвій; 148.
Добковичі, с.; 56.
Добра, с.; 67, 70, 71, 148, 165,
176, 240.
Добринська земля, з.; 1, 9.
Добровлян, с.; 110.
Доброслав, боярин; 60.
Добряни, с.; 70, 104.
Добрянський Андрій; 70.
Добрянський Дмитро, слуга зам-
ковий; 69.
Добрянський Зан, слуга замко-
вий; 69.
Добрянський Юрій; слуга зам-
ковий; 69.
Добрянські; 69, 70, 71, 73.
Добеслав, шляхтич, свояк п. О-
дровонжа; 47, 137.

Доґель, історик; 7.
Домажир, шляхтич; 60.
Домажирич Лазар, боярин; 60,
75.
Домажиричі, боярська родина;
60.
Домарато, шляхтич; 43.
Домініканці, львівські монахи;
55, 161.
Дорогобузький повіт, з.; 178.
Дорожів, с.; 54, 57.
Драгій, волоський боярин; 42,
183.
Древляни, с.; 125, 126.
Дрон, шляхтич; 204.
Дрогичин, м.; 14.
Дрогович, с.; 162.
Дроговиш, с.; 182.
Дуліби, с.; 125, 126.
Дулішкович, історик; 190.
Дуниківці, с.; 170.
Дунін, історик; 128, 144.
Духовський Ян, посесор с. Мош-
кового; 108.
Душанів с.; 166.
Душичі, с.; 209.
Дювернуа, історик; 122.
Дядьків, м.; 177.

Е.

Европейці; 99.
Елизарович Михайло, воввода за
кн. Юрія; 62.
Емелин, с.; 76.

Ж.

Жабокруки, с.; 38.
Жаковецкий Альберт, шляхтич;
24.
Жарновичі; 154.
Жидачів, м.; 16, 18, 101.
Жидачівська земля; 42, 138,
139, 177, 178, 202.
Жиди, нарід; 20, 40, 90, 91, 92,

93, 94, 114, 124, 197, 224,
225, 227, 229, 230, 231, 234,
237, 238, 239, 240, 241, 242,
243, 244, 245, 246.
Жмигород, м.; 97.
Жолтаниці, с.; 166.
Жолтанський Петро, шляхтич;
85, 90.
Жуково, с.; 165.
Жукочино, с.; 165.
Журавка, с.; 96, 98, 101, 104,
105, 106, 111, 151, 162, 168.
Жяворонковича дворище; 203.

3.

Завадичі, с.; 203.
Заваловський Станіслав; 118,
119.
Завихост, м.; 3.
Загайко, кметь; 173.
Загочино, с.; 182.
Залнів, с.; 135, 182.
Заліський Чолко, бортник; 76.
Залісе, с.; 210.
Залуша, с.; 158.
Залуський Іван; 158.
Замбр; 186.
Замковий фільварок; 210.
Замойські, шляхоцька родина;
170.
Замостя, с.; 170.
Зайн з Підбреща; 148.
Зарубич, сорочник; 115.
Захариясевич, історик; 226, 229.
Звенигород, м.; 12, 50, 217.
Зелехів, с.; 166.
Зельче, с.; 182.
Зен, селянин; 94.
Зигмунт I, польський король;
55, 184.
Зигмунт Август, польський ко-
роль; 184.
Зидатичі, с.; 137.
Зимнавода, с. 209.
Зинович Семен, руський шлях-
тич; 67.

Зіморович, польський письмен-
ник; 92, 270.
Зінкович Гриць, шляхтич; 192.
Зміродзька Єлисавета, панї; 97.
Золчівський Андрейко; 118.
Зотов Р. В., історик; 177.
Зуб Теодор; 229.
Зубово, с.; 72.
Зубрицький, історик; 1, 33, 41,
92, 105, 220, 222, 223, 228,
240, 246.
Зухоржиці, с.; 150, 173.
Зельонка Іван; 187.

I.

Іван Вірменин; 90.
Іван, воевода галицький; 119.
Іван Ростиславич, князь; 217.
Іван, слуга суді сянницького;
21, 75.
Іван, староста теребовельський;
97.
Іван, син вдовиці Maschia; 112.
Іван з Хохонева, ординець ар-
хиепископа; 103.
Іванич з Пелепельник; 155.
Іванішев Н. Д., історик; 152,
153, 163, 167, 169, 170.
Іванко, procurator; 149.
Іванко, тисяцький В. Туровсько-
го; 121.
Іванов, історик; 2.
Іванович Петро, воевода жидачівський; 16.
Івашко Гінцович; 43.
Івашко, син Кристини з Грабів-
ця; 146.
Івашко з Чишикова; 148.
Ігор Святославич, князь; 121.
Ігоревичі, княжа родина; 61.
Із'яслав Ярославич, кн.; 50.
Івдришко з Бобрка; 47.
Ісаковчане; 175.
Ісачко Соколович, Жид; 91.
Італіянці, нарід; 92, 94, 247.

Й.

Йордан Мойсей; 245.

К.

Кавелін, історик; 193.
Кадлубек, історик; 61.
Казимир (Великий), польський король; 1, 2, 5, 6, 7, 9, 11, 16, 17, 18, 21, 28, 29, 30, 32, 34, 35, 36, 38, 40, 55, 56, 57, 62, 63, 78, 81, 82, 83, 84, 89, 92, 124, 142, 143, 145, 154, 157, 196, 197, 202, 205, 221, 222, 224, 230, 231, 232, 239, 241, 244.
Казимір Ягеллончик, польський король; 55.
Калдофович Матвій; 54, 56.
Калужа, с.; 98.
Калуський повіт, з.; 178.
Калуш, с.; 72, 166.
Кальне, с.; 165.
Каменець Подільський, м.; 226, 227, 228, 229.
Камінка, м.; 72.
Каплич з Нагорців Іванко, шляхтич; 56.
Каптури, с.; 72.
Караїти, варід; 238, 246.
Карамзін, історик; 107, 121.
Карачинів, с.; 203.
Каро, історик; 2, 15.
Кароль Роберт, король угорський; 6.
Карпати, гори; 181.
Катерина Колівна, шляхтянка; 94.
Кафа, м.; 92.
Квашин Самарін, історик; 177.
Кельб Андрій; 67.
Кемений, історик; 190.
Кентшинський, літвіст; 213.
Кердейович Грицько; 173.
Київ, м.; 14, 49, 50, 68, 71, 100,

101, 102, 114, 121, 152, 163, 201, 228, 238, 239.

Київляне; 5.
Київська земля; 49, 95, 101.
Київський повіт; 115.
Кисілева, дворяне; 203.
Клевицький десяток; 115.
Климент із Вербови; 155.
Клїш, селянин; 199.
Клїшович Гриць; 67.
Кльошовський, пан; 142.
Кльоц, вімецький фільольог; 213.
Ключевський, історик; 77, 87, 122.
Клязма, р.; 239.
Кмита; 185.
Кобринь, м.; 51, 75, 77.
Кобуд, м.; 177.
Ковалево дворяне; 203.
Ковалевський, історик; 52.
Козара, с.; 125, 126.
Козартовці, с.; 125.
Кола Ян, шляхтич; 94, 97, 98, 119, 158.
Колодниця, с.; 183.
Коломия, м.; 23, 60.
Коломийська земля; 42.
Кольчиці, с.; 54, 57, 72.
Кольчицький Ілько, шляхтич; 55.
Кольчицький Роман, шляхтич; 57.
Кольчицький Тимко, шляхтич; 55.
Кольчицький Хома, шляхтич; 55.
Колер І., учений правник; 227, Коморів, с.; 109.
Коморовяне, мешканці с. Коморова; 109.
Кондрат; 56, 75.
Кондратово, с.; 182.
Конкольники, с.; 117, 118, 165.
Константинополь, м.; 95.
Конюхи, с.; 67.
Конюшки, с.; 150.
Конюшецький Михайло; 139.

Кописто, с.; 190.
Корвай, шляхтич; 155.
Кордейович Грицько; 42.
Коржева, с.; 42.
Корженевич Іванко, шляхтич;
149.
Корженя Іван; 42.
Коритан, шляхтич; 47.
Корона Польска (Польща), з.;
10, 11, 41, 42.
Короткий Іван; 110.
Корш О. Є., учений лінгвіст; 98,
108.
Косів, м.; 99.
Коссакович Грицько, руський
боярин; 62.
Костировичі, с.; 111, 112, 117,
120, 165, 175, 176, 199, 215.
Костомарів, історик; 75, 177.
Кочик Іван, селянин; 199.
Кочинський Ст., економіст.; 227,
228.
Кочонів, с.; 162.
Кочонової, мешканці с. Кочоно-
ва; 162.
Кочуниць із Глумпчі, дрібн.
шляхтич; 170.
Кошиці, м.; 8.
Кошова, с.; 165.
Кошій, шляхтич; 157, 158.
Кравегар Ол., історик; 238.
Крайник Грицько; 188, 189.
Краків, м.; 78, 79, 202, 212,
238, 239, 241.
Краківська земля; 127, 128.
Краківське воеводство, з.; 24.
Кракуля Борис, воевода; 62.
Красів, с.; 182.
Красностав, с.; 68.
Крачко Семен; 67.
Кремінець, м.; 114, 219.
Кремінецьке староство, з.; 177.
Кремінецький замок; 108.
Кремянецький десяток; 115.
Криловська Успенська церков;
55.
Крим, з.; 108, 227, 233.

Кристина вдова з Грабівця; 146.
Кролина, с.; 166.
Кромидово, с.; 119, 166.
Кропивниця, с.; 28.
Кросно, м.; 24, 89, 197.
Круповичі; 102.
Крупос, боярин; 102.
Кугаїв, с.; 161, 182.
Кудин, м.; 177.
Кудринович Васько, руський бо-
ярин; 62.
Кузьма, королівський слуга; 103.
Кузьмич Васько, боярин; 63.
Кунат, княжий слуга; 54.
Кундей, королівський слуга;
103.
Курилов, печатник; 14.
Курляндія, з.; 79.
Куропатва Д., сянціцький старо-
ста; 111.
Курош, с.; 134.
Кутлубут, татарський князь;
172.
Куяви, з.; 1, 79.

Л.

Лаврентій, львівський вїт; 226.
Лаврівський монастир; 55.
Ладовський Ванко, шляхтич;
175.
Ладомир Волошин; 183, 215,
216.
Лазар, вірменський лазник; 149,
151, 225.
Ланчицька земля, 128, 143, 144.
Лаппо-Данилевський, А. С., істо-
рик; 124.
Лапшино, с.; 168.
Латинів, с.; 57.
Лебінський, фільольот; 213.
Лев Данилович, князь; 3, 13,
15, 16, 52, 54, 55, 56, 57,
58, 74, 77, 100, 197, 204,
205, 221.
Левицький Анатоль, історик;
220.
Левон, лучник; 108.

- Лежайськ, м.; 45, 47,
Леонтович *О. І.*, історик; 102,
238.
Лестко; 74, 75.
Летичевський повіт, з.; 130, 136.
Лешники, с.; 168.
Лешнівці, с.; 182.
Либине Мајор, с.; 67.
Липиця, с.; 135, 182, 209.
Липна, с.; 182.
Липшаниць, с.; 166.
Липськ, м.; 238.
Липе Липща, з.; 68.
Лисий Юрій, руський боярин;
62.
Лисичий брід; 55, 167.
Лисятичі, с.; 203.
Литва, з.; 1, 6, 40, 42, 53, 62,
74, 79, 82, 89, 102, 182, 193,
194, 209, 220, 238, 244.
Литвинів, с.; 119, 125.
Литовська Русь; 3, 64, 71, 95,
107, 114, 115, 119, 124, 134,
201.
Литовсько - Руське князівство,
з.; 4.
Литовці, нарід; 40, 42, 110.
Лізд Степан; 54.
Лікостром; 247.
Лінднер Лука, львівський міщан-
нин; 92.
Ліпінський, історик; 197, 220.
Ліске, історик; 18, 19, 20, 238.
Ліски, с.; 42.
Ліфляндія, з.; 79.
Лозина, с.; 69, 182.
Лозанський Владислав, історик;
92, 220, 222, 223, 224, 225,
227, 233, 237, 238, 240, 246,
248.
Локеток, король польський; 3, 4.
Лонгінов *А. В.*, історик; 1, 3,
15, 61.
Лопатич Іван; 205.
Лопатичі, шляхоцька родина; 65.
Лопуский; 159.
Лохвицький, історик; 50.
Лошин, с.; 166.
Ловичі, боярська родина; 63.
Лубно, с.; 182.
Лужиці, з.; 193.
Лука, с.; 150, 156, 158.
Луцьк, м.; 15, 61, 50, 90, 226,
229.
Лучицький *І. В.*, історик; 52,
87, 95, 201.
Лучка, робітник; 103, 111.
Лучьская волость; 50.
Львів, м.; 1, 2, 5, 9, 15, 18, 21,
23, 41, 56, 61, 63, 78, 89,
92, 100, 105, 124, 133, 140,
149, 159, 161, 181, 197, 217,
220—242, 245—247.
Львівська земля; 25, 69, 72, 95,
98, 101, 110, 111, 125, 130,
136, 138, 139, 147, 162, 165,
166, 173, 174, 177, 178, 182,
187, 197, 198, 203, 209, 210,
213, 215, 232, 234.
Львовяне; 41, 211, 233, 234,
236, 237, 245, 246.
Льодомерія, з.; 1, 4.
Льомельліно, генуезький купець;
92.
Любавский *М. К.*, учений; 95.
Любана, с. 210.
Любарт, литовський князь; 89.
Любачів, м.; 16, 168, 240.
Люблин, м.; 23, 75.
Люблинці, мешканці м. Любли-
на; 74.
Любомірський, історик; 69, 79,
89, 96, 154, 157, 158, 162.
Любомля, м.; 240.
Людвик, угорський король; 1,
6, 7, 8, 9, 10, 11, 16, 28, 32,
36, 37, 232.
Людер, торунський магістер; 61.
Ляски, с.; 166.
Лясці: *Авдрей, Бенедикт, Мар-
тин, Стефан*, шляхоцька ро-
дина; 183.

Лячівський повіт, з.; 43.
Ляхи, нарід; 50, 74, 125, 197.
Ляхович Лаврик; 203.
Ляцко Волошин; 183.
Ляшки, с.; 125, 157, 170.
Леонгард, львівський райця; 222,
237.

М.

Мазовія, з.; 128, 143.
Маківці, с.; 182.
Макова, с.; 190.
Максимів сорок; 114.
Мала Польща, з.; 79.
Мала Русь, з.; 1, 52.
Мала Стрілка, с.; 182.
Малеховська Яхна; 137.
Малый Виник, с.; 155.
Малишевський І. І.; 239.
Мальчиці, с.; 146, 160, 209.
Манастир, с.; 182.
Манастирськ; 178.
Мандр, Вірменин; 238.
Манова, с.; 182.
Манько, лазник львівський; 149,
225.
Маргарита, невідьниця; 95, 96.
Мардохей, Жид; 91.
Марково, с.; 165, 182.
Мартиново, с.; 165.
Мартинів, с.; 117, 119.
Мартиновський; 119.
Мас Іван, руський шляхтич; 67.
Maschia, вдовиця; 112.
Матвій, львівський війт; 55, 124,
155, 175, 221.
Матіїв Іван, історик; 1, 6, 10.
Матіїв, с.; 141.
Матутейович Ходко, руський
шляхтич; 54, 55, 56.
Махович Ян; 238.
Мацейовський, історик; 79, 128,
140, 238.
Машків, с.; 166.
Межибож, з.; 100, 246.
Межироди, с.; 170.
Межиріч, Костевський замок; 95.

Месяково, с.; 109.
Меленський, сотник; 115.
Мелетша, Вірменин; 233.
Мелешків сорок; 114.
Мелешко з Браткович, селянин;
102.
Менглі Гирей, хан татарський;
123.
Мессоперо Петро, консуль Іта-
лійців у Львові; 247.
Мехівці, с.; 42.
Миклашів; 97, 210.
Микола, ministerialis; 149.
Mukossius, шляхтич; 149.
Микула, соцький; 14, 114, 224.
Милькович В., історик; 2.
Милятин, с.; 145.
Митович Іван de Hohonów; 103.
Мишова, с.; 182.
Михайло, львівський староста;
225.
Михайло з Подвірча, ординець;
103, 104.
Михалко Яков; 149.
Михно, королівський слуга; 110.
Михно, ярославський війт; 221.
Михончиці, с.; 210.
Мікросіч Фр., учений лінгвіст;
148, 183.
Мілюков П. М., історик; 124.
Мінґч; 119.
Місковський Петро, шляхтич; 71.
Мітко, князь; 134.
Міховський Альберт, сянський
староста; 111.
Мозирський замок; 108.
Мокрочино, с.; 182.
Молдавщина, з.; 228, 236.
Молдавчич, член ради кн. Юрія
Болеслава; 62.
Молибог, боярин; 60.
Молибожич Івор, боярин; 60, 75.
Молчановський Н. В., історик;
78, 100, 124.
Монтсук, литовський виселенець;
52, 77.

Моравсько, с.; 125.
Моравці, с.; 125.
Москва, м.; 61.
Мостиска, м.; 23, 25.
Мошкове, с.; 108.
Мошлів, м.; 115.
Мошнич Юрко, бортник; 76.
Мрохова, с.; 182, 186.
Мстислав Данилович, кн.; 5, 13,
50, 51, 52, 76, 77, 114, 174,
197, 218.
Мстислав Святиполкович, князь;
12, 218.
Музило, пан; 133.
Музило Михайло, буцацький-ко-
ломийський староста; 23.
Мюромська земля; 123.
Мешко, старий-князь; 28, 78,
80, 81.

Н.

Nagwasdonovi 148.
Нагорці, с.; 56.
Найдорф, с.; 178.
Нараїв, м.; 155.
Нарбут, письменник; 3.
Нарушевич, історик; 6.
Нахман, львівський Жид, ку-
пець; 92.
Нашчешич Філь, шляхтич; 67.
Нашчешич Яцко, шляхтич; 67.
Небль, м.; 50.
Небльська волость; 50.
Невістино, с.; 203.
Нелятича дворище; 203.
Немирський, сотник; 115.
Нерунов, боярин; 55, 56.
Неслужів, с.; 66, 166.
Неслужовські, шляхоцька роди-
на; 66.
Нестор, літописець; 50.
Нестор, каланник; 96.
Нестор, ординець; 103.
Нефед, королівський слуга; 110.
Ниговска, потік; 178.
Никель, шляхтич; 67.
Николай, шляхтич; 167, 168.

Нікітський Л. І., історик; 123.
Нікольо де Банболї; 95.
Німці, нарід; 39, 58, 124, 125,
197, 198, 218, 221, 227, 228.
Новгород, м.; 115, 121, 123.
Новгород Сіверський, м.; 121.
Новгородська земля; 123.
Новгородці, мешканці м. Новго-
рода; 123, 124, 197.
Новицький І. П., учений; 102.
Новосілки, с.; 109.
Новосілиці, с.; 72.
Нормани, нарід; 79.
Ноці, с.; 155.
Niestrzelczka крайна; 185.
Nyeleeroko, королівський не-
вільник; 97.

О.

Овруцьке староство; 108.
Овруцький замок; 108, 109.
Овруч, м.; 108.
Одріхово, с.; 182, 185, 186, 188,
189, 192.
Одровонж Андрій, шляхтич;
161, 234.
Одровонж М. Р., каштелян і ста-
роста львівський; 23, 102, 159.
Одровонж Петро, львівський во-
євода; 47, 232.
Одровонжі, шляхоцька родина;
38, 48, 234.
Олесько, каланник; 96, 112, 120.
Олеша, с.; 117, 118, 166.
Олешівці, с.; 189.
Олешніцький Андрій, шляхтич;
47.
Олеше, с.; 182, 184.
Ольговичі, княжа родина; 5.
Ольхівці, с.; 165, 175.
Ольшаницька, крайна; 185.
Ольшаниця, с.; 182.
Оначко, шляхтич; 186, 204.
Онисим, гуменний; 119.
Онисим із Куроша; 134.
Онуфріїв монастир; 55.

Орда, осередок татарської держави; 107, 110, 111.
Оржеховський, шляхтич; 192.
Оссолінські, шляхоцька родина; 2, 235.
Осташ, селянин; 133.
Остра, с.; 115.
Острин, с.; 156, 165.
Остриця, с.; 109.
Острів, с. 42.
Острожани, с.; 168.
Островський Данило, князь; 13.
Отек Ходор, воввода; 62.
Офка, християнське ім'я Марія, жінка Болеслава Юрія, донька Гедимина; 3.

П.

Павінський А. І., історик; 148, 193, 196, 227.
Павліковський; 56.
Павло, королівський слуга; 103.
Павло з Луки, атаман; 156.
Павлов А. С.; 99.
Павловесело, с.; 199.
Павлович Деонизий, посол кн. Данила; 100.
Павлово дворище; 203.
Пакшовський Павло, шляхтич; 176.
Панава Ник.; 23.
Пасічне, с.; 165.
Пасковичі: Стець, Тарас, Сташ і Онисько; 203.
Пашко; 97, 120, 173.
Пашко, бортник; 76, 104.
Пашко, з Одербурга староста; 233.
Пелґрим, с.; 182.
Пелепельники, с.; 155.
Первольф, учений; 115.
Перемиська земля; 130, 136, 138, 139, 166, 182, 185, 198, 216.
Перемиська єпископія; 55.

Перемишль, м.; 14, 15, 16, 18, 22, 56, 61, 121, 220, 221, 222, 240.
Переяслав, м.; 121.
Петка, син Кристини з Грабівця; 146.
Петриловський Павло, шляхтич; 96.
Петро з Стратина, шляхтич; 149.
Петрушевич А., історик; 54, 55, 177, 183.
Печеніги, с.; 125.
Печерський монастир; 50.
Пилович Іван; 67.
Півоцький, польський письменник; 220.
Підбреще, с.; 148.
Підгайці, с.; 114, 117, 118, 165, 182.
Підгаєцька Єлисавета; 118, 134.
Підгірє, з.; 99.
Підгородє, с.; 182.
Підлужани, с.; 166.
Підмихайли, с.; 182.
Підчаша, с.; 166.
Пілецький Отто, історик; 16.
Піц Осип Володислав, чеський, історик; 150, 185, 190, 215.
Плаз Петро, пан; 154.
Плазна, с.; 183.
Плешовицька Єлисавета; 183.
Плешовичі, с.; 149.
Пліній, римський письменник; 213.
Плішивий сорок; 114.
Плішивий Максим, сорочник; 114.
Пловці, с.; 111, 112, 117, 120, 165.
Плона, с.; 182.
Побоже, з.; 100, 177.
Погорецький Олеско, шляхтич; 67.
Погорці, с.; 67, 203.
Подвірці, с.; 103.
Подвойський, уряд; 115.

- Подільщина, з.; 24, 40, 42, 43, 44, 58, 69, 78, 100, 123, 124, 138, 159.
- Познань, м.; 150, 156, 213, 234, 239.
- Покоссівці, с.; 168, 171.
- Покровка, с.; 55.
- Полайці, с.; 165.
- Полісся, з.; 107.
- Половець, с.; 125.
- Половці, варід; 49, 121.
- Полоне, м.; 49.
- Полоцьк, м.; 115.
- Польща, з.; 1, 2, 4, 7—11, 15—17, 20, 22, 25, 27—29, 31, 36, 38—40, 42, 43, 48, 51, 53, 60, 62, 66, 69, 78—82, 84, 85, 88, 89, 93, 96, 98, 101, 114, 116, 122, 127, 128, 142, 146, 154, 157, 162, 164, 181, 182, 193, 194, 196, 197, 199, 210, 212, 220, 221, 226, 229, 238, 239, 241, 244.
- Полява, с.; 184.
- Поляки, варід; 9, 20, 39, 40, 41, 90, 184, 198, 226, 228, 238.
- Попеляни, с.; 210.
- Праковче, с.; 201.
- Прилуки, с.; 188.
- Прильбиця, с.; 166.
- Прохаска А., історик; 1, 2, 3, 5, 6, 7, 17, 21, 24, 43, 45, 47, 48, 63, 202, 207, 210, 215, 216.
- Прошек, с.; 182, 186.
- Пруси, с.; 110, 125.
- Прусия, мешканець с. Прус; 110, 125.
- Прусия, з.; 79.
- Пруси, варід; 125.
- Псарці, с.; 68.
- Псков, м.; 114.
- Pstestro, уряд; 115.
- Пуків, с.; 117, 118.
- Пуковський Сидко; 118.
- Пустолоцький фільварок; 210.
- Путятин, с.; 114.
- Пучково, с.; 165.
- Пшездзєцький, історик, видавець; 9, 26, 229.
- Пшеціорчич Гайн; 186.
- Пшерчі, с.; 168.
- Пшиборовський В. 78, 79.
- Пясти, династія польських королів; 238.
- Пекосїнський Фр., польський історик; 33, 39, 59, 78, 79, 80, 81, 115, 116, 193, 194, 195, 212.
- Пеняжек Микола з Витович 67.
- Пеняжек Станіслав, сянський староста; 150.

Р.

- Радвоничі, дворище; 203.
- Радз Данько; 176.
- Радимно, м; 170.
- Радниці, с.; 166.
- Радосів, ліс; 54.
- Раківці, с.; 114, 165.
- Ральовський Николай; 43.
- Расп, історик; 220.
- Ратно, м.; 240.
- Рафайл з Ярослава, шляхтич; 45.
- Рах Михайлович, боярський син; 14.
- Ременовські, шляхоцька родина; 65.
- Решпель, історик; 15, 33, 78, 80, 124, 193, 196, 197.
- Решів, м.; 56.
- Ржежабек Й., історик; 1.
- Риботницький Щепан, Волошин; 183.
- Рикачевський, історик; 57, 205.
- Риторовичі, с.; 54, 55, 57.
- Рітеровський Бартош; 57.
- Рітеровський Микола; 57.
- Річ Посполита (Польща), з.; 79, Ровно, с.; 197.
- Рогозінський Андрій 57.
- Рогозінський Павло 57.

Рогосно, с.; 54, 57.
Рожів, с.; 117, 165.
Рожнів, с.; 117, 119, 165.
Рожнітв, с.; 199.
Роза Іван, львівський горожанин; 223.
Розгадів, с.; 163.
Розенкамф, історик; 192.
Роїк Сенько з Пшерч; 168.
Роман, галицький князь; 13, 61, 77.
Романови, московська династія; 218.
Романовичі, княжа родина; 1, 2, 4, 10.
Роневичі, с.; 178
Росеня, в.; 49, 68, 71, 77, 79, 87, 95, 101, 102, 107, 108, 109, 114, 115, 122, 123, 125, 130, 134, 136, 146, 202, 239.
Ростислав, князь; 60, 75, 219.
Ростиславичі, княжа родина; 218.
Росуш; 171.
Рошейовська Ядвіга; 118.
Рошейовський Іван; 118.
Рошновський (з Рошнова) Петро; 119.
Рудники, с.; 182
Рудоловичі, с.; 199.
Румлер, професор історик; 156, 193.
Румуни, нарід; 183, 185, 215.
Русини-Українці, нарід; 3, 20, 39, 62, 67, 89, 90, 125, 174, 184, 197, 215, 218, 222, 223, 224, 225, 226, 228, 230, 231, 237.
Руссето, Італіанець з Бергамо; 92.
Русильов, м.; 87.
Русь, в.; 1, 3—6, 8—10, 12, 13, 16, 17, 20, 23—25, 32, 37, 38, 39, 42, 43, 46, 48—52, 54—59, 61—63, 65, 66, 68, 74, 79, 87, 90, 91, 93, 95,

100, 105, 107, 121—127, 130, 136, 142, 146, 155, 159, 161, 164, 166, 167, 169, 170, 172, 173, 197, 200, 201, 203, 205, 209, 227—229, 232, 238, 239, 240.

Рушевичі, с.; 55.
Рязанська земля; 123.
Рязанське князівство, в.; 107.

С.

Савка, королівський слуга; 110.
Садовов, с.; 51.
Садок Баронч, історик; 226.
Сайн, сянїцький горожанин; 186.
Сайн Василь з Добри; 148.
Сайн Осип, син Василя; 148.
Сайн Пашко піп, син Василя; 148.
Самбір, м.; 17, 57.
Самбірська земля; 72, 177, 178, 180, 182, 184, 185, 188, 189, 192, 193, 197, 199, 202, 205, 212, 213, 214, 215.
Sanduogius, шляхтич; 141.
Сандомир, м.; 241.
Сандомирська земля; 128.
Сандомирське воводство, в.; 24.
Сандомирський Бартко, війт у Сяноці; 78.
Саранчуки, с.; 117, 119, 165.
Сарацени, нарід; 224, 230, 231, 234.
Свидригайло, литовсько-руський князь; 58.
Свирза, с.; 182.
Свистильницький, шляхтич; 96.
Севонч Вірмени; 233.
Семенович Ігнат, королівський слуга; 110.
Семенович Нефед; 110.
Семенович Савка; 110.
Семенович Ходор; 110.
Семигородщина, в.; 184.
Сергієнко (М. Грушівський) історик; 78, 100.

- Сивич, с.; 124, 196.
Сивка, р.; 178.
Синавський, пан; 104.
Сенко, селянин; 133.
Сімеч М.; 100, 101, 182.
Скарбек Воченський; 119, 158.
Скибич Василь; 204.
Скода Іван; 186.
Сколошево, с.; 170.
Славяне; 114, 148, 150, 152, 175.
Словаки, нарід; 150, 215.
Словаччина, з.; 150.
Слупський, пан; 158.
Случа, р.; 177.
Смереків, м.; 72, 105, 106.
Смоленськ, м.; 121.
Смолицький, шляхтич; 170.
Смолька, історик; 6, 28, 78, 80, 81.
Снятин, м.; 23, 157, 240.
Собінь, с.; 189.
Собненська крайна; 185.
Собестиянський, учений історик; 80, 148, 153, 175.
Созанський монастир; 55, 56.
Сокаль, м.; 240.
Сокіл, р.; 178.
Соколів, м.; 222.
Сокольники, с.; 168.
Соловійов, історик; 107, 110.
Солониця, р.; 178.
Солонка, с.; 96, 97, 98, 101, 103, 104, 105, 106, 110, 111, 151, 162, 168.
Солонка велика; 106.
Солонка мала; 106.
Сомино, с.; 51.
Спасівський монастир; 55.
Спитко Мельштинський; шляхтич; 17, 47, 63, 105.
Спрова, с.; 161.
Сроки, с.; 182.
Ставіський Едм., історик; 78, 214.
Ставно, с.; 166, 182.
Ставчани, с.; 166, 198, 209, 211.
Стадніцький А., історик; 2, 6, 38, 181, 182, 183, 184, 185, 189, 190, 191.
Стан, шляхтич; 103.
Станіслав, шляхтич; 65, 66.
Станіслав з Щепержів, шляхтич; 92.
Станко, піп; 150.
Станково, с.; 148.
Старжеховський, староста; 179, 180.
Стенька Разін; 75.
Стефан, молдавський господар; 105.
Стехер Григорій, львівський міщанин; 174.
Stiborius з Вишні; 162.
Стольськ, с.; 182.
Страдовський Микола, судя Жидів; 243.
Стратин, с.; 149.
Страшевичі, с.; 55.
Страшовицький монастир; 56.
Стрвяжська крайна; 185.
Стреїська крайна; 185.
Strzeczów, шляхтич; 94.
Стрий, м.; 242.
Стрийське староство, з.; 203, 206.
Стрілковичі, с.; 55.
Стрілковці, мешканці с. Стрілкович; 167.
Стронятин, с.; 238.
Строский Станіслав, шляхтич; 199.
Стратин, с.; 166, 182.
Ступницький Іван Дзирець; 215.
Ступницький Климашко; 215.
Ступницький Юрій, волоський воевода; 185, 215.
Судї Іав, боярин; 12.
Судїч боярин; 60.
Сузда, ська земля; 123.
Сушрув, шляхтич; 65, 66.
Сурожці; 124, 197.
Суходоль, с.; 182, 187.
Сучава, м.; 228.

- Сьвістельницький Яцко; 118, 134, 146.
 Сьвятополк Ростиславич, князь; 218.
 Сьвятослав, князь; 83.
 Сян, р.; 71, 168.
 Сянік, м.; 15, 16, 17, 18, 19, 21, 78, 124, 147, 188, 189, 196, 197, 216.
 Сяніцька земля; 70, 72, 111, 138, 158, 165, 177, 182, 183, 184, 185, 188, 189, 191, 197, 209, 241.
 Сяніцька крайна; 185.
 Сяніцьке староство; 111.
 Сяніцький замок; 111, 112, 117, 151.
 Сяночок, с.; 111, 112, 165.
 Сярчинський; 226, 228.
 Семушовський Іван, шляхтич; 177
 Севінські, шляхоцька родина; 38.
 Сєрадзька земля; 37.
 Сєргєєвич В. І., історик; 14, 87, 107, 121, 123.
- Т.**
- Таїч, Вірменин; 233.
 Тарасович Роман, шляхтич; 55.
 Тарасович Федько, шляхтич; 55.
 Тарасович Юрко, шляхтич; 55.
 Таржимяньський Іван, шляхтич; 162.
 Тарновиска, с.; 182.
 Тарновські, шляхоцька родина; 38.
 Татарє, нарід; 3, 5, 6, 42, 43, 60, 66, 77, 90, 93, 94, 99, 100, 101, 105, 107, 110, 123, 124, 125, 140, 142, 172, 228, 231, 237, 238.
 Татаринів, с.; 125.
 Татариневич Сенько; 55, 55, 205.
 Татарщина, з.; 77.
 Тенеган, Вірменин; 233.
 Тенчин, м.; 68.
 Тенятники, с.; 142.
- Теодозий Печерський; 228.
 Теодор Димитрий, руський князь; 228.
 Теодор Дмитрівич (Теодор Любартович), великий князь волинський; 18, 229, 230.
 Тептукович Васько, магнат; 42.
 Теревовельська земля; 42, 72, 138, 197, 210.
 Теревовля, м.; 241.
 Терлецький Михайло, піп; 56, 57.
 Тернова горішня, с.; 190.
 Терпичів, с.; 165, 172, 176.
 Тетєрів, р.; 100, 101.
 Тетєровчанє; 115.
 Тивно, с.; 97, 104.
 Тирава Волоська; 111, 182.
 Тирава сільна, с.; 111, 112, 165, 170, 175.
 Тишів, с.; 240.
 Тлумаєч, с.; 119.
 Толок, Вірменин; 233.
 Топольничани, с.; 167.
 Торчево, с.; 125, 126.
 Трансильванія, з.; 177.
 Трєпча, с.; 72.
 Триндала Ян, каменецький горожанин; 223.
 Тройден, князь, батько кн. Юрія Болєслава; 3, 125.
 Трубка, шляхтич; 199.
 Турєнєв; 57.
 Турєччина з.; 236.
 Турзинка, с.; 182.
 Турів, м.; 121.
 Туркавський М., історик; 17.
 Турки, нарід; 99, 100, 105, 149.
 Туркович Мелетий, княжий слуга; 54.
 Туровський, історик; 58.
 Туровський Вячеслав, боярин; 121, 238.
 Тутєнь, литовський виселенець; 52, 77.
 Тучєне, с.; 182.
 Тюрінг, м.; 245.

У.

гр. Уваров, археолог; 193.
Угерці, с.; 125.
Угорська Русь, з.; 150.
Угорщина, з.; 1, 4, 6, 7, 8, 9,
10, 11, 43, 53, 60, 67, 177,
183, 184, 215.
Угри, нарід; 6, 9, 10, 39.
Угринів, с.; 125.
Угровськ, с.; 125, 126.
Україна, з.; 52, 74, 78, 100, 107,
164, 196, 226, 233, 239, 246.
Улич, с.; 69, 75, 111, 112, 113,
150, 151, 165, 170, 185, 199.
Уліб, тисяцький; 121.
Устрицький, крайник; 185.

Ф.

Федір, шляхтич; 66, 67, 149.
Филци, Вірменин; 115.
Филиппович Василь; королів-
ський слуга; 110.
Филиппович Міхно, королівський
слуга; 110.
Філевич І., історик; 1, 2.
Фльоренція, м.; 87, 95.
Фодорко Давидович; 51.
Фортунатов Ф. Ф., учений дн-
гвіст; 102.
Франки, нарід; 247.
Франциск із Папії, багатий Іта-
ліянець; 92.
Фридеркович Юрій зі Львова;
173.
Фрідро з Плешович; 149.

Х.

Харків, м.; 80, 153, 175.
Хартахай, письменник росій-
ський; 172.
Хачебей, татарський князь; 172.
Хвилець: Климко, Лучка, Хведь-
ко; 203.
Хелміцький Андрій; 187.

Хлґбичин, с.; 149.
Хмельник, м.; 240.
Ходецькі, шляхоцька родина; 38.
Ходинецький, історик; 220.
Ходор, каланик; 96, 175.
Ходор, королівський слуга; 110.
Ходор Отек, боярин; 15.
Ходор, procurator; 149.
Холм, м.; 125, 197, 239, 240.
Холмська земля; 128.
Холмський собор; 55.
Хомиково, с.; 182.
Хоростків, с.; 42, 98, 166.
Хотинська волость; 115.
Хотко, шляхтич; 67.
Хотловський, шляхтич; 103.
Хохонів, с.; 101.
Храпек, шляхтич; 199.
Христофор, львівський митник;
67.
Христофор, купець Італіянець;
92.
Хростовиці, с.; 166.
Хростовицький, атаман; 103.

Ц.

Цапля, с.; 184.
Цветків, с.; 95.
Цигани, с.; 69.
Цирковичі, дворище; 203.
Цішовський Ян, каштелян і ста-
роста краківський; 23.
Цтібор, воєвода перемиський; 16.

Ч.

Чайковці, с.; 205.
Чапле, с.; 182.
Чарковський Ян; історик; 9.
Чарношовиці, с.; 166.
Чарториські, шляхоцька родина;
21, 202.
Часники, с.; 182.
Чацкий Т., історик; 58, 182, 238.
Чаплиця, дворище; 205.

Чегрів, с.; 165.
Ченятники, с.; 158.
Чеперів, с.; 65.
Чеперовські, шляхоцька родина; 66.
Червона Русь, а.; 1—12, 16, 17—22, 24—27, 32—44, 48, 53, 54, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 84, 85, 86, 93, 94, 95, 101, 111, 114, 118, 120, 122, 126, 127, 130, 131, 136, 138, 144, 162, 165, 182, 184, 190, 196, 198, 199, 201, 203, 206, 207, 209, 211, 214, 215, 219, 221, 234, 243.
Чергова, с.; 197.
Черкаси, с.; 45.
Черкес Ганущко, львівський райця; 223.
Чернава з Нош; 155.
Чернигів, м.; 121.
Чехи, нарід; 15, 39, 62.
Чехів, с.; 125.
Чехія, а.; 15.
Чешибіси; 96.
Чешикович Юрко; 186.
Чешки, с.; 125.
Чирган; 95.
Чирник, шляхтич; 66.
Чичерін Б. Н., історик; 87.
Чичовицький Станко; 203.
Чишеїк Андрій, шляхтич; 155.
Чишеїк Христин, шляхтич; 155.
Др. Чоловський Олександр, у-правитель міського архіва у Львові; 220.
Чолхан, с.; 42, 183.
Чремхів, с.; 165.
Чурило, шляхтич; 173.
Чурилова Анна; 149, 159.
Чучинський, історик; 1.

Ш.

Шавно, с.; 182, 185, 188, 189, 190, 191.
Шайноха, історик; 41.

Шамотульський Викентій, шляхтич; 65.
Шаравці, с.; 43.
Шараневич І., історик; 2, 38, 41, 76, 205, 220, 226.
Шварно Данилович, князь; 14, 74, 101, 173.
Шептиці, с.; 55.
Шептицькі, шляхоцька родина; 55, 56, 57.
Шестовича дворище; 203.
Шиманов, історик; 52.
Шимкова М. Катерина; 201.
Шашка, селянин; 145.
Шкло, с.; 155.
Шлезьк, а.; 79, 193.
Шорниця (Зарниця) с.; 182.
Шпакович, історик; 238.
Штернберг, історик; 238.
Штутгарт. м. 227.
Шустволкове, с.; 172.

Щ.

Щавне, с.; 150.
Щирець, м.; 105, 106, 225.

Ю.

Юзефович, історик; 220, 227.
Юрговицький Пелка, сянiцький війт; 196,
Юрій Данилович, холмський, князь; 1.
Юрій Львович, князь; 13, 55, 75, 167.
Юрій, львівський лазник; 149.
Юркевич Давидович, Фодорко; 51.
Юрково дворище; 203.
Юрковський Павло; 161.
Юрша; 96.
Юхно з Станкова; 148.
Юшко, соцький львівський; 14.

Я.

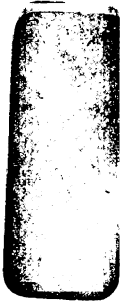
Яблониця, с.; 199.
Ягелло, польський король; 10,

- 11, 17, 26, 40, 41, 42, 43, 56, 57, 69, 70, 71, 81, 158, 183, 198, 200, 211, 215, 222, 232, 241, 245.
- Ягеллони, польська королівська династія; 238.
- Ягіч Ватрослав, учений славіст 99, 227.
- Ядвига, королева польська; 10, 41, 159, 166.
- Якимово, с.; 165.
- Яків, стольник кн. Данила; 60.
- Якобич Мартин, селянин; 101.
- Яковець (Іванко), парубок панський; 90.
- Ямница, с.; 69, 72.
- Яв Ольбрахт, польський король; 105.
- Янецкий Маркил, історик; 239.
- Янчин, с.; 141.
- Яриловці, с.; 56.
- Яромирович Хотко; 62.
- Ярополк Із'яславич кн.; 50.
- Ярополково дворище; 203.
- Ярослав, князь; 50, 218.
- Ярослав, м.; 16, 17, 221, 229.
- Ясельска, с.; 157.
- Ясенів, с.; 182, 186, 187.
- Ясенський Павло, пан; 186, 187.
- Ясінський Леонард, шляхтич; 176.
- Ялиска, с.; 182, 197.
- Ятвишин; 110.
- Ятвяги, с.; 125.
- Яцко, шляхтич; 96, 118.
- Ячнице, с.; 182.
- Є.**
- Єзів, с.; 182.
- Єлисавета, угорська королева; 230, 231, 232.
- Єльський Ол.; 78.
- Єрусалим, м.; 124, 239.
- Єшовський Іван, шляхтич; 155.
- Єфименкова П. Я., 164, 201.

89099889321

B89099889321A

89099889321

b89099889321a